કાલેલકરના લેખો

અધ્યાપક

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

-નો લેખસંગ્રહ

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

ત્રણ રૂપીયા

પ્રકાશક
મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ
નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર
અમદાવાદ

સંવત : ૧૯૮૦

મુદ્રક
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ, નવજીવન મુદ્રણાલય, સારંગપુર, અમદાવાદ

'ગાંધીજીનું નવજીવન' પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરતી વેળાએ બીજા લેખકોના નિબંધોની પણ ચુંટણી કરીને પુસ્તકના આકારમાં એવા લેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડવાનો વિચાર થયેલો, અને તે દૃષ્ટિએ જુદા જુદા લેખકોના લેખો એકઠા કરવાનું કામ નવજીવન પ્રકાશન મન્દિરે ઉપાડ્યું હતું. આ જ અરસામાં અધ્યાપક કાલેલકર જેલ ગયાથી તેમનો લેખસંગ્રહ સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રથમ બહાર પાડવાનો નિશ્ચય થયો, જે અહીં રજુ થાય છે.

આ સંગ્રહમાં મુકેલા ઘણાખરા લેખો 'નવજીવન'ને માટે, અને કેટલાક જુદાં જુદાં માસિકો માટે લખાએલા. કેટલાક લેખો હસ્તલિખિત માસિકો માટે લખાયેલા તે અને બીજા થોડા અપ્રસિદ્ધ લેખો પહેલી જ વાર આ સંગ્રહમાં મુદ્રિત થાય છે.

મંત્રી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

લેખોનો અનુક્રમ

રાજકારણ—પ્રસંગચર્ચા ૬૭૧-૭૩૪

ॐ

असतो मा सद्गमय ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्माऽमृतं गमय ॥

હે જગદ્ગુરો ! અમને જ્ઞાન આપ. અમારું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ. સ્વધર્મની, સ્વદેશની અને સ્વભાષાની સેવા કરવાને અમને જ્ઞાનબળ અને તપોબળ આપ. અમે એકબીજા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરીને એકબીજા પર પ્રેમ કરીયે એવી પ્રસન્નતા અમને આપ. અમારાં હૃદયમાં તારું સ્મરણ હમેશ રહો.

❦

હે પિતા, પ્રાર્થના કરવાનો અમારો અધિકાર નથી. તારું સ્મરણ કરીયે, પ્રેમથી તારો જયજયકાર કરીયે, તેં આપેલી સ્થિતિમાં આનન્દ માનીયે અને તેં દીધેલા અવસરનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીયે એટલો જ અમારો અધિકાર છે. અમને આ આપ, આ ન આપ, એમ અમારાથી કેમ કહેવાય ? અમારું આત્યન્તિક હિત શામાં રહેલું છે એ અમે ક્યાંથી જાણીયે ? અને તું ક્યાં નથી જાણતો કે અમે તને પ્રાર્થના કરીયે ? છતાં પ્રભુ ! બાલબુદ્ધિથી એટલું તો માગી જ લઇયે છીયે—તારી કૃપાદૃષ્ટિ અમારા ઉપર હમેશાં છે, તારો વરદ હસ્ત અમારા માથા ઉપર છે, એનું અમને અખંડ સ્મરણ રહે. દુઃખનો તાપ—સંકટનો તાપ એટલો દુઃસહ નથી હોતો, જેટલો નાસ્તિક નિરાશાનો અને આત્મઘાતી અશ્રદ્ધાનો હોય છે.

❦

હે અનન્તા, નિર્વિકાર વૃત્તિથી ધ્યાનમાં બેઠેલા ઋષિદ્વારા તેં એક વાર કહ્યું, यद्भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति । જ્યારે જ્યારે અલ્પમાં આસક્ત

થઈને અમે ક્ષુદ્ર બન્યા છીયે ત્યારે ત્યારે અમને ક્લેશ જ થયો છે. હાય રે દૈવ ! ભગવાનની અમૃતમય વાણી અમારી બુદ્ધિમાં ઉતરતાં હજારો વર્ષના કડવા અનુભવની મદદ જોઈશે ! હે આનન્દસિન્ધો ! नाल्पे सुखमस्ति—ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં સુખનો છાંટો પણ મળવાનો નથી—એમ અમને જણાયું છે. હવે તે અનુભવ અમારા મનમાં ઠસાવી દે. અલ્પ લાભ અને અલ્પ હાનિથી અમે અનેકવાર ખુશ અને નાખુશ થયા છીયે. અમને સ્થિર કર, હે અચ્યુત, અમને સ્થિર કર.

જે સત્યધર્મા છે તેને જ પરમેશ્વરના કલ્યાણમય, તેજોમય રૂપનું દર્શન થાય છે. એટલા માટે હે પ્રભો સવિતર ! અમારા હૃદયમાં સત્યનો જ ઉદય થવા દે. સત્યને અમે દગો ન દઈયે અને અમારામાં મોહની દુર્બળતા આવે તે વેળા સત્ય અમને દગો ન દે. પ્રાચીન ઋષિઓએ કહ્યું, सत्यात् परता नाहीं धर्म। જગતે સાંભળ્યું, सत्ते परता नाहीं धर्म। તેથી ધર્મને નામે અધર્મ વધ્યો અને શક્તિએ શિવને પગ નીચે કચડી નાંખ્યું. કચડાયેલા કલ્યાણમાં જ ખરૂં તેજ છે, શિવનું ધ્યાન કરવાથી જ શક્તિ પ્રસન્ન થાય છે, એવી અમારી ખાતરી થાઓ, પ્રભો ! અમને પ્રેમનું ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાનો પ્રાણ આપ. અમને પ્રાણવાન કર !

હે ભાગ્યવિધાતા, મારૂં જીવન અને મૃત્યુ બન્ને તારા હાથમાં છે. મારા જીવનનો સ્વામી હું છું અને મારૂં મૃત્યુ દૈવાધીન છે એમ હું કેમ કહી શકું ? તે તો નાસ્તિકતા કહેવાય. મારા જીવનના અણુઅણુમાં મને તારૂં દર્શન થાઓ અને મરણ માટે મારી સદા તૈયારી રહો. મારી ગાફેલપણાની ઘડીએ મૃત્યુનો પંજો મારા ઉપર ન પડો. આટલી મારી પ્રાર્થના કાને ધર, હે પ્રભો, આટલી જ મારી પ્રાર્થના છે.

હે ઇતિહાસવિધાતા ! વિશ્વંભર ! ભૂતકાળ અમારા સ્મૃતિપટ પરથી ભૂંસાઈ ગયો છે. વર્તમાનકાળનું યથાર્થ આકલન કરવાની શક્તિ અમારી દૃષ્ટિમાં રહી નથી. ચાલુ ક્ષણની અને તરતની જરૂરીયાતો અને વાસનાઓની પાર અમારાથી જોઈ શકાતું નથી. પછી ભવિષ્યકાળ નિરખવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ ક્યાંથી આવે ? હે કાલસ્વરૂપી પરમેશ્વર ! અમારાં નેત્ર ઉઘાડ. વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને શ્રેયઃસાધનનો માર્ગ સ્પષ્ટ દાખવનારી દિવ્ય દૃષ્ટિ અમને આપ.

હે હૃદયચાલક પ્રભો ! તારી પ્રેરણાથી, કર્તવ્ય ગણીને આત્મોદ્ધારના પ્રયત્ન કરતાં સંકટથી ન ડગે એવું ધૈર્ય અને અલ્પ લાભથી પ્રયત્નચ્યુત ન

થાય એવી સ્થિરતા અમને આપ. પ્રભો! અમને આર્યોના વંશમાં તેં જન્મ આપ્યો છે. અમારો ત્યાગ અને અમારો ભોગ આર્યવૃત્તિને છાજે એવો જ રહે એવું આર્યોનું શીલ અમને આપ! આર્યોનું તેજ અમને આપ! સ્વાધીન સ્થિતિમાં કે પરાધીન સ્થિતિમાં અમારી વૃત્તિ હીન થવા દઈશ નહિ!

અમને જે દીક્ષા મળી છે તેને લાયક અમારું જીવન નથી. તેથી તે દીક્ષામન્ત્ર રોજ ને રોજ અમે ભૂલી જઈયે છીયે અને મોહમાં સપડાઈ અમારાં જીવનને અનુકૂળ એવો જ તે દીક્ષામન્ત્રનો અર્થ કરીયે છીયે. પ્રભો! અમારા દીક્ષામન્ત્રને જાગ્રત રાખવાને જેટલી દૃઢ સ્મૃતિ અને શુદ્ધ દૃષ્ટિ જોઈયે તેટલી આપ અને અમારું જીવન ઉચ્ચતર અને પ્રાણપૂર્ણ કરવા જેટલી કઠોરતા અમને આપ. અમે પોતાની દયા ખાઈ બગડી જઈયે છીયે. પોતાના તરફ, પ્રભો! અમને કઠોરતા આપ, કઠોરતા આપ; અને અમારા ભાઈઓ પ્રત્યે પ્રેમની અને ક્ષમાની કોમળતા આપ.

હે ગણપતિ! અનેક વ્યક્તિઓમાં એક જ ભાવ પ્રેરી તમે લોકોના ગણ બનાવો છો. અમે અનેક બાળકો અને યુવકો તમારા શરણમાં આવીયે છીયે. અમને સન્મતિ આપો અને અમારી એકમતિ થાઓ. અમે નથી કહેતા કે અમારો માર્ગ વિઘ્નરહિત હો. અમે વિઘ્નો માગીયે છીયે. માત્ર એ શરતે કે વિઘ્નો સાથે લડતી વખતે સન્મતિ આપનાર જ્ઞાનમૂર્તિ તમે અમારાં હૃદયમાં રહો! મંગલમૂર્તિ તમે હૃદયમાં આવીને વસો કે પછી રિદ્ધિ-સિદ્ધિનું સ્વતન્ત્ર આવાહન કરવું જ ન પડે. વિઘ્નરાજ! તમે જ અમારા ગણના નાયક થાઓ. અમે સ્વરાજ્ય—ગણરાજ્ય સ્થાપવા માગીયે છીયે, ત્યાં બીજો ગણપતિ હોઈ જ ન શકે.

વ્યાકુળ પ્રાર્થના

પ્રભો! દુનિયામાં સત્ય અને અસત્ય મિશ્રિત છે. અમારી વૃત્તિ શુદ્ધ નથી. અમને સત્ય વીણીને ભેગું કરવાની કળા તેમજ શક્તિ આપ.

એ જ અમારી મધુકરી વૃત્તિ થાઓ.

ચરિત્રકીર્તન

જયન્તિ

ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય માણસો જન્મે છે. તે બધાની જયન્તિ આપણે નથી ઉજવતા. જેમના જીવનરહસ્યનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થયો હોય તેમની જ જયન્તિ આપણે ઉજવીયે છીયે. કરોડો લોકોનું જીવન આવેલો દિવસ જેમ તેમ કરીને પૂરો કરવામાં જ વીતે છે. માણસને હેરાન કરનાર—તેને પામર બનાવનાર જે અસંખ્ય શત્રુઓ છે તેમની સામે ઝૂઝનારાઓની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ હોય છે. શત્રુને ગમે તેમ કરીને ટાળવો અથવા નામર્દાઇથી તેની સાથે માંડવાળ કરવી અને યુદ્ધની તકલીફમાંથી બચી જવું એ જ સામાન્ય લોકોનો જીવનક્રમ હોય છે. પણ આ રીતે શત્રુ ટળતો નથી. તે તો ફરી ફરી સામો ઉભો થાય જ છે, ને દરેક વખતે માંડવાળની કિંમત વધારે ને વધારે માગતો જાય છે. એ કિંમત કેવળ પૈસાની નથી હોતી; એ કિંમત તો પ્રાણ, તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતાની હોય છે. દરેક માણસમાં આ ત્રણે વસ્તુની ચાહના તો હોય જ છે; પણ શિરને સાટે તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતા જાળવવાનો કે મેળવવાનો પ્રાણ જેની અંદર હોય તે જ વીર પુરુષ કહેવાય—તે જ વિજયી કહેવાય.

મનુષ્યજાતિના શત્રુ પર જેણે વિજય મેળવ્યો છે તેની જ આપણે જયન્તિ ઉજવીયે છીયે. જયન્તિનો અર્થ જ એ છે. પણ જયન્તિ આપણે શા માટે ઉજવીયે છીયે?

બે જાતના લોકો જયન્તિઓ ઉજવે છે. જેઓ વીર પુરુષ પાસેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમજ જેઓ વીર પુરુષ પાસેથી રક્ષણ માગે છે તેઓ. એક વર્ગ વીરોનો ઉપાસક હોય છે અને બીજો વર્ગ આશ્રિત હોય છે. પ્રથમ વર્ગને વીરનાં વીરકર્મથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે છે, અને તે વીરની ઉપાસના કરી વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ

જયન્તિ

ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય માણસો જન્મે છે. તે બધાની જયન્તિ આપણે નથી ઉજવતા. જેમના જીવનરહસ્યનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થયો હોય તેમની જ જયન્તિ આપણે ઉજવીયે છીયે. કરોડો લોકોનું જીવન આવેલો દિવસ જેમ તેમ કરીને પૂરો કરવામાં જ વીતે છે. માણસને હેરાન કરનાર—તેને પામર બનાવનાર જે અસંખ્ય શત્રુઓ છે તેમની સામે ઝૂઝનારાઓની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ હોય છે. શત્રુને ગમે તેમ કરીને ટાળવો અથવા નામર્દાઇથી તેની સાથે માંડવાળ કરવી અને યુદ્ધની તકલીફમાંથી બચી જવું એ જ સામાન્ય લોકોનો જીવનક્રમ હોય છે. પણ આ રીતે શત્રુ ટળતો નથી. તે તો ફરી ફરી સામો ઉભો થાય જ છે, ને દરેક વખતે માંડવાળની કિંમત વધારે ને વધારે માગતો જાય છે. એ કિંમત કેવળ પૈસાની નથી હોતી; એ કિંમત તો પ્રાણ, તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતાની હોય છે. દરેક માણસમાં આ ત્રણે વસ્તુની ચાહના તો હોય જ છે; પણ શિરને સાટે તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતા જાળવવાનો કે મેળવવાનો પ્રાણ જેની અંદર હોય તે જ વીર પુરુષ કહેવાય—તે જ વિજયી કહેવાય.

મનુષ્યજાતિના શત્રુ પર જેણે વિજય મેળવ્યો છે તેની જ આપણે જયન્તિ ઉજવીયે છીયે. જયન્તિનો અર્થ જ એ છે. પણ જયન્તિ આપણે શા માટે ઉજવીયે છીયે?

બે જાતના લોકો જયન્તિઓ ઉજવે છે. જેઓ વીર પુરુષ પાસેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમજ જેઓ વીર પુરુષ પાસેથી રક્ષણ માગે છે તેઓ. એક વર્ગ વીરોનો ઉપાસક હોય છે અને બીજો વર્ગ આશ્રિત હોય છે. પ્રથમ વર્ગને વીરનાં વીરકર્મથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે છે, અને તે વીરની ઉપાસના કરી વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ

પામર હોય છે. તે હમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે, ત્યાગથી ડરે છે. તે કહે છે, 'આ ભયભીત દશામાંથી જે અમને મુક્ત કરે, અમને આશ્વાસન આપે, તે જ અમારો નાથ. તેનો જ અમે જયજયકાર કરીશું, તેની પ્રસન્નતા મેળવીશું અને તેનાં વીરકર્મના આશ્રય હેઠળ સુખી રહીશું. એ જો જાય તો ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરીશું કે હે પ્રભો! અમને બીજો કોઇ નાથ આપ, અમને સનાથ કર.'

અનાથ લોકો જ્યારે વીરપૂજા કરે છે ત્યારે તે પૂજા પાછળ આવી જ યાચનાવૃત્તિ રહેલી હોય છે.

મીંદડીનું બચ્ચું કહે છે, 'મારી મા આવજે અને મને ઉપાડીને સુરક્ષિત સ્થળે મુકજે.' પક્ષીઓનાં બચ્ચાં કહે છે, 'અમારી મા અમને પોતાની પાંખો ફફડાવી બતાવે તો અમે પણ તેમ જ કરીયે.' આમ બે જાતની જયન્તિઓ થાય છે.

હિન્દુસ્તાનમાં જ્યાં સુધી અનાથવૃત્તિથી જયન્તિઓ ચાલશે ત્યાં સુધી દેશમાં પુરુષાર્થ આવવાનો નથી. જેવી શ્રદ્ધા તેવું ફળ. 'વિશ્વંભર પ્રભુના મનમાં જ્યારે દયા સ્ફુરશે ત્યારે તે આપણને અલૌકિક પુરુષ આપશે અને આપણે તેને નીચોવીને—વટાવીને સુખી થઇશું;' આમાં જેટલી સલામતી છે તેટલું જ અધઃપતન પણ છે. પુણ્યપુરુષોના બલિદાનથી આ લોકના વૈભવ મેળવવામાં પુણ્યક્ષય છે, પ્રાણક્ષય છે. પુણ્યપુરુષના બલિદાનથી જ્યારે આપણામાં પણ બલિદાનની વૃત્તિ જાગે ત્યારે જ આપણે તેની સાચી ઉપાસના કરી ગણાય અને ત્યારે જ આપણો સાચો ઉત્કર્ષ થાય.

આજે આપણે ઇશ્વર પાસે એવી પ્રાર્થના ન કરવી જોઇયે કે 'અમે તો પામર જ રહીશું, તમે અવતાર ધારણ કરી અમારૂં દુઃખ નિવારણ કરો.' આપણે પરમાત્માને કહેવું જોઇયે કે 'હે જનાર્દન! તારો અવતાર અમારાં હૃદયમાં જ થાઓ. વાંદરાઓના પણ વીર પુરુષો બનાવી મુકનાર અવતાર અમારે જોઇયે છે; જે અમને સ્વાવલંબન શીખવે તે અવતાર અમારે જોઇયે છે; કેમકે સ્વાવલંબનમાં અમારો કાયમનો ઉદ્ધાર છે; પરાવલંબનમાં અમારી અવનતિ છે, અમારૂં અપમાન છે.'

સ્વાવલંબનની વીરવૃત્તિથી મહાત્માઓની જયન્તિ ઉજવવામાં આપણે તેમના માહાત્મ્યના અધિકારી બનીયે છીયે. પરાવલંબી વૈશ્યવૃત્તિથી જયન્તિ ઉજવવામાં આપણે મહાત્માઓની દયાના પાત્ર થઇયે છીયે.

અને દયા એટલે તિરસ્કારનું સજ્જન સ્વરૂપ.

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ 34308

કહે છે કે જેને કોઈનો આશ્રય નથી તેને મહાદેવ પાસે આશ્રય મળે છે. આંધળાં, પાંગળાં, અપંગ, ગાંડાં, એટલું જ નહિ પણ ભૂતપ્રેત, વિષધર સર્પાદિ પણ મહાદેવ પાસે આશ્રય મેળવી શકે છે. વિષ્ણુની કીર્તિ આવી નથી ગવાઈ, છતાં તે પણ દીનાનાથ છે. કૃષ્ણાવતાર તો દીનદુબળાં અને દુખિયાંને માટેજ હતો. શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રજાકીય અવતાર છે. દાશરથી રામને આપણે રાજા રામચન્દ્ર કહીયે છીયે. શ્રીકૃષ્ણને રાજા શ્રીકૃષ્ણ કહીયે તો કાનને કેવું ખરાબ લાગે છે! શ્રીકૃષ્ણ જોકે મોટમોટા સમ્રાટોના પણ અધિપતિ હતા છતાં તે પ્રજાકીય માણસ હતા.

બચપણમાં તેમણે ગોવાળીઆનો ધંધો કર્યો. મોટા થયા ત્યારે સઇસ બન્યા. રાજસૂય યજ્ઞ જેવા રાજદ્વારી ઉત્સવમાં પોતે એઠી પત્રાવળો ઉપાડવાનું કામ પોતાને માટે પસંદ કર્યું. આજે કયો લોકનાયક આટલું નિષ્પાપ જીવન દાખવી શકે? શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રનો ગર્વજ્વર હણ્યો, બ્રહ્માનો જ્ઞાનગર્વ શમાવ્યો, ઋષિઓને પોતાનું રહસ્ય સમજાવ્યું, નારદનો મોહ ટાળ્યો, છતાં પોતે તો અન્ત લગી ગોપબન્ધુ જ રહ્યા. ગોપીજનવલ્લભ એ જ નામ એમને પસંદ પડ્યું; વનમાલા જ એમણે આભૂષણ તરીકે વ્હાલી કરી; સુદામાના તાંદુલ, વિદુરના ઘરનું ભાજીનું પાંદડું અને દ્રૌપદીની સાદી પરોણાગતથી જ એમનું હૈયું ઠર્યું. કુબ્જાની સેવા સ્વીકારવામાં જ એમણે કૃતાર્થતા માની. એ તો ગરીબોના દેવ, 'દીનનદુઃખહરણ દેવ સંતનહિતકારી.'

શ્રીકૃષ્ણે ગીતા ઉપદેશી શા માટે? યુધિષ્ઠિરને સામ્રાજ્યપદ અપાવવાને? ના નાં; स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः પણ પરમગતિ મેળવી શકે એ આશ્વાસન આપવા માટે; 'અનન્ય ભક્તોનું યોગક્ષેમ હું પોતે ચલાવું છું' એવી ખાતરી આપવા માટે; દુરાચારી પણ પશ્ચાત્તાપ કરે અને ઈશ્વરભજન કરે તો તે મુક્ત થઈ જાય એવું વચન આપવા માટે; ભક્ત પોતાનું હૃદય શુદ્ધ કરે તો તેને બધી જાતનું પાંડિત્ય—બુદ્ધિયોગ પૂરો પાડવાની ખોળાધરી લેવા માટે.

અને એ ગીતામાં ભગવાને ફિલસુફી પણ કઇ ઉપદેશેલી છે? ભગવાન કહે છે, 'તમે જ્ઞાની ભલે થાઓ, પણ તમારાથી લોકસંગ્રહ છોડી ન શકાય. સાચા જ્ઞાની છે તેઓ તો सर्वभूतहिते रताः હોય છે.'

શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લઈને શું કર્યું? કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠા તોડી. અભિમાની પ્રતિષ્ઠિત લોકોને અવમાનિત કર્યા અને નિષ્પાપ હૃદયવાળા દીન જનોને શ્રેષ્ઠ કરી બતાવ્યા. ધર્મને પાંડિત્યની જાળમાંથી બચાવી ભક્તિના શુભ્ર આસન ઉપર બેસાડી દીધો. રાજા ઇન્દ્રનો ગર્વ હરણ કરી, ઇન્દ્રનો કરભાર બંધ કરી પ્રજામાં ગોવર્ધનરૂપી દેશપૂજા દાખલ કરી. રાજાઓને નમ્ર કર્યા

અને લોકોને ઉન્નત કર્યા. અને તેમ છતાં પોતે લોકોના સરદાર પણ ન બન્યા.

એક વખતે—ફક્ત એક જ વખતે લોકોની શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની શ્રદ્ધા ડગી હતી. લોકોએ માન્યું કે દેશમાં શ્રીકૃષ્ણ છે માટે જ જરાસંધ ફરી ફરી આપણા ઉપર ચડાઈ લાવે છે. શ્રીકૃષ્ણે લોકમતને માન આપી મધ્યદેશનો ત્યાગ કર્યો અને સમુદ્રવલયાંકિત દ્વારિકામાં જઇ નિવાસ કર્યો. એમાં લોકો ઉપર રીસ નહોતી. એ વખતે આયોનિયન લોકો હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઇ કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેમનો વિરોધ કરવા માટે, તેમનો હુમલો અટકાવવા માટે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એક જબરદસ્ત લશ્કરી થાણું બાંધવાથી જ લોકોનું રક્ષણ થઇ શકે એમ હતું. શ્રીકૃષ્ણે દ્વારાવતીમાં જઇ રહી હિન્દુસ્તાનના દ્વારનું રક્ષણ કર્યું અને આર્યાવર્તને સલામતી બક્ષી. આવા દીનાનાથના સદીઓથી ઉજવાતા જન્મદિવસને લોકસત્તાના આ દિવસોમાં બેવડું મહત્ત્વ છે.

બુદ્ધ અવતાર

ભગવાન બુદ્ધને આપણે શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર માનીયે છીયે. મને લાગે છે કે તથાગતને અવતાર માનવો જ હોય તો મહાદેવનો અવતાર કેમ ન માનીયે? તે ભવપાલક નથી, ભવરોગઘ્ન—ભવનાશક છે. પણ શાક્યમુનિને અવતાર માનવો એ જ મને પસંદ નથી. અવતાર એટલે શું? દુનિયાનું દુ:ખ જોઇને, જ્ઞાનનો લોપ જોઇને, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય, મુક્ત, એવો પરમેશ્વર દુન્યવી રૂપ ધારણ કરી 'નીચે ઉતરે છે.' તે માણસોમાં રહીને માણસની પેઠે ભલે વર્તે. પણ તે માણસ નથી; તેની ન્યાત જુદી છે. તેના અનુગ્રહથી આપણો ઉદ્ધાર ભલે થાય, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની આપણને ઇચ્છા થવાની નથી. આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક બની શકીયે છીયે. પણ કૃષ્ણનું અનુકરણ તો ન જ કરીયે. ગૌતમ બુદ્ધ અવતાર ન હતા, માણસ હતા. દુનિયાનું દુ:ખ જોઇને, સમ્યક્ જ્ઞાનનો અભાવ જોઇને 'તેઓ ચડયા.' સામાન્ય જીવ—પણ શ્રદ્ધાવાન જીવ—અનેક જન્મ સુધી ચડતા ચડતા બોધિસત્ત્વના બુદ્ધ થયા; મનુષ્યના દેવ બન્યા; શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત બન્યા; આર્ય હતા, અર્હત્ બન્યા. તેમનું જીવન અનુકરણીય છે. સીતા સાવિત્રીની પેઠે બુદ્ધ ભગવાને પણ માણસ કયાં સુધી ચડી શકે છે એ દુનયાને બતાવી દીધું છે. શ્રદ્ધા અને કરુણાની તેઓ મૂર્તિ હતા. યમરાજને ત્યાં જનાર નચિકેતાની શ્રદ્ધા બુદ્ધ ભગવાનમાં હતી. ગુરુ

પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી નિર્ભય થયા પછી જનકરાજા રાજ્યસર્વસ્વ છોડવા તૈયાર થયા. ગુરુકૃપાથી જીવનનું સાર્થક્ય થશે એવો વિશ્વાસ હોવાથી ગોપીચંદે રાજ્યત્યાગ કર્યો. પણ શાકયમુનિનો ત્યાગ એથી આકરો હતો.

'સાંસારિક જનોનું દુઃખ જોઈ મારું મન રડે છે, તેથી તે દુઃખ મટાડવાની દવા હોવી જ જોઇયે; અને તે છે **તેથી** મારે તે મેળવવી જ જોઇશે;" એ શ્રદ્ધાથી—અન્તઃશ્રદ્ધાથી—તેમણે રાજ્યત્યાગ કર્યો. આ વીર કર્મ મનુષ્યજાતિ છે ત્યાં સુધી ગવાશે. દરેક જમાનાના કવિઓ તે મહાભિનિષ્ક્રમણનો પ્રસંગ ગાઇ પોતાની વાણી પુનિત કરશે.

સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ સફળ થયો અને આર્યાવર્તમાં ધર્મચક્રપ્રવર્તન શરૂ થયું. બુદ્ધ ભગવાનનો ધર્મ ગૂઢવાદી નથી, 'મતિવાદી' નથી, છતાં તે સામાન્ય નીતિધર્મ પણ નથી. તેમાં અહંકારનો નાશ ઉદ્દિષ્ટ છે અને નિર્વાણ એ તેનું પ્રાપ્તવ્ય છે.

બૌદ્ધ ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ શું હતું અને તે ધર્મનો આર્યાવર્ત ઉપર શી અસર થઇ એ વિષય અત્યન્ત મહત્ત્વનો છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરે તેનો વિચાર કરી શકે.

બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર વાંચીને કોઇ યુવાનને ગૃહત્યાગ કરવાનો વિચાર થાય એ સંભવિત છે. તેણે ધ્યાનમાં રાખવું કે જે મહાવીર હશે તે જ ત્યાગ કરી શકશે. સરસ્વતીચન્દ્ર બનવામાં શ્રેય નથી. 'જો ત્યાગ કરો તો તે ત્યાગને લાયક બનો.'

પરશુરામ અને બુદ્ધ

જેમ દ્રૌપદી અને સીતા એ બે જુદા જુદા જ આદર્શ છે, તેમ રામ અને કૃષ્ણ એ પણ જુદા જુદા આદર્શ છે. પ્રાચીન કાળથી આપણે બે આદર્શો વચ્ચેનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય, સામ્ય અને વૈષમ્ય જોતા આવ્યા છીયે. આખરે આપણે બન્ને આદર્શનો સાર આપણા જીવનમાં ઉતારી તે બન્નેનો સમન્વય કરી નાખ્યો છે. જે દિવસે આવો સમન્વય આપણે કર્યો તે જ દિવસે રામકૃષ્ણ એ સામાસિક નામ આપણને સૂઝ્યું. રામ તે જ કૃષ્ણ, શાન્તા તે જ દુર્ગા, શિવ તે જ રુદ્ર, જનાર્દન તે જ વિશ્વંભર—એ જે દિવસે આપણને સૂઝ્યું તે દિવસે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને સમાધાન મળ્યું.

તાત્ત્વિક ખોજમાં એક પૂર્ણવિરામ આવ્યો. પૂર્ણવિરામથી નવું વાક્ય શરૂ થાય છે. બે આદર્શોના વિવાહથી નવી સૃષ્ટિ ઉપજે છે

પરશુરામ અને બુદ્ધ બન્ને વિષ્ણુના જ અવતાર ગણાય છે. પણ આપણે કોઇ કાળે તેમને કલ્પનાક્ષેત્રમાં પણ પાસે પાસે આણ્યા છે? પરશુરામ અને બુદ્ધ! એ વચ્ચે સાધર્મ્યનો કે વૈધર્મ્યનો કંઇ સંબન્ધ છે ખરો?

પરશુરામ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય છે; ભગવાન બુદ્ધ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ છે. પરશુરામે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મન્યુ (ક્રોધ) ને છૂટ આપી શરીરબળ પર જ આધાર રાખ્યો. શાક્યમુનિએ ક્ષમાને પ્રધાનપદ આપી આત્મિક બળનું ગૌરવ વધાર્યું. પરશુરામને ક્ષત્રિયની સત્તા પ્રજાપીડક જણાઇ. ઇશ્વરે મનુષ્યને બે જ બાહુ આપેલા છે, અને તે પણ ઉદ્યોગને માટે. ક્ષત્રિયો જો સહસ્ત્ર-બાહુ બની જાય અને દરેક બાહુ જો શસ્ત્ર ધારણ કરે તો દીન સમાજ જાય ક્યાં? રક્ષણને માટે ક્ષત્રિય હોય છે; તે જ જ્યારે પ્રજાભક્ષક બની જાય ત્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કોણ કરે? પરશુરામને સૂઝયું કે ક્ષત્રિયોનો શાસ્તા બ્રાહ્મણ છે. વાત સાચી છે; પણ ક્ષત્રિયોનું શાસન કરવામાં બ્રાહ્મણે પોતાનું બ્રાહ્મણ્ય તો ન જ ખોવું જોઇએ. પરશુરામે હાથમાં ભારે પરશુ લઇ સહસ્ત્ર-બાહુના હાથ છેદવાનું શરૂ કર્યું. ક્ષત્રિયોનો કેર દૂર કરવા માટે ક્ષત્રિયો પર એકવીસ વાર કેર વર્તાવ્યો.

પરશુરામે ક્ષત્રિયના બધા ગુણ કેળવ્યા હતા. ક્ષત્રિય એટલે સિપાઇ; સરદારનો હુકમ એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર તેણે ઉઠાવવો જોઇયે. માતૃભક્ત પરશુરામે પિતાનો હુકમ થતાં વાર માતાનો શિરચ્છેદ કર્યો. બ્રાહ્મણ ઐશ્વર્યથી દૂર જ રહે છે. ક્ષત્રિય હોય તે જ પૃથ્વી જીતે ને દાન કરે. પરશુરામે જીત અને દાન એ જ રસ્તો પસંદ કર્યો.

હવે બુદ્ધ જુઓ. તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ જ કર્યો, પોતાની શાન્તિ દ્વારા માર પર વિજય મેળવ્યો, કરુણાનો પ્રચાર કર્યો. પરશુરામને લીધે ક્ષત્રિયો ભયભીત થયા અને તેમણે આત્મરક્ષણને અર્થે સંઘબળનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ભગવાન બુદ્ધને લીધે તેમના શિષ્યો નિર્વૈર થયા અને તેમણે અભયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પરશુરામના કાર્યની અસર તેના વખતમાં ગમે તેટલી થઇ હોય, આજે તે નહિ જેવી જ છે. પરશુરામને લીધે સામ્રાજ્યની કલ્પના ઉદ્‌ભવી. સામ્રાજ્યની કલ્પનાએ દિગ્વિજયનો મોહ પેદા કર્યો. અને દિગ્વિજયની કલ્પના એટલે નિરન્તર વિગ્રહ. ભગવાન બુદ્ધે ધમ્મપદમાં કહ્યુ છે તેમ જીત એ કલહનું મૂળ છે, કારણ પરાજિત વ્યક્તિના હૃદયમાં અપમાનનું શલ્ય

ચાલતું જ રહે છે અને તે દુનિયાને શાન્તિ ભોગવવા દેતું નથી.* ભગવાન બુદ્ધની અસર પરશુરામ કરતાં ઊંડી પણ થઈ અને વ્યાપક પણ થઇ. પરશુરામનો માર્ગ હિંસાનો હતો; બુદ્ધ ભગવાનને અહિંસાનો. હિંસામાં વીર્ય નથી. હિંસાએ અત્યાર સુધી ન તો કોઇ સારા તત્ત્વનો નાશ કર્યો છે કે ન તો કોઈ નઠારા તત્ત્વનો. હિંસાએ દુષ્ટ લોકોનાં શરીરનો નાશ કર્યો છે તેમ સજ્જન લોકોનાં શરીરનો પણ તેટલો જ નાશ કર્યો છે. પણ દુનિયામાં રહેલી સજ્જનતા તેમજ દુર્જનતા હિંસાથી અસ્પૃષ્ટ જ રહેલી છે.

અહિંસાનો વિજય સ્થાયી હોય છે, પણ તે રાજ્યસત્તાની મદદ વગર થયેલો હોય તો. સત્ય અને સત્તા પરસ્પર વિરોધી છે. જ્યારે જ્યારે સત્યે સત્તાની મદદ લીધી છે ત્યારે ત્યારે સત્ય અપમાનિત થયું છે અને અપંગ બન્યું છે. સત્યનો શત્રુ અસત્ય નથી. અસત્ય એ અભાવરૂપ છે, અંધકારરૂપ છે. સત્યને અસત્ય સામે લડવું પડતું નથી. જ્યાં સત્યનો પ્રકાશ પહોંચ્યો નથી ત્યાં જ અસત્યનો અન્ધકાર હોય છે. અસત્યને સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. સત્યનો શત્રુ સત્તા છે. પરશુરામે સત્તા દ્વારા—બળના પ્રભાવ દ્વારા સત્યનો એટલે ન્યાયનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો. બુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓએ પણ સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાથી સત્યનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો ત્યારે સત્ય લજ્જાથી સંકુચિત થયું.

હવે વખત આવ્યો છે કે જ્યારે પરશુરામની ન્યાયનિષ્ઠાનું અને બુદ્ધ ભગવાનની અવેરનિષ્ઠાનું મીલન થવું જોઇએ. મનમાં છાંટાભાર દ્વેષ કે ઝેર રાખ્યા વગર અન્યાયની સામે થવું, સત્તા સામે ઝૂઝવું એ જ આજનો યુગધર્મ છે. સત્યાગ્રહ એ એ જ નથી ?

શ્રી રામકૃષ્ણ†

'ઇ. સ. ૧૮૩૩ કે ૩૪ માં લૉર્ડ મૅકોલેએ હિન્દુસ્તાનને વિલાયતી શિક્ષણ આપવાનું કંપની સરકાર પાસે નક્કી કરાવ્યું તેના પહેલાં જ આપણે

*जयं वेरं पसवति दुक्खं सेति पराजितो।
उपसन्तो सुखं सेति हित्वा जयपराजयं ॥

†ઇ. સ. ૧૯૨૨ની રામકૃષ્ણ પરમહંસની જયન્તિને પ્રસંગે અમદાવાદમાં આપેલું ભાષણ

ધર્મભ્રષ્ટ તો થયા જ હતા. ધર્મભ્રષ્ટ થયા તેથી જ પારતન્ત્ર્યમાં આવી પડ્યા. છતાં અધર્મને જ ધર્મ માનવા જેટલો બુદ્ધિભ્રંશ થયો ન હતો. પણ અંગ્રેજી કેળવણી લેવાને આપણે આતુર થયા અને અંગ્રેજ લોકોએ તે પૂરી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો તે દિવસથી ધીમેધીમે આપણે આપણા જીવનનો પાયો સ્વાર્થ, સ્વચ્છન્દ અને નરી હરિફાઇ પર જ ચલાવ્યો.

ઇશ્વરને ત્યાં એવો નિયમ છે કે દરેક આપત્તિનો ઇલાજ એની સાથે જ જન્મે છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં જ જ્યાં અંગ્રેજી કેળવણી પહેલવહેલી વવાઇ ગઇ તે જ પ્રાન્તમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મ થયો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ એટલે હિન્દુ ધર્મનો શુદ્ધ અને પ્રાણવાન પ્રવાહ. રાજા રામમોહન રાયે હિન્દુ, મુસલમાની અને ઇસાઇ ધર્મનાં તત્ત્વોનું અધ્યયન કરી બધાનો સામાન્ય સાર કાઢવાનો પ્રયાસ ચલાવ્યો હતો. એ જ અરસામાં પ્રત્યક્ષ સાધના કરી ધર્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ રામકૃષ્ણ પરમહંસે ચલાવ્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી એ ત્રણે ધર્મનું રહસ્ય અનુભવ્યું, અને તેમણે કહ્યું, 'અનુભવની દૃષ્ટિએ બધા ધર્મ સરખા સાચા છે.' રામમોહન રાયને ત્રણે સંસ્કૃતિનાં સાહિત્ય સાથે પરિચય હતો, જ્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસે ત્રણમાંથી એકેનું અધ્યયન કર્યું ન હતું. ભણ્યા વગર પણ અનુભવ મેળવી શકાય છે એમ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સિદ્ધ કર્યું.

* * *

નાનપણથી જ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સ્વતન્ત્ર વૃત્તિ કેળવી હતી. સત્યવાદી પિતા અને નિઃસ્પૃહ માતાનું સંતાન બીજું શું કરી શકે? એમના વખતમાં સામાન્ય કેળવણી મળતી તે પણ લેવાની તેમણે ના પાડી. 'કેળાં, ચોખા અને પૈસા અપાવનાર કેળવણી લઇને હું શું કરૂં ? મારે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી છે. તમારી કેળવણી મને તે ક્યાંથી આપે ?' એમ જ તેઓ કહેતા. એકવાર જો તેઓ કેળવણીના સકંજામાં સપડાઇ જાત તો તેમને મૅકૉલેવાળી કેળવણી લેવી પડત. પણ તેમને તો ઇશ્વરપ્રાપ્તિની કેળવણી લેવી હતી અને ઇશ્વરને તેમની મારફતે બંગાળને તેવી જ કેળવણી આપવી હતી, તેથી તેઓ અભણ જ રહ્યા. આજે દુનિયામાં કેટલાયે લોકો તેમને અવતારી પુરુષ તરીકે પૂજે છે.

* * *

રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઇશ્વરના અવતાર ગણવા કે ન ગણવા એની બાબતે ચર્ચા હજીયે ચાલે છે. દરેક વ્યક્તિમાં ઇશ્વરી તત્ત્વ તો હોય જ છે. જ્યાં જ્યાં આ ઇશ્વરી તત્ત્વ વધારે સ્ફુટ થતું હોય, વિભૂતિમત્, શ્રીમત્, ઊર્જિત હોય

જ્યાં ત્યાં અવતારની કલ્પના કરવી એ કંઇ ખોટું નથી. જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ જે બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે તે ચોક્કસ ઇશ્વરનો અવતાર છે એમાં શક નથી. વિશિષ્ટ જમાનાની ખાસ ખામી જોઇ, ખાસ નબળાઇ જોઈ તે દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જેની અંદર જોવામાં આવે તેને જ અવતાર કહેવો એમ પણ કેટલાક કહે છે. આ બધી દૃષ્ટિએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપણે અવતાર ગણી શકીયે. છતાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ હું રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી પુરુષ તરીકે ઓળખવા નથી માગતો. અવતાર એટલે માણસની દયા ખાઈ માણસનો હાથ ઝાલવા નીચે ઉતરેલો મનુષ્યદેહધારી ઇશ્વર. તે કંઇ સાચો માણુસ નથી. તેની પાસેથી મદદ મળી શકે, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની શ્રદ્ધા તે ન આપે. રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી માનીયે એટલે તેમણે કયા કયા ચમત્કારો કર્યા, કઈ કઇ લીલા કરી બતાવી, આપણી પાસેથી તેઓ શું શું માગે છે અને એકવાર વિધિપૂર્વક તેમને શરણ જઇયે એટલે અનાયાસે તેમની પાસેથી આપણુને શું શું મળી શકે તેનો જ વિચાર આપણા મનમાં આવે છે.

પણ જો આપણે તેમને માણસ ગણીયે તો એમની પાસે એમની પહેલાંની મૂડી કેટલી હતી, તે મૂડીનો તેમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, પોતાના દોષો સામે તેમને કેવું કેવું લડવું પડયું અને પોતાના પુરુષાર્થથી તે કેવી રીતે સંપૂર્ણતા અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરી શકયા તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. માણસને હિંમત આપનાર બે વચનો આપણી ભાષામાં છે: 'परित्राणाय साधूनां संभवामि युगे युगे' એ એક, અને 'નર કરણી કરે તો નર કા નારાયણ હોય' એ બીજું. બન્ને ઇશ્વરી વચન છે, પણ બીજું વધારે પ્રાણપ્રદ છે એમાં શક નથી.

* * *

રામકૃષ્ણ પરમહંસના મનમાં નાનપણમાં વર્ણાભિમાન તો હતું જ. રાણી રાસમણી ન્યાતે માછણ હતી. તેના મન્દિરમાં પણ આપણાથી ભોજન કરાય નહિ એમ તેઓ માનતા. પણ જયારે તેઓ સાધના કરવા લાગ્યા ત્યારે એ અભિમાન કાઢી નાખવા માટે તેમણે રાત્રે આસપાસનાં જાજરૂ સાફ કરવાનું અને અન્ત્યજોનાં આંગણાં પોતાના વાળ વતી વાળવાનું શરૂ કર્યું. ધન અને માટી સમાન છે એવી વૃત્તિ કેળવી હાથમાંનો રૂપીયો અને માટીનું ઢેફું બન્ને નદીમાં તેઓ ફેંકતા. અન્ત્યજો પાસે ઇશ્વરનું નામ લેવડાવી તેમના હાથનું પાણી પીનાર એવા એક ચુસ્ત વૈષ્ણવ મિત્રનાં તેઓ વખાણ કરવા લાગ્યા. મનમાં અપવિત્ર વિચાર આવતાં વાર ફરી આવું થાય તો આ દેહનો અન્ત આણીશ એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. દરેક ધર્મના વિદ્વાનો પાસેથી તે તે ધર્મની સાધના સમજી લઇ તેનો અનુભવ કર્યો, અને પરિણામે દુનિયાના બધાયે ધર્મો, સાચા છે એવો સ્વાનુભવ એમણે જગતને ઉપદેશ્યો. પ્રથમ તેઓ

અગ્નિ-કીર્તન

ધર્મભ્રષ્ટ તો થયા જ હતા. ધર્મભ્રષ્ટ થયા તેથી જ પારતન્ત્ર્યમાં આવી પડ્યા. છતાં અધર્મને જ ધર્મ માનવા જેટલો બુદ્ધિભ્રંશ થયો ન હતો. પણ અંગ્રેજી કેળવણી લેવાને આપણે આતુર થયા અને અંગ્રેજ લોકોએ તે પૂરી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો તે દિવસથી ધીમેધીમે આપણે આપણા જીવનનો પાયો સ્વાર્થ, સ્વચ્છન્દ અને નરી હરિફાઇ પર જ ચલાવ્યો.

ઇશ્વરને ત્યાં એવો નિયમ છે કે દરેક આપત્તિનો ઇલાજ એની સાથે જ જન્મે છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં જ જ્યાં અંગ્રેજી કેળવણી પહેલવહેલી વવાઇ ગઇ તે જ પ્રાન્તમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મ થયો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ એટલે હિન્દુ ધર્મનો શુદ્ધ અને પ્રાણવાન પ્રવાહ. રાજા રામમોહન રાયે હિન્દુ, મુસલમાની અને ઇસાઇ ધર્મનાં તત્ત્વોનું અધ્યયન કરી બધાનો સામાન્ય સાર કાઢવાનો પ્રયાસ ચલાવ્યો હતો. એ જ અરસામાં પ્રત્યક્ષ સાધના કરી ધર્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ રામકૃષ્ણ પરમહંસે ચલાવ્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી એ ત્રણે ધર્મનું રહસ્ય અનુભવ્યું, અને તેમણે કહ્યું, 'અનુભવની દૃષ્ટિએ બધા ધર્મ સરખા સાચા છે.' રામમોહન રાયને ત્રણે સંસ્કૃતિનાં સાહિત્ય સાથે પરિચય હતો, જ્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસે ત્રણમાંથી એકેનું અધ્યયન કર્યું ન હતું. ભણ્યા વગર પણ અનુભવ મેળવી શકાય છે એમ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સિદ્ધ કર્યું.

* * *

નાનપણથી જ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સ્વતન્ત્ર વૃત્તિ કેળવી હતી. સત્યવાદી પિતા અને નિઃસ્પૃહ માતાનું સંતાન બીજું શું કરી શકે? એમના બચપણમાં સામાન્ય કેળવણી મળતી તે પણ લેવાની તેમણે ના પાડી. 'કેળાં, ચોખા અને પૈસા અપાવનાર કેળવણી લઇને હું શું કરું ? મારે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી છે. તમારી કેળવણી મને તે ક્યાંથી આપે ?' એમ જ તેઓ કહેતા. એકવાર જો તેઓ કેળવણીના સકંજામાં સપડાઇ જાત તો તેમને મૅકૉલેવાળી કેળવણી લેવી પડત. પણ તેમને તો ઇશ્વરપ્રાપ્તિની કેળવણી લેવી હતી અને ઇશ્વરને તેમની મારફતે બંગાળને તેવી જ કેળવણી આપવી હતી, તેથી તેઓ અભણ જ રહ્યા. આજે દુનિયામાં કેટલાયે લોકો તેમને અવતારી પુરુષ તરીકે પૂજે છે.

* * *

રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઇશ્વરના અવતાર ગણવા કે ન ગણવા એની ભારે ચર્ચા હજીયે ચાલે છે. દરેક વ્યક્તિમાં ઇશ્વરી તત્ત્વ તો હોય જ છે. જ્યાં જ્યાં આ ઇશ્વરી તત્ત્વ વધારે સ્ફુટ થતું હોય, વિભૂતિમંત, શ્રીમંત, ઊર્જિત હોય

ત્યાં ત્યાં અવતારની કલ્પના કરવી એ કંઇ ખોટું નથી. જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ જે બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે તે ચોક્કસ ઇશ્વરનો અવતાર છે એમાં શક નથી. વિશિષ્ટ જમાનાની ખાસ ખામી જોઇ, ખાસ નબળાઇ જોઈ તે દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જેની અંદર જોવામાં આવે તેને જ અવતાર કહેવો એમ પણ કેટલાક કહે છે. આ બધી દૃષ્ટિએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપણે અવતાર ગણી શકીયે. છતાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ હું રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી પુરુષ તરીકે ઓળખવા નથી માગતો. અવતાર એટલે માણસની દયા ખાઈ માણસનો હાથ ઝાલવા નીચે ઉતરેલો મનુષ્યદેહધારી ઇશ્વર. તે કંઇ સાચો માણસ નથી. તેની પાસેથી મદદ મળી શકે, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની શ્રદ્ધા તે ન આપે. રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી માનીયે એટલે તેમણે કયા કયા ચમત્કારો કર્યા, કઈ કઇ લીલા કરી બતાવી, આપણી પાસેથી તેઓ શું શું માગે છે અને એકવાર વિધિપૂર્વક તેમને શરણ જઇયે એટલે અનાયાસે તેમની પાસેથી આપણને શું શું મળી શકે તેનો જ વિચાર આપણા મનમાં આવે છે.

પણ જો આપણે તેમને માણસ ગણીયે તો એમની પાસે એમની પહેલાંની મૂડી કેટલી હતી, તે મૂડીનો તેમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, પોતાના દોષો સામે તેમને કેવું કેવું લડવું પડયું અને પોતાના પુરુષાર્થથી તે કેવી રીતે સંપૂર્ણતા અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. માણસને હિંમત આપનાર બે વચનો આપણી ભાષામાં છે: 'परित्राणाय साधूनां संभवामि युगे युगे' એ એક, અને 'નર કરણી કરે તો નર કા નારાયણ હોય' એ બીજું. બન્ને ઇશ્વરી વચન છે, પણ બીજું વધારે પ્રાણપ્રદ છે એમાં શક નથી.

* * *

રામકૃષ્ણ પરમહંસના મનમાં નાનપણમાં વર્ણાભિમાન તો હતું જ. રાણી રાસમણી ન્યાતે માછણ હતી. તેના મન્દિરમાં પણ આપણાથી ભોજન કરાય નહિ એમ તેઓ માનતા. પણ જયારે તેઓ સાધના કરવા લાગ્યા ત્યારે એ અભિમાન કાઢી નાખવા માટે તેમણે રાત્રે આસપાસનાં જાજરૂ સાફ કરવાનું અને અન્ત્યજોનાં આંગણાં પોતાના વાળ વતી વાળવાનું શરૂ કર્યું. ધન અને માટી સમાન છે એવી વૃત્તિ કેળવી હાથમાંનો રૂપીયો અને માટીનું ઢેફું બન્ને નદીમાં તેઓ ફેંકતા. અન્ત્યજો પાસે ઇશ્વરનું નામ લેવડાવી તેમના હાથનું પાણી પીનાર એવા એક ચુસ્ત વૈષ્ણવ મિત્રનાં તેઓ વખાણ કરવા લાગ્યા. મનમાં અપવિત્ર વિચાર આવતાં વાર ફરી આવું થાય તો આ દેહનો અન્ત આણીશ એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. દરેક ધર્મના વિદ્વાનો પાસેથી તે તે ધર્મની સાધના સમજી લઇ તેનો અનુભવ કર્યો, અને પરિણામે દુનિયાના બધાયે ધર્મો સાચા છે એવો સ્વાનુભવ એમણે જગતને ઉપદેશ્યો. પ્રથમ તેઓ

કાલીના પ્રસાદ તરીકે માંસાહાર કરતા. પછી તે છોડી દીધો, એટલું જ નહિ પણ પૂજાને માટે ફૂલ અને બિલ્વપત્ર વગેરે તોડતા તે પણ તેમણે છોડી દીધું. ' આ ફૂલો જ્યાં છે ત્યાં જ તે ઈશ્વરને અર્પિત નથી ? ઈશ્વરના આ વિસ્તીર્ણ દેહ ઉપર તેઓ ભૂષણ તરીકે નથી વિરાજેલાં ? ત્યાંથી તેમને શા માટે તોડી કાઢીયે ?' એમ જ તેઓ કહેતા. જ્યાં સુધી મનનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ ઉદ્વિગ્ન જ રહેતા. સાંઝ પડે એટલે જીંદગીનો એક દિવસ ગયો છતાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ ન થઈ એ દુઃખે તેઓ પોકેપોક રોઈ પડતા. આમ અનેક રીતે સાધના કરતાં કરતાં તેમને સ્ફુરી આવ્યું કે બધે એક જ ઈશ્વરી તત્ત્વ વ્યાપેલું છે. તેઓ શાન્ત થયા. જીંદગીનું સાર્થક થયું. નરના નારાયણ થઈ ગયા. લોકો તેમને રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેવા લાગ્યા.

* * *

ઈશ્વર પાછળ જે માણસ ગાંડો થાય તેને સમાજ સાંખી શકતો નથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસનું ગાંડપણ જોઈ સગાંવ્હાલાંએ તેમને પરણાવી દેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પોતે જ એક પાંચ વર્ષની સાત્ત્વિક વૃત્તિ વાળી કન્યા પસંદ કરી. પરણ્યા છતાં તે જેવા ને તેવા જ રહ્યા. એમની સ્ત્રી જ્યારે મોટી થઈ ત્યારે પતિની દશા શી છે એ નજરોનજર જોવા તેમની પાસે આવી. રામકૃષ્ણ પરમહંસે માતા ગણી તેની પૂજા કરી ! શારદા માતાએ કહ્યું, ' આપે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. આપને ત્યાંથી પાછા ખેંચનારી અવિદ્યા—માયા થવા હું નથી માગતી. આપની પાસે રહી આપની સેવા કરૂં એટલો જ પ્રસાદ ચાહું છું.' શારદા માતાએ આખર સુધી તેમની સેવા કરી તે મારફતે શાન્તિ મેળવી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસના આ લોક છોડયા પછી તેમની જ માનસપૂજા કરવામાં પોતાની બાકી રહેલી જીંદગી વીતાડી. પ્રતાપચન્દ્ર મુઝુમદાર જેવા બ્રાહ્મો ભક્તે રામકૃષ્ણ પરમહંસ પર આક્ષેપ મુકયો છે કે ' રામકૃષ્ણ પરમહંસે આ રીતે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે ક્રૂરતા વાપરી છે અને તેની સ્થિતિ વિધવા જેવી કરી મુકી છે.' હિન્દુ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોતાં શારદા માતાની સ્થિતિ દયા ખાવા જેવી ન હતી, પણ અદેખાઈ કરવા જેવી હતી. કોઈ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના વિકારને મારીને સંયમી જીવન પસંદ કરે તો તેમાં દયા ખાવા જેવું શું છે ?

વાસનાતૃપ્તિ એ માણસનો સ્વાભાવિક હક છે અને વાસનાતૃપ્તિમાં જ જીવનસાફલ્ય છે એ તત્ત્વજ્ઞાન આપણું નથી. વાસનાઓથી આત્મા ઘેરાયો છે અને તેથી તે કષ્ટ પામે છે, વાસનાનો નાશ કરી આત્માને છોડાવવાથી તે પોતાનો આનન્દ પોતાની મેળે ભોગવી શકે છે એ આપણો જીવનમન્ત્ર છે. હું જ્યારે કલકત્તામાં શારદા માતાનાં દર્શને ગયો હતો ત્યારે તેઓ

રામકૃષ્ણ પરમહંસની છબિની પૂજા કરતાં હતાં. માત્ર એક જ સફેદ વસ્ત્ર પહેરેલું. વાળ છૂટા હતા. લાંબા વખત સુધી ધ્યાન કરવાથી આંખમાં જે વિશેષ તેજ આવે છે તે તરફ સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ ગયું. તેમની મુખમુદ્રા ઉપર પાવિત્ર્ય, શાન્તિ, પ્રસન્નતા અને માતૃવાત્સલ્ય ભરપૂર વિલસતાં હતાં. પતિદેવની પૂજામાં તેમની તલ્લીનતા જોઇ મનમાં થયું, શું આ પ્રત્યક્ષ દુર્ગાની મૂર્તિ હશે ? એમની નજીક પણ દુઃખ ન આવી શકે, તો એમને પોતાને તો દુઃખ ક્યાંથી સંભવે ?

'મારા ગુરુદેવ' એ સ્વામી વિવેકાનન્દના લેખ ઉપરથી જ ઘણાખરાને રામકૃષ્ણ પરમહંસની માહિતી મળી હશે. પણ તેમનો પહેલવહેલો પરિચય તો આપણને 'ગૉસ્પેલ ઓફ શ્રી રામકૃષ્ણ' ઉપરથી થયો. એ ગ્રન્થ લખનાર વિભૂતિ કોણ હશે એમ તો ઘણાને થયું હશે. ચોપડી ઉપર લેખક તરીકે ફક્ત M એટલી જ નિશાની છે. તેમનું આખું નામ ગુપ્ત હતું. કલકત્તામાં તેમને દર્શને પણ અમે ગયા. તેમની ભવ્ય અને ભક્તિનમ્ર મૂર્તિ જોઇ રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં જ દર્શન થયાં જેટલું સમાધાન થયું. આગળ જતાં તેમનો વધારે સહવાસ મળ્યો. તેઓ તો રામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરિત્રકાર. પરમહંસ વિષે તેમની પાસેથી કેટલુંયે સાંભળવાનું મળ્યું. તેમની સ્મરણશક્તિ અજબ છે. જ્યારે જ્યારે અમે તેમને કંઈ પણ પૂછીયે ત્યારે પોતાની સ્મરણ-પોથી ઉઘાડિને તેમાંથી એકાદ પાનું જોઇ લે, મિનિટેક આંખ મીંચી ધ્યાન કરી લે અને તરત જ પરમહંસ સાથેનો કોઇ જૂનો પ્રસંગ તેમની દૃષ્ટિ આગળ ઉભો થાય. પરમહંસ ક્યાં બેઠેલા, તેમણે શું ઓઢેલું, તેમનું મ્હોં કઇ દિશા તરફ હતું, પાસે કોણ કોણ બેઠેલા હતા, પછી કોણ કોણ આવ્યા, વચમાંથી કોણ ઉઠી ગયા—બધું વિગતવાર તેઓ કહી શકતા. સંભાષણ તો અક્ષરેઅક્ષર ઉતારી શકતા. તેમની ગુરુભકિત એટલી ઉત્કટ છે કે એક અક્ષરની પણ ભૂલ થઇ જાય તો તેમને ગુરુદ્રોહ કર્યા જેટલું જ દુઃખ થાય. તેમના જેટલા યથાર્થવાદી ચરિત્રકાર ભાગ્યે જ બીજા હશે.

* * *

પરમહંસના ૩૬ શિષ્યો હતા એમ કહેવાય છે. દરેકને એમણે જુદી જુદી રીતે કેળવેલા. કોઇને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો તો કોઇને ભકિતમાર્ગ. એક શિષ્યને ખાસ ઉપદેશ આપતા હોય એ વખતે બીજાઓને ત્યાં હાજર રહેવાની રજા આપતા નહિ. એક જણ સાથે અધ્યાત્મ રામાયણ વાંચતા હતા ત્યાં રાખાલ બાબુ (સ્વામી બ્રહ્માનંદ) આવી ચડ્યા. પરમહંસે કહ્યું, 'આ તારે માટે નથી, તું અહીંથી જતો રહે.'

* * *

ચરિત્રશીલ જ રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક ઇશ્વરની ભકિત જ જાણતા. ઇશ્વરને ઓળખો, ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરો એટલું જ તેઓ કહેતા. છતાં પોતાના જીવનથી તેમણે આ યુગનો યુગધર્મ ચોકસ રીતે આપણને બતાવ્યો છે.

૧. તેમનો પ્રથમ સન્દેશ સર્વ ધર્મોની એકતાનો છે. બધા ધર્મો એક જ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે, બધા એક જ ઠેકાણે જાય છે, એકેએક રસ્તો સાચો છે, એમ તેમણે અનુભવની અધિકારયુક્ત વાણીથી દુનિયાને સમજાવ્યું. એક જણે તેમને પૂછ્યું, શું વામાચારી શાક્તધર્મ પણ સાચો રસ્તો છે? તેમણે કહ્યું, 'મન્દિરમાં જવાના અનેક રસ્તા હોય છે, અને ખાળ મોટી હોય તો તેના કાણામાંથી પણ મન્દિરમાં પ્રવેશ તો થઇ શકે. પણ મહાદ્વાર છોડી એવો ગંદો રસ્તો આપણે કેમ પસંદ કરીયે?'

૨. તેમનો બીજો સન્દેશ માણસના ધ્યેય વિષે છે. માણસે ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો જ વિચાર કરવો, આત્મશુદ્ધિ કરવી, એટલે તેને જે જોઇયે છે તે મળી શકે છે. થડ હાથમાં આવ્યું એટલે ડાળાંપાંદડાં એની મેળે હાથ આવી જાય છે.

૩. આના સાધન તરીકે તેમણે કનક અને કાન્તાનો ત્યાગ બતાવેલો છે. કોઇ પણ માણસ સ્ત્રી તરફ પત્નીભાવે જુએ (અથવા તો કોઇ પણ સ્ત્રી પુરુષ તરફ વલ્લભભાવે જુએ) ત્યાં સુધી તેને માટે મોક્ષ નથી. કામ અને લોભ એ મોક્ષમાર્ગમાં મોટામાં મોટા વાટમારાઓ છે.

૪. રામકૃષ્ણ પરમહંસની સાધનાનું પ્રથમ પગથીઉં અહંકારનાશ હતું. અહંકારનો નાશ કરવા તેમણે અન્ત્યજસેવા આદરી આપણને આપણો યુગધર્મ શીખવ્યો છે. કૃષ્ણકિશોર નામના એક વૈષ્ણવ ગૃહસ્થની વાર્તા તેઓ પોતાના શિષ્યોને કહેતા. પરમહંસ કહેતા, 'કૃષ્ણકિશોરને ત્યાં હું અધ્યાત્મ રામાયણ સાંભળવા જતો. કૃષ્ણકિશોરની શ્રદ્ધા ભારે હતી. એકવાર તે વૃન્દાવનની યાત્રાએ નીકળેલો. રસ્તામાં તેને બહુ તરસ લાગી. એક કુવા પરના કોઇ માણસ પાસે તેણે પાણી માગ્યું. પેલાએ કહ્યું, હું અન્ત્યજ છું, મારૂં પાણી તમને કેમ ચાલશે? કૃષ્ણકિશોરે કહ્યું, તું ઇશ્વરનું નામ લે અને પાણી કાઢી આપ. પેલાએ તે પ્રમાણે કૃષ્ણકિશોરને પાણી કાઢી આપ્યું અને એ બ્રાહ્મણે તે પાણી પીધું.'

૫. જેણે કનક અને કાન્તાનો ત્યાગ કર્યો છે, જેનામાં અહંકાર નથી, તેના મનમાં સામાજિક ઉચ્ચનીચતાનો ભાવ કયાંથી હોય? તેને હિસાબે રાય અને રંક સરખા જ હોય. રામકૃષ્ણ પરમહંસે રાજા સુરેન્દ્રનાથ ટાગોરને રાજા કહેવાની ના પાડી હતી. પરમહંસે કહ્યું 'જો, હું કંઇ તને રાજા બાજા કહેવાનો નથી, કેમકે તેમ કહેવું એ જૂઠું બોલવા સમાન છે.'

૬. પરમહંસની ખાસ વિશેષતા તેમની શિષ્યપ્રીતિ છે. ગુરુની પાછળ

પડેલા શિષ્યો ઘણા મળે છે, પણ શિષ્ય પાછળ ઘેલા થયેલા રામકૃષ્ણ પરમહંસ તો અપૂર્વ જ ગણાય. જેમ દયામય પ્રભુ ભક્તાધીન છે તેમ પરમહંસ પોતાના શિષ્યોની બધી કાળજી રાખતા.

*　　*　　*

રામકૃષ્ણ પરમહંસે આ રીતે આખી જીંદગી ઇશ્વરભક્તિમાં અને લોકકલ્યાણમાં ખરચી નાખી. દિવસરાત્ર ધર્મોપદેશ કરી કરી તેમના ગળામાં વ્રણ પડ્યું. વૈદ્ય અને દાક્તર લોકોએ તેમને બોલવાની મનાઈ કરી. પણ લોકો—સત્પુરુષના ચાર શબ્દો સાંભળી કૃતાર્થ થવા માગનારા લોકો—તેમની પાસે આવ્યાં જ કરે અને પરમહંસ પણ કોઈને નિરાશ કરે નહિ. રાતદિવસ તેમનો વાગ્યજ્ઞ ચાલુ જ રહેતો. પરમહંસની ગંભીર માંદગી સાંભળી તેમને આરામ આપવાને બદલે આ છેલ્લી તક સાધવા ટોળેટોળાં દૂરદૂરથી આવવા લાગ્યાં. યજ્ઞ વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યો. આખરે સને ૧૮૮૬ના ઑગસ્ટની ૧૬મીની રાત્રિએ પરમહંસે યજ્ઞમાં પોતાની પૂર્ણાહુતિ આપી દીધી.

*　　*　　*

શરીર નશ્વર છે. તે યથાકાળે પડવાનું જ. પણ આપણા સમાજની પામરતા જોઇ દુઃખ થાય એવું છે. સાધુસન્તોએ ઉપદેશેલા માર્ગ પ્રમાણે ચાલનાર ઓછા હોય છે, પણ સાધુના ચરણનો સ્પર્શ કરી, તેનું દર્શન કરી, તેનો અવાજ કાનમાં ભરી લઈ, તેના પ્રસાદના બે ચાર ટુકડા ખાઇ જઇ, તેના નામનો જયઘોષ કરી 'પાવન' થઇ જવા માગનાર કૃપણ લોભીઓની સંખ્યા જ વધારે હોય છે. અનાયાસે કેટલું મળી શકે છે એ તરફ જ તેમની દૃષ્ટિ હોય છે. શાક વેચનારી પાસેથી બે શીંગ વધારે કઢાવવાની વૃત્તિ અને આવી રીતે સ્હેજે મોક્ષ મેળવવાની વૃત્તિમાં કશો ફેર નથી.

*　　*　　*

સમાજમાં લોકસેવક વધે એ ઇચ્છવા જેવું છે. પણ તેની સાથે સેવા લેનારની સંખ્યા વધે તો તો મેળ સરખો જ રહેવાનો. સમાજમાં સેવા લેવાની વૃત્તિ વધતી જ જાય છે. સેવકોને તેમનો સેવાધર્મ સમજાવી સમજાવીને તેમના ભોગ કરવામાં આવે છે. શું પત્ની, શું દેશસેવક અને શું સાધુસન્ત—દરેક ઉપભોગ્ય વસ્તુ છે એવી જ માન્યતા વધી પડી છે.

સાધુસન્તો પાસેથી આપણે આશ્વાસન મેળવીયે, સાધનાનો રસ્તો જાણી લઇયે, તેમના સહવાસથી વાસના પર જય મેળવવાની શક્તિ કેળવીયે, પોતાની કૃપણતા છોડી ધર્મવીર થઇયે એવો આશીર્વાદ માગીયે; નહિ કે અનાયાસે ઐહિક કે પારલૌકિક સુખોપભોગ તેમની મારફતે મેળવવાની આશા રાખીયે.

*　　*　　*

[illegible] પરમહંસનો ઉપદેશ તેમના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનન્દે દેશદેશાન્તર સુધી પહોંચાડયો. અંગ્રેજી કેળવણીથી મોહિત થયેલા આપણા લોકો ઉપર વિવેકાનન્દના અંગ્રેજી લેખો મારફતે જ અસર થાય એમ હતું. પરમહંસનું શુદ્ધ અધ્યાત્મ જીરવવાની શક્તિ જેમનામાં ન હતી તેમને માટે પાશ્ચાત્ય વિચારો મેળવીને કરેલું વિવેકાનન્દી મિશ્રણ બહુ જ અનુકૂળ થઇ પડયું. વિવેકાનન્દે પરમહંસના અધ્યાત્મને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં મુકયું અને તે દૃષ્ટિએ સંસારસુધારો અથવા જીવનસુધારો કેવી રીતે થઇ શકે તે બતાવ્યું. તે જ સૂત્ર હાથમાં લઈ ભગિની નિવેદિતાએ હિન્દુ સામાજિક જીવન અને ઐતિહાસિક રાષ્ટ્રીય જીવનનું રહસ્ય ખોલી બતાવ્યું. આજે રામકૃષ્ણમીશનનાં અનેક સેવાશ્રમો, અદ્વૈતાશ્રમો અને મન્દિરો રામકૃષ્ણનો ઉપદેશ કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા દુનિયા આગળ પીરસી રહ્યાં છે. જેને ભૂખ લાગી હશે તે જ તે લેશે. જેનામાં મુમુક્ષા હશે તે જ તેનું રહસ્ય સમજી શકશે. જેનામાં વ્યાકુળતા હશે તે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે.

રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધ

પાશ્ચાત્ય ગ્રન્થોમાં માણસના જન્મસિદ્ધ હકોનાં વર્ણન આવે છે. આપણા ગ્રન્થોમાં મનુષ્યને જન્મથી વળગેલા ઋણની કલ્પના વિશેષ છે. એવાં ઋણ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છેઃ દેવઋણ, પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ. આ સૃષ્ટિમાં આપણે જીવીયે છીયે તે દેવોની કૃપા છે. મેઘરાજા વરસે છે, નદીઓ વહે છે, સૂરજ તપે છે, ખેડૂત જમીન ખેડે છે, વણકર વણે છે, ગાય બળદ આપણી સેવા કરે છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે આપણે આખી કુદરતની સેવા લઇ રહ્યા છીયે. જેવી સેવા લઇયે છીયે તેવી જ પોતાને લાયક કુદરત અને સમાજની સેવા કરવી એ દેવઋણ અદા કરવાનો મુખ્ય માર્ગ છે. ગુજરાન ચલાવવા ખાતર આપણે જાણ્યેઅજાણ્યે અસંખ્ય જીવોની હિંસા કરવી પડે છે એ પણ એક જાતનું દેવઋણ છે, તેનો પરિહાર જ્યાં આપણે રહીયે છીયે ત્યાંનાં પશુપક્ષી અને ભૂતમાત્રને સંતોષીને તેમજ તેમનું રક્ષણપાલન કરીને આપણે કરી શકીયે છીયે. આને જ ભૂતયજ્ઞ કહે છે. સમાજ પાસેથી આપણે સેવા લઇયે છીયે, તેનો બદલો વાળવા ખાતર તેવી જ કંઈ પણ સેવા આપણે કરી છૂટીયે એ યજ્ઞ છે. જે ઝાડ તોડે છે, લાકડું વાપરે છે, તેણે ઝાડ વાવવાં જોઇયે; જે અનાજ ખાય છે તેણે ખેતીમાં મદદ કરવી જોઇયે; જે કપડાં પહેરે છે

તેણે કાંતવું જોઈએ. આમ કરે તે જ માણસ દેવઋણ ફેડી નિષ્પાપ રહી શકે છે. અમુક કુળમાં આપણે જન્મ્યા એટલાથી જ આપણને તે કુટુંબમાં વારસો મળે છે, કેટલાક સંસ્કારો મળે છે, પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને કેટલાક આદર્શો સાચવવાની ફરજ પણ માથે આવે છે. આ પિતૃઋણ થયું. કુળપરંપરા ચાલુ રાખી, ટેક જાળવી, કુળધર્મના સંસ્કારોને અને રિવાજોને પોતાની સંતતિને સોંપતા જવું. પિતૃઋણ ફેડવાનો માર્ગ છે.

જે વિદ્વાન, પ્રાણવાન અને તપસ્વી લોકોએ સમાજને માટે તેમજ આત્મપ્રાપ્તિને માટે ઉચ્ચ આદર્શો ઘડ્યા અને પોતાના તેટલા જ ઉચ્ચ ઉજ્જ્વળ જીવનથી તે આદર્શોને સજીવ કર્યા, તેમનું ઋણ પણ આપણી ઉપર રહેલું છે. તેમની પાસેથી સંસ્કૃતિનો વારસો આપણને મળે છે. પ્રજાનું ધ્યેય, પ્રજાનો પ્રાણ અને પ્રજાનો પુરુષાર્થ એ આદર્શદાતાઓને જ આભારી હોય છે. આ ઋણ કઇ રીતે ફીટે? શું તેઓનું કેવળ સ્મરણ કરીને? નામનાની ઇચ્છા તો તેઓને કદીયે સ્પર્શ કરી શકી નહોતી. તો તેમનું નામ માત્ર ગાવાથી તેમને કેમ સન્તોષ થાય? જેમ પિતરો વિષેની આપણી શ્રદ્ધા કેળવવા ખાતર આપણે શ્રાદ્ધ કરીયે છીયે, તેમ આ ઋષિઓનું પણ શ્રાદ્ધ કરવું ઘટે. શ્રાદ્ધમાં શ્રદ્ધેય વ્યક્તિનું નામસ્મરણ કરવા ઉપરાંત તેનું તર્પણ પણ કરવાનો વિધિ હોય છે. કુળપરંપરા ચાલુ રાખવાથી પિતરો તૃપ્ત થાય છે, તેમ ઋષિઓ પણ તેમણે આરંભેલા મહાકાર્યને શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપાવ્યાથી અને તે પૂરું કર્યાથી જ તૃપ્ત થાય છે. શ્રી રામચન્દ્રે પિતૃવચન પાળી પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું, અને 'રઘુકુલરીતિ સદા ચલી આઇ, પ્રાણ જાઇ પરુ બચન ન જાઇ' ની પરંપરાને વફાદાર રહી રાજા દશરથનું તર્પણ કર્યું. ઉજ્જડ થયેલી સગરભૂમિને પાવન કરવા સારૂ હિમાલયની ગંગા લઈ આવવાનું કુલવ્રત અનેક પેઢીઓ સુધી અખંડ ચાલેલું. રાજા ભગીરથે તે પૂરૂં કર્યું અને કુળને દીપાવ્યું. એ જ રીતે ઋષિઓએ અને રાષ્ટ્રીય પુરુષોએ લોકસમાજ આગળ જે આદર્શો રજુ કર્યા તેનું ચિન્તન કરવું, તેને આચરણમાં ઉતારવા, તેને દીપાવવા, ખીલવવા એ દરેક જણની ફરજ છે. એ દરેકની ઉપરનું ઋષિઋણ છે. વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનાગ્નિ સળગાવ્યો તેને ચેતેલો રાખવો; જે વિદ્યાવૃક્ષ વાવ્યું તેને અધ્યયન અધ્યાપન રૂપી પાણીનું સિંચન કરવું, તેનો વિસ્તાર કરવો, એ જ ઋષિઓનું તર્પણ છે. એનાથી જ તેઓ તૃપ્ત થાય. ઋષિઓએ જે યાત્રા આરંભી તે પુરુષાર્થપૂર્વક પૂરી કરવી એ જ ઋષિઋણ અદા કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

કેટલાક ઋષિઓ અખિલ માનવસમાજને માટે સનાતન ધ્યેય આપી દે છે; તેમનું તર્પણ આખી મનુષ્યજાતિએ હમેશાં કરવું ઘટે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય, બુદ્ધ ભગવાન અગર તો ઇશુ ખ્રિસ્ત એ એવા પરમ ઋષિઓ

અગ્નિકીર્તન છે. બીજા કેટલાક પોતાના જ જમાનાને માટે અને પોતાના જ સમાજને માટે કોઇ જ્વલન્ત આદર્શ ઘડવામાં તેમજ પ્રચારવામાં જ પોતાની બધી શકિત ખર્ચનારા—પોતાનું સર્વસ્વ હોમનારા હોય છે. એકાન્તમાં બેસી ત્રિકાલને માટે અબાધિત એવા સનાતન આદર્શો ઘડવાની શકિત ધરાવવા છતાં કરુણાને બળે પોતાના જમાનાની જ સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પવું એ ત્યાગ નાનો નથી. આ ત્યાગનું ઋણ પણ સમાજ ઉપર તેટલું જ તાકીદનું હોય છે. દેખાડની હુંડીના દામની પેઠે એ ઋણને ફેડવામાં વિલંબ ન જ ચાલે.

સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે, એ આપણને શીખવી લોકમાન્ય પરલોક સિધાવ્યા. આખી જીંદગી શરીરસંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ઉદ્યોગ, નવરાશ, કીર્તિ, અપકીર્તિ સર્વ કંઇ સ્વરાજ્યને ચરણે અર્પણ કરવામાં તેમણે ગાળી. ત્રણ તપની અવિશ્રાન્ત તપશ્ચર્યા એક સ્વરાજ્યની જ ખાતર તેમણે કરી. તેમનો ઉત્સાહ અને તેમનો ઉદ્યોગ, તેમનો ક્રોધ અને તેમની ક્ષમા, તેમનો રાગ અને તેમનો દ્વેષ તેમણે સ્વરાજ્યની સેવામાં જ રોકયાં હતાં. આપણે સ્વરાજ્ય જરૂર મેળવી શકીયે એ શ્રદ્ધા શ્રદ્ધાહીન લોકોમાં તેમણે ઉત્પન્ન કરી. દેશદેશાન્તરના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરી અને જનતાનું અન્તર તપાસી તેમણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનાં સાધનો પણ નક્કી કર્યાં. આટલું કરીને બેઠા હોત તોપણ તેઓ આપણી પૂજાના, આપણા તર્પણના અધિકારી બન્યા હોત. પણ તેઓએ તો સ્વરાજ્યની ઉપાસના એકપ્રાણ બનીને કઇ રીતે કરવી એનો વસ્તુપાઠ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો. સ્વરાજ્યની તપશ્ચર્યા એટલે શું એ તેમણે પોતે કષ્ટ વેઠીને આપણને બતાવ્યું. સ્વરાજ્યતરસ્યો આત્મા કેટલો નિર્ભય, કેટલો નિઃસ્પૃહ હોવો જોઇયે એનો આદર્શ તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા રજૂ કર્યો. અમર આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા સારૂ ઉત્સાહ પણ તેટલો જ અદમ્ય હોવો જોઇયે એ તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગર પ્રજામાંની અશ્રદ્ધા નીકળી ન શકે એ તેમણે બીજા બધાથી પહેલું જોયું. પરદેશી હુમલાઓથી તેમજ આન્તરિક કજીઆઓથી નિષ્પ્રાણ બનેલા સમાજમાં પ્રાણ રેડવા માટે ભાષણ તેમજ લેખ દ્વારા લોકજાગૃતિ કરવી જોઇયે, એ ઓળખી તે કામ તેમણે ઉપાડી લીધું. પરાઇ હકુમત શારીરિક, આર્થિક અને નૈતિક પરાધીનતા જ પેદા કરે અને વધારે, એ જાણી સંસારસુધારામાં, કેળવણીમાં, વેપારમાં કે રાજ્યપ્રકરણમાં સરકારનો સંબન્ધ જેટલો ઓછો તેટલા આપણે વધુ સલામત, એ વાત તેમણે પરોવી દીધી. ‘પરદેશી માલ એટલે પરતન્ત્રતા’ એવું ટુંકું છતાં સચોટ અર્થશાસ્ત્ર તેમણે પ્રજાને ભેટ કર્યું. ‘આપણે ચલાવીયે છીયે તેથી જ આ રાજ્ય ચાલી રહેલ છે, આપણામાં શકિત આવતાં વેંત

આ ચાલતું ગાડું બહિષ્કાર રૂપી ખુંટી મારીને ઉભું રાખવું જોઇયે ' એ રાજ્યપ્રકરણ તેમણે પ્રજાને પઢાવ્યું, અને सर्वधर्मान् परित्यज्य એક સ્વરાજ્યની જ સેવામાં લાગો એ અનન્યભાવી સેવામન્ત્ર તેમણે પ્રજાને ઠસાવ્યો. પ્રજામાં ધર્માધર્મને વિષે શંકા જોઈ ગીતાશાસ્ત્રનું રહસ્ય પોતાના ચાળીસ વર્ષના અધ્યયનના સાર રૂપે તેમણે પ્રજાને સમર્પ્યું.

આવા આ રાષ્ટ્રઋષિનું શ્રાદ્ધ કરવાનો આજે અવસર આવ્યો છે. જેમણે સ્વરાજ્યનું ધ્યાન કરતાં કરતાં જ દેહ છોડ્યો, જેઓ સ્વદેશીના ચુસ્ત હિમાયતી અને બહિષ્કારના આચાર્ય હતા, તેમનું તર્પણ આજે પ્રજાએ કેવી રીતે કરવું એ સમજાવું મુશ્કેલ ન જ હોય. લોકમાન્ય પ્રત્યેનું આપણું ઋણ અંશતઃ ફેડવા માટે તેમનું પુણ્યશ્લોક નામ ઉચ્ચારી આજે આપણે સ્વદેશીની દીક્ષા લેવી ઘટે. બહિષ્કારના આચાર્યના શ્રાદ્ધને દિવસે આપણી પાસેના પરદેશી કાપડની હોળી કરી આપણે પાવન થવું ઘટે. જે દારૂની જીવલેણ બદી દફનાવવા માટે કાયદાનો ભંગ કરવો પડે તોપણ કરવો, જેલ જવું પડે તોપણ જવું અને જાન આપવી પડે તો તે પણ આપવી, એમ તેમણે ચૌદ વરસ પહેલાં કહેલું, તે બદીને જો આપણે ન દફનાવી શકીયે તો આપણે લોકમાન્યના સ્મરણને સારૂ શું કર્યું? જ્યાં સુધી આ દારૂનાં પીઠાંઓ છડેચોક દેશમાં ચાલી રહ્યાં છે, જ્યાં સુધી દેશમાં પરદેશી કાપડ આયાત કરનારાઓ અને પહેરનારાઓ બાકી છે અને જ્યાં સુધી આ જ વર્ષે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની ધગશ આપણામાં નથી ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાં સુધી લોકમાન્યનું શ્રાદ્ધ આપણે કયા હાથે કરીયે? ત્યાં સુધી લોકમાન્યનું ઋણ આપણી ઉપર રહેવાનું જ. હિન્દુસ્તાન માટેની લોકમાન્યની તપશ્ચર્યા એટલી તો ભારે છે કે એમના ઋણનો ભાર એક વર્ષને માટે પણ હિન્દુસ્તાન માથે રાખી શકે નહિ.

સ્વ. લોકમાન્ય તિલક

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી અંગ્રેજોની સત્તા આ દેશમાં ઠીક જામી ગઇ, કેમકે કુસંપને લીધે દેશનું શારીરિક બળ છિન્નભિન્ન થયું હતું. શરીરબળના આ યુદ્ધમાં દેશ હાર્યો, પણ હિન્દી રાષ્ટ્ર અને હિન્દી સંસ્કૃતિ અંગ્રેજોને વશ થઇ નથી, થનાર નથી એનું હિન્દી લોકોને તેમજ અંગ્રેજ સરકારને અખંડ સ્મરણ અને ખાતરી રખાવનાર તેમજ ખાતરી આપનાર જે કેટલીક

વ્યક્તિઓ આ દેશમાં પેદા થઇ તેમાંનો એક વિક્રમ વીર આ લોક છોડી ગયો છે. સત્તાવનની સાલનો સ્વતન્ત્રતાનો મહાપ્રયત્ન થયો તે વર્ષે બાળ ગંગાધર એક વર્ષના બાળક હતા. જે કેળવણીને લીધે અંગ્રેજો જીત મેળવી શક્યા તે કેળવણી લઇને તેમની સાથે લડવાનો વિચાર રાખનાર વ્યક્તિઓમાં તેઓ અગ્રેસર નીવડ્યા. જાહેર જીવનમાં એમના સાથી અને ગુરુ વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર અંગ્રેજી સાહિત્યને 'વાઘણનું દૂધ' કહેતા. એનુ પાન કરીને રાજ્યકર્તા સાથે પ્રજાહિતને માટે લડવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો.

પહેલેથી જ સ્વદેશસેવાનાં સ્વપ્ન ઘડનાર બાળ ગંગાધરના જીવનમાં તે વીસ વર્ષે બી. એ. પાસ થયા પછી એલ એલ. બી. થયા, વગેરે વિગત બહુ મહત્ત્વની નથી. સત્તાવનની સાલના અનુભવથી એટલું નક્કી થયું હતું કે પ્રજાશરીર દુર્બળ બન્યું છે. તેને સબળ કરવાનો—લોકજાગૃતિ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે એ નિર્ણય નાનપણમાં જ તિલકે ચિપળૂણકર, નામજોશી, આગરકર વગેરે મિત્રો સાથે કરેલો. વિષ્ણુશાસ્ત્રી સ્વાભિમાનની મૂર્તિ હતા; સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વભાષા વિષે એમને અત્યન્ત આદર અને અભિમાન હતાં. તેથી જ સરકારી નોકરી છોડી લોકશિક્ષણના કાર્યમાં તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. દેશમાં તેજસ્વી કેળવણીનો પ્રસાર થાય, લોકોને નિર્દોષ સાહિત્ય વાંચવા મળી જાય, દેશહિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, એટલું જ નહિ પણ લોકોની અભિરુચિ ધર્મને હાનિકર ન થાય એ ઉદ્દેશથી 'ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' નામની શાળા, 'નવીન કિતાબખાના' નામની પુસ્તકોની દુકાન, 'નિબન્ધમાલા' નામનું એક તેજસ્વી માસિક અને 'ચિત્રશાળા' નામનું પૌરાણિક અને હિન્દુ જીવન વિષેનાં ચિત્રો છાપવા માટે એક કલાગૃહ, એટલાં વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ સ્થાપન કર્યાં. આગરકર એટલા જ દેશાભિમાની હતા, પણ તેમનું વલણ અંગ્રેજી સાહિત્ય તરફ વધારે હોવાથી સંસાર-સુધારા કરવાની એમની વૃત્તિ વધારે તીવ્ર હતી. નામજોશી અત્યન્ત વ્યવહાર-ચતુર અને કાર્યદક્ષ માણસ હતા. આ લોકોએ લોકશિક્ષણનું કાર્ય શરૂ કર્યું. તિલક ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં ગણિત શીખવતા. પછી આ મિત્રમંડળે એક કૉલેજ સ્થાપન કરી, જેનું નામ 'મહારાષ્ટ્ર કૉલેજ' રાખવાનો પ્રથમ વિચાર હતો, પણ પછી તેને 'ફર્ગ્યુસન કૉલેજ' નામ આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે તિલક એક 'લૉ ક્લાસ' પણ ચલાવતા. દેશભક્તોનું આ યુવક મંડળ બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતું. પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ હાથમાં લીધા પછી બનતા સુધી બીજી પ્રવૃત્તિમાં ન પડવું જોઇયે એ વૃત્તિ તિલકની હતી. વિદ્યાર્થી-જીવનમાં એમની અધ્યયનની એકાગ્રતા અને અધ્યાપનની એમની રુચિ તથા ક્ષમા જોતાં એ વૃત્તિ અત્યન્ત સ્વાભાવિક હતી; અને એ જ કારણસર ડેક્કન સોસાયટી 'જેસ્યુઇટ' સંસ્થાની ઢબે ચલાવવી અને તેની અંદર કામ કરનાર

વ્યક્તિઓએ પોતાનું સર્વસ્વ સંસ્થાને જ અર્પણ કરવું એ આદર્શને વિષે એમનો ભારે આગ્રહ રહેતો. આગરકર એ વિચાર સાથે સંમત થઇ શક્યા નહિ. મતભેદ વધ્યો અને તિલકે ફર્ગ્યુસન કૉલેજ છોડી. જન્મસિદ્ધ અધ્યાપકના જીવનમાં અલૌકિક પરિવર્તન થયું અને લોકશિક્ષણનું વ્યાપક કાર્ય હાથમાં લઇને તેઓ લોકમાન્ય થયા.

તિલકે 'કેસરી' પત્ર હાથમાં લીધું અને 'મરાઠા' પણ ચલાવવા લાગ્યા. 'કેસરી' માં મતભેદ ઉત્પન્ન થયો તેથી આગરકરે 'સુધારક' પત્ર શરૂ કર્યું. આ બે પત્રોએ સંસારસુધારા વિષે અને હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં સરકારને કયાં સુધી માથું મારવા દેવું એ વિષે અનેક વર્ષો સુધી ચર્ચા કરીને મહારાષ્ટ્રને ભારેમાં ભારે કેળવણી આપી. 'કેસરી'માં ફૂટ પડી એના પહેલાં જ આ યુવક મંડળ ઉપર ભારે આફત આવી પડી. શિવાજી મહારાજના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજને ગાંડા ઠરાવીને મદ્રાસ મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે આ દેશાભિમાની નવયુવકોનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઉઠયો. તેમણે 'કેસરી'માં એ પ્રકરણોમાં ઉંડા ઉતરીને લખાણો લખ્યાં, જેને પરિણામે 'કેસરી' ઉપર મુકદ્દમો ચાલ્યો. આ મુકદ્દમા દરમિયાન વિષ્ણુશાસ્ત્રી ૩૨ વર્ષની કાચી ઉંમરે ગુજરી ગયા, અને આગરકર તથા તિલકને ૧૦૧ દિવસની સરકારની પરોણાગત સ્વીકારવી પડી. પૂનામાં પ્રજામત કેળવીને સરકાર આગળ મુકવાના ઇરાદાથી મહામતિ રાનડે જેવાએ 'સાર્વજનિક સભા' સ્થાપી હતી. સાર્વજનિક સભા એ કૉંગ્રેસની જનની ગણાય છે. એની અંદર પણ સરકાર સાથે કેટલો સહકાર કરવો એ વિષે મતભેદ થયો અને તિલકના વિચારો જેમને પસંદ ન હતા તેઓએ 'ડેક્કન સભા' કાઢી. આવી રીતે પૂનામાં તીવ્ર મતભેદ થવા લાગ્યા, પણ તેને પરિણામે પૂનાના રાજકીય વાતાવરણનો પારો ચડેલો રહેવા લાગ્યો; અને આજ સુધી પણ રાજકીય ચર્ચામાં અને અંગ્રેજોની નીતિ વિષે જાગ્રત રહેવામાં આખા દેશમાં પૂના અગ્રેસર શહેર રહ્યું છે.

તુરંગમાંથી આવ્યા પછી તિલકે પોતાનો સઘળો જીવ 'કેસરી'માં પરોવ્યો. મરાઠી ભાષા ઘડીને એને સમૃદ્ધ બનાવવી, આધુનિક જમાનાના બધા વિચારો અને રાજકીય સિદ્ધાન્તો મરાઠી ભાષા દ્વારા જનસમુદાયને સમજાવવા, લોકલાગણીની બધી છટાઓ તેમાં વ્યક્ત કરવી અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પ્રાણ ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવો એ ઉદ્દેશથી દર અઠવાડિયે તેમણે લખવા માંડયું. 'કેસરી'એ રાજકીય મહારાષ્ટ્ર ઘડયું છે એમ કોઇ કહે તો તે અયોગ્ય ન ગણાય. 'કેસરી'ની ભાષા આડંબર વિનાની, સીધી પણ પ્રૌઢ હોય છે. તેનું લખાણ વિષયનો પરિપૂર્ણ કાબુ બતાવનારૂં, મુદ્દાસર અને જુસ્સાદાર હોય છે. 'કેસરી' જ્યારે કોઇ પ્રતિપક્ષીની સામે અખાડામાં ઉતરે છે ત્યારે તેની ભાષા સોળે કળાએ પ્રકાશે છે. જુસ્સા સાથે કટુતા અથવા ઝેર નથી હોતું એમ નહિ, પણ તેમાંયે

ગાંભીર્ય સંપૂર્ણ જાળવેલું હોય છે. પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરવા માટે 'કેસરી' જે ઝેર વાપરે છે તે ઘણા લોકોની સૌમ્ય અભિરુચિને ભારે પડતું લાગે છે, અને તિલકની ભાષામાં વિનય નથી હોતો, આદર નથી હોતો એવી ટીકા ઘણાએ કરી છે. તિલકનો જવાબ એક જ રહેતો: 'લડવૈયો બીજું કરી જ ન શકે. જો મારે નિવૃત્તિમાં જ સમય ગાળવો હોત તો હું બધી જાતની ઉદારતા બતાવત. પણ જેને કાર્ય કરવું છે તેણે તો પ્રસંગોપાત પ્રખર થવું જ જોઇયે.' 'કેસરી'ના જેટલું વ્યવસ્થિત, પ્રતિષ્ઠિત અને લોકપ્રિય વર્તમાનપત્ર હિન્દુસ્તાનમાં બીજું ભાગ્યે જ હશે. મહારાષ્ટ્રનું જાહેર જીવન, હિન્દુસ્તાનની જાગૃતિ, એશિયાની ભવિતવ્યતા, યૂરોપનું રાજકારણ અને દુનિયાની પ્રગતિ વિષે 'કેસરી'માં હમેશાં વિદ્વત્તા અને માહિતીથી ભરેલા પ્રૌઢ લેખો આવે છે. 'કેસરી' અત્યંત નિયમિત છાપું છે. એની બધી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા તિલકે જાતે કરી છે. આજે 'કેસરી'નો પ્રસાર ૪૦ હજારનો છે. એમ કહેવાય છે કે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે અથવા વંચાય છે ત્યાં ત્યાં 'કેસરી' પહોંચે છે.

પણ 'કેસરી' એ જ તિલક મહારાજનું કાર્યક્ષેત્ર ન હતું. એક તરફ સરકાર સામે અને બીજી તરફ સંસારસુધારાવાળાઓ સામે એમને લડવું પડતું. તિલક કોઇ દિવસ પુરાણપ્રિય ન હતા. ઘણાં સંસારસુધારા તેમને અગત્યના લાગતા; છતાં તેમણે ઘણા સુધારાઓનો વિરોધ કર્યો અને તેથી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ. ઘણા લોકો એમને કુધારક માનવા લાગ્યા. તેમની માન્યતા એવી હતી કે સંસારસુધારા એ હમેશનું કામ છે અને તે ધીમે ધીમે થવું જોઇયે. ખાસ કરીને જ્યારે વિદેશી રાજ્ય હેઠળ પ્રજા આત્મવિશ્વાસ ખોઇ બેસે છે અને જ્યારે પરધર્મી પાદરીઓનાં આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર દિનરાત પ્રહારો ચાલુ છે ત્યારે સમાજને સ્વાભિમાન-શૂન્ય અને હતોત્સાહ બનાવવો એ ભૂલ છે. વળી સંસારસુધારાની પાછળ પડીશું તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે અન્તરાય આવશે, તડ પડશે અને રાજ્યપ્રકરણમાં આપણે વધારે નિર્બળ થઇશું. માટે સમાજ ઉપર હુમલા કરીને નહિ, પણ ધીમે ધીમે સમાજને વશ કરીને થઇ શકે તેટલા સુધારા કરવા ઘટે. સરકારની જોડે તો તેની શકિતથી અંજાઇ જઇને આપણે નરમ બનીયે છીયે, તો પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક સમાજ સામે પણ આપણે કેમ નરમ ન બનીયે? આવા વિચારોને લીધે તેઓ 'કેસરી'માં બનતા સુધી સંસારસુધારાનો પ્રશ્ન છેડતા જ નહિ. એટલામાં 'સંમતિ વયનું બિલ' આવી પડ્યું. બિલનું તત્ત્વ તિલકને માન્ય ન હતું એમ નથી. છતાં તેમણે એ બિલનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમનું કહેવું એ હતું કે અંગ્રેજ લોકો પારકા છે; એ જાણીજોઇને આપણી સાંસારિક બાબતોમાં વચ્ચે પડતા નથી; ભલે ઉદાસીનતાનું હોય તોપણ ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતોમાં આપણને સ્વરાજ્ય

છે, એ શા માટે આપણે હાથે કરીને ખોવું? આપણે જો આપણે જ હાથે સરકારને આપણા ઘરની અંદર પ્રવેશ કરવા દઈશું તો આપણાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય ઘટશે અને આપણે વધારે દુર્બળ તેમજ પરાધીન બનીશું. જૂના બધા રિવાજો તેઓ પાળતા ન હતા. પંક્તિભેદમાં હાલમાં લેવાતી બધી છૂટ તેઓ લેતા. તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું અને છતાં તેમાં ધાર્મિકતાનો આડંબર બિલકુલ ન હતો. સમાજનો અને ધર્મનો અધિકાર માનવા ખાતર વિલાયત જઈ આવ્યા પછી એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ લીધેલું, જોકે વિલાયતમાં એમણે ખાવાપીવામાં સંપૂર્ણ શુદ્ધિ રાખી હતી. રાજકીય ઉત્સવોમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે બેસીને એમણે ભોજન કર્યું છે. અન્ત્યજોને અસ્પૃશ્ય ગણવા એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા ક્યાંયે નથી એમ એમણે જાહેર કરેલું. એમના કેટલાક દિલોજાન મિત્રો સંસારસુધારામાં આગેવાન હતા.

સને ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને પૂનામાં પણ તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ આપત્તિ અણધારી અને તદ્દન નવી હોવાથી બધા લોકો ગભરાઈ ગયા. સરકારને પણ પ્લેગ સામે શાં પગલાં લેવાં એ સૂઝ્યું નહિ, અને તેથી 'સેગ્રીગેશન' 'ક્વૉરેન્ટાઇન' વગેરે સખત ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. વળી તેનો ઠીક અમલ કરવા માટે લાગણી અને સભ્યતા વગરના ગોરા સિપાઈઓની યોજના થઈ. પ્લેગના ત્રાસ કરતાં આ સોલ્જરોની ઝડતીનો કેર લોકોને વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યો અને સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી ગયો. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ સૌ નાઠું. પણ તિલકે આવે પ્રસંગે ગામ છોડયું નહિ. ગામમાં રહીને એક તરફથી લોકોને મદદ કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફથી સરકારની, ઉપાય કરતાં અપાય કરનારી વિવેકશૂન્ય સખ્તાઈથી થતો પ્રજાક્ષોભ 'કેસરી' દ્વારા વ્યક્ત કરતા ગયા. તિલકે માત્ર ક્ષોભ વ્યક્ત કર્યો, પણ સરકારને લાગ્યું કે એમણે એ નિર્માણ કર્યો. લોકક્ષોભની સીમા પ્લેગ અમલદાર રૅન્ડ સાહેબના ખૂનમાં થઈ. સરકારે પોતાની પ્લેગનીતિ બદલી ખરી, પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી લોકોને દબાવવામાં મણા ન રાખી. પૂનાના સરદાર નાતુ બન્ધુઓને સરકારે નજરકેદ કર્યા અને 'કેસરી' ઉપર રાજદ્રોહનો મુકદ્દમો ચલાવ્યો. કેટલાક મિત્રોએ તિલકને માફી માગવાની સલાહ આપી, પણ તેમણે કહ્યું, 'સાચી દાનતથી મેં જે કર્યું છે તેને માટે માફી શાની માગું? ખલાસીનું કામ કરે તે કોઈક દિવસ સમુદ્રમાં ડૂબે પણ ખરો; એ જ રીતે દેશસેવા કરવી હોય તો જેલજાત્રાનો પ્રસંગ આવે જ. આ તો અમારા ધંધાને લગતાં જોખમો. માફી માગીને હું દેશની કશી સેવા ન કરી શકું. વળી મારું સત્ત્વ જાય, પછી મારામાં શું રહ્યું?' સરકારે એમને દોઢ વર્ષની સજા કરી, એટલું જ નહિ પણ કાયદામાં ફેરફાર કરી રાજદ્રોહવાળી કલમ વધારે સખત કરી. એમ કહેવાય છે કે જેલમાં

ગયા ત્યારે પહેલે દિવસે એમને એટલું સખત કામ આપવામાં આવેલું કે ઘંટી ચલાવતાં ચલાવતાં તેઓ બેભાન થઇ ગયા. પણ શુદ્ધિમાં આવ્યા કે તરત પાછા કામે વળગ્યા. એમણે રાહત ન માગી. રાહત માગવી એ એમને નામોશીભરેલું લાગતું. એક વર્ષને અન્તે તેઓ છૂટયા ત્યારે એમના શરીરનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું હતું; પણ પ્રજામાં એમનું વજન બહુ વધી ગયું હતું. ઘેર આવતાં વાર પાછું 'કેસરી' હાથમાં લીધું અને 'પુનશ્ચ હરિઃ ૐ' કરીને લખવા લાગ્યા.

તેઓ જેલમાં હતા તે દરમિયાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતપંડિત મૅક્સ-મુલરના હાથમાં તેમણે લખેલું 'ઓરાયન' અથવા 'મૃગશિરસ્' નામનું પુસ્તક આવ્યું. 'ઓરાયન'ની અંદર જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વૈદિક કાળ-નિર્ણયની ચર્ચા હતી. ચોપડી જોઇને મૅક્સમુલર ચકિત થયા, મુગ્ધ થયા અને આવા અગાધ પાંડિત્યવાળા વિદ્વાન પાસે પોતે કરેલું ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર અભિપ્રાયને માટે મોકલવાનું તેમને મન થયું. પણ ખબર પડી કે ગ્રન્થકર્તા તો જેલમાં છે! એમણે પ્રથમ તો જેલમાં તિલકને પુસ્તકો મળે, વાંચવાનો સમય અને દીવાબત્તી મળે એવી ગોઠવણ સરકાર પાસે કરાવી. પછી એમની દરમિયાનગીરીને લીધે સરકારને તિલકને છ મહિના વહેલા છોડવા પડયા. જેલમાં વેદનું નિરીક્ષણ કરતાં એમને સૂઝી આવ્યું કે આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હોવું જોઇયે; અને આર્ય લોકો સુમેરુની આસપાસ રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ વેદમાં મળી આવે છે એમ એમને લાગ્યું. જેલમાંથી છૂટયા પછી તાઇમહારાજ કેસ જેવો માથું ખાઇ નાંખે એવો મુકદ્દમો ચાલુ હતો; છતાં તે જ અરસામાં 'આર્ક્ટિક હોમ ઇન ધિ વેદાઝ' એટલે 'આર્યોનું વેદકાળમાં સુમેરુ તરફનું રહેઠાણ' એ નામનો વિદ્વત્તા અને શોધખોળથી ભરેલો ગ્રન્થ તેમણે બહાર પાડયો. તેને લીધે તેમની કીર્તિ યૂરોપના વિદ્વાનમંડળમાં બહુ જ થઇ. 'આર્ક્ટિક હોમ' ગ્રન્થ લખતી વેળાએ પારસી લોકોના ધર્મગ્રન્થોનું એમણે અધ્યયન કર્યું. પછી ઇરાન, મેસોપોટેમિયા, ખાલ્ડિયા, સીરિયા, અસીરિયા વગેરે દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને તેમની સંસ્કૃતિ તરફ તેમનું લક્ષ ગયું; અને વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે તેમનું કેટલું સામ્ય છે તે તેમણે કેટલાક વિદ્વન્માન્ય નિબન્ધોમા બતાવી દીધું છે. કેટલાક લોકો તો એમની વિદ્વત્તા જોઇને એમને વીનવતા કે તમે રાજ્યપ્રકરણી ઝગડાઓ છોડી દો અને વિદ્વત્તાથી દુનિયાની ભારેમાં ભારે સેવા કરી શકો છો તે કરો. તેઓ કહેતા, 'મારે એ સ્વચ્છન્દ કરવો નથી. દેશને માટે લડવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે. વિદ્વત્તાનું કામ કરનાર પંડિતો હિન્દુસ્તાનમાં અગણિત નિર્માણ થશે. આર્યકુક્ષિ વન્ધ્યા થઇ નથી.' એમના એક સોબતીએ એમને પૂછયું, 'સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે તમે કયા ખાતાના મન્ત્રી

થશો ? એમણે કહ્યું, 'મને રાજ્યપ્રકરણનો કંટાળો છે. સ્વરાજ્ય મળ્યું એટલે હું તો મારે ગણિતનો અધ્યાપક થઇ જઇશ અને નિરાંતે વિદ્યાનન્દનો લ્હાવો લઇશ.'

જ્યાં સુધી પોતાના દેશબન્ધુઓને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું ત્યાં સુધી વિદ્યાનંદ જેવો સાત્ત્વિક આનંદ પણ એમને હરામ લાગતો. તેઓ હમેશાં કહેતા, 'स्वराज्याची चळवळ हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे.' તેથી સરકારે જ્યારે જમીન મહેસૂલના કાયદામાં ફેરફાર કર્યો અને અનાદિકાળથી વંશપરંપરાગત ચાલતો આવેલો જમીનનો માલીકીહક ભૂમિનાં બાળ પાસેથી છીનવી લઇને સાત સમુદ્ર પારથી આવેલી સરકારને હિન્દુસ્તાનની ભૂમિની માલીક ઠરાવવામાં આવી અને હિન્દી ખેડૂતને માત્ર તેના ભાડુતની સ્થિતિમાં મુકયો, ત્યારે તિલકે સરકારને મહેસૂલ નહિ આપવાની લડત ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પણ તે વખતે પ્રજા એટલી ચડેલી ન હતી.

એ જ અરસામાં મુંબઇમાં અને પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે નજીવા કારણસર ઝગડો થયો અને ભારે મારામારી થઇ. પૂનામાં ઘણાં વર્ષથી હિન્દુઓ મહોરમમાં ભાગ લેતા હતા તે બંધ થયા. રમખાણમાં વાંક બન્નેનો હતો એ તિલકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ વધારે વાંક મુસલમાનોનો હતો એ એમણે જાહેર કર્યું. તેથી તિલક મુસલમાન કોમની સામે છે એવો વહેમ કેટલાક મુસલમાનોના મનમાં પેસી ગયો, પણ તે ખોટો હોવાથી કાળે કરીને નીકળી ગયો. તિલક મુસલમાનની વિરુદ્ધ છે એ અમારી માન્યતા ભૂલભરેલી હતી એમ ખિલાફત ડેપ્યુટેશનવાળા સૈયદ હુસેને જાહેર રીતે સ્વીકાર્યું છે, કેમકે લખનૌની કૉંગ્રેસમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે વિરોધ અને શંકા ન રહે એટલા માટે જે અધિકારવિભાગ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુસલમાનો જેટલું માગતા હતા તેટલું બધુંયે આપવાની સલાહ તિલકે પોતે આગેવાનોને આપી. 'પ્રથમ દેશનો વિચાર થવો જોઇયે; હું હિન્દુ છું કે મુસલમાન એ ભેદ દેશહિતનો વિચાર કરતાં મનમાં ન આવવો જોઇયે,' એ એમનું તે વખતનું પ્રસિદ્ધ વાકય છે. પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જે અણબનાવ ઉત્પન્ન થયો તે ધર્મ વિષેની સંકુચિત કલ્પનાને લીધે થયો હતો એ જોઇને તેમજ હિન્દુઓને પણ મહોરમને બદલે ઉત્સવ કરવાનું કાંઇક સાધન મળે એ હેતુથી પણ એમણે ગણેશ ઉત્સવ શરૂ કર્યો. ગણપતિ ઉત્સવમાં સ્વયંસેવકોના અને બીજા નવયુવાનોના મેળાઓ ભજન ગાય છે; વિદ્વાન નેતાઓ ધાર્મિક, સામાજિક અને કોઇકવાર રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરે છે; અને આવી રીતે લોકોને જમાનાને અનુકૂળ કેળવણી મળે છે. જેમ ગણેશ ઉત્સવથી ધાર્મિક જાગૃતિ થઇ તેમ ગણેશ ઉત્સવ પહેલાં જ દેશાભિમાન અને સ્વાભિમાન જાગૃત કરવા માટે તિલકે જે શિવાજી ઉત્સવ શરૂ કરેલો એ

શિવાજી ઉત્સવથી પણ લોકજાગૃતિ ખૂબ થઈ છે. આ બન્ને ચળવળને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ થયો અને શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો. શિવાજી ઉત્સવને લીધે જ જૂનો ઇતિહાસ તપાસવાની વૃત્તિ વધી અને કેટલાક વિદ્વાનોનું 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ' તૈયાર થયું.

૧૯૦૪ માં યુનિવર્સિટી ઍક્ટ પસાર થયો અને સરકારે કેળવણીખાતું —ઉચ્ચ કેળવણી સુદ્ધાં—પોતાના અંકુશ તળે વધારે આણ્યું. ૧૯૦૫ માં બંગભંગ થયો. બંગાળીઓએ અરજીઓ, સભાઓ વગેરે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું અને આખરે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની મહારાષ્ટ્રી ચળવળ ઉપાડી લીધી. સ્વાભાવિક રીતે જ બંગાળી લોકોને પહેલવહેલી સહાનુભૂતિ મહારાષ્ટ્ર તરફથી મળી. સરકાર તો એમ જ માને છે કે અત્યાચારનો ઉપદેશ પણ બંગાળાને પૂના તરફથી મળ્યો છે. સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આ ત્રણ ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવવું છે એ રાષ્ટ્રીય મૂલમંત્ર બધે ફેલાયો. તિલકે આને 'स्वराज्याची चतुःसूत्री' કહી છે.

બંગાળાના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સ્વરાજનો અર્થ 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' કરતા અને બહિષ્કારનો અર્થ પણ 'અંગ્રેજી રાજ્ય અને અંગ્રેજી રાષ્ટ્ર સાથે પરિપૂર્ણ અસહકાર' એવો કરતા. તે ઉપરથી ઘણા નરમ આગેવાનોને એમ લાગ્યું કે કૉંગ્રેસને માટે એક બન્ધન (creed) રાખવું જોઈએ. તિલકને લાગ્યું કે આવું બંધન એક રીતે અત્યાર સુધી સૌ સ્વેચ્છાએ માનતું આવ્યું જ છે, છતાં સોગન સાથે સહી કરીને તે સ્વીકારવામાં એક જાતની માનહાનિ છે અને દેશના બધા પક્ષોને કૉંગ્રેસમાં સ્થાન લેવા દેવામાં એ અગવડરૂપ થાય, માટે તેમણે તે પસંદ કર્યું નહિ. સુરતમાં કૉંગ્રેસમાં ભાગલા પડયા.

બંગભંગને લીધે સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકારનાર પ્રજા ઉપરનો એક તરફથી કૉંગ્રેસનો અંકુશ દૂર થયો તે જ વખતે બીજી તરફ સરકારે દંડનીતિ અખત્યાર કરી. એને પરિણામે બંગાળામાં યૂરોપનું આસુરી હથિયાર એટલે કે બૉંબ અવતીર્ણ થયું. આ પરિસ્થિતિને માટે 'દેશનું દુર્દૈવ' એ મથાળા નીચે એક અગ્રલેખમાં તિલકે સરકારની દુષ્ટ નીતિને જ જવાબદાર ગણી. મહારાષ્ટ્રમાં બંગાળા વિષે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી, પણ તિલકના દૂરંદેશી ધોરણને લીધે અત્યાચારની પ્રવૃત્તિ રોકાઈ હતી. એ જ અરસામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળ સાથે મદ્યપાનનિષેધની ચળવળને જોર આપીને પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તે પણ સરકારને ગમ્યો નહિ. દારૂનાં પીઠાં આગળ લોકોને ઉપદેશ કરનાર સમાજસેવકોને સરકારે દબાવી દીધા. તિલકે મદ્યપાનનિષેધની ચળવળ મુંબઈના મીલમજૂરોમાં પણ ચલાવી તેથી ઘણી

જ લોકજાગૃતિ થઈ. લોકમાન્ય મીલમજૂરોને કહેતા કે 'તમે અજ્ઞાનમાં અને વ્યસનમાં શા માટે સબડો છો? તમારૂં જીવન સુધારો તો મુંબઈમાં તમે ત્રણ લાખ છો, મુંબઈ તમારી છે. જીવન સુધારો, સંપ કરો અને હાલની સ્થિતિ જાણી લો.' આ શુદ્ધ હીલચાલ પણ સરકારને ભારે લાગી છે. તિલકને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં અત્યાચાર આવતો અટક્યો હતો, પણ સરકારને એથી ઉલટું જ ભાસ્યું. દેશના તેમજ સરકારના દુર્ભાગ્યે તિલકના 'દેશનું દુર્દૈવ' એ લખાણમાં સરકારને રાજદ્રોહ જડ્યો. 'જે દેશ ઉપર પ્રેમ કરવાનો તમે દાવો કરો છો તે દેશમાંથી તમને છ વરસ બહાર રાખવામાં જ એ દેશનું ભલું છે' એમ કહીને હાઇકોર્ટે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી! 'વ્યક્તિઓનું અને રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય આ ન્યાયમન્દિર કરતાં વધુ ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ અને શક્તિઓના હાથમાં રહે છે, અને જે સિદ્ધાન્તને માટે હું લડું છું તેનો ઉત્કર્ષ મારા છૂટાપણાના કરતાં મારા કારાગૃહવાસથી જ કરવાની એ જગન્નિયન્તાની ઇચ્છા હશે' એમ કહીને તે મહાત્માએ થયેલી સજા સ્વીકારી અને સાથે જ લોકમાન્યની આ તપશ્ચર્યાથી સ્વરાજ્યનો મન્ત્ર હરેક હિન્દવાસીના હૃદયમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. છ વરસની આ તપશ્ચર્યાનું બીજું ફળ 'ગીતારહસ્ય' એ સાહિત્યરત્ન છે.

તિલકને સજા કરીને જે પારણામ લાવવાની ઇચ્છા સરકારે રાખી હતી તેથી ઉલટું પરિણામ આવ્યું. તિલકની પ્રેરણા અને અંકુશ નષ્ટ થતાં જ મહારાષ્ટ્રના નવયુવકો નિરંકુશ થયા અને જે અત્યાચાર તિલકને લીધે અટક્યો હતો અને જે અત્યાચાર તિલકને સજા કરીને સરકાર અટકાવવા માગતી હતી તે જ અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રમાં ફાટી નીકળ્યો. નાશિકમાં કાવતરૂં ઉભું થયું. કલેકટર જૅકસનનું ખૂન થયું અને અનર્થપરંપરાનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. લગભગ પૂરે છ વરસે ઉમ્મરમાં વૃદ્ધ, શરીરે ક્ષીણ, પણ ઉત્સાહમાં તરુણ એવા લોકમાન્ય કર્મયોગનો સન્દેશો લઇ પાછા આવ્યા. એ સન્દેશો હિન્દુસ્તાનની લગભગ બધી ભાષાઓમાં ફેલાયો. કર્મયોગના આચાર્યે 'સ્વરાજ્યસંઘ'ની સ્થાપના કરી અને દેશમાં સ્વરાજ્યની અભૂતપૂર્વ હીલચાલ શરૂ થઇ. રાષ્ટ્રમદથી અન્ધ થયેલાં યૂરોપીઅન રાષ્ટ્રોમાં યુદ્ધ શરૂ થયું અને હિન્દુસ્તાન અણીને પ્રસંગે વફાદાર રહેશે કે નહિ એની સામ્રાજ્યને બીક લાગી. તે વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથે રહેવામાં હિન્દુસ્તાનનું હિત છે એમ જાહેર કરી તિલકે સામ્રાજ્યની ભારેમાં ભારે સેવા કરી છે. છતાં શંકાખોર સરકારને તિલકનાં ભાષણોમાં રાજદ્રોહ જ દીસી આવતો. ફરી એકવાર સરકારે તિલક ઉપર નોટિસ કાઢી, પણ આ વખતે હાઇકોર્ટને તિલકના નિર્દોષપણાની ખાતરી થઇ અને તેઓ છૂટયા.

ત્યારપછીનો ઇતિહાસ સાવ તાજો છે. સૈન્યભરતી વિષેના એમના

પ્રયત્નો, પંજાબ દિલ્હી તરફ જવાની એમને થયેલી મનાઇ, મૉન્ટેગ્યુની મુલાકાત, વિલાયત જવાની મનાઇ—પણ આખરે મળેલી પરવાનગી, વિલાયતમાં કરેલું કામ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ હજુ ગઈસાલના જેટલી તાજી છે. તિલકની આખી જીંદગી લડવામાં જ ગયેલી છે. એક પત્રકારે કહ્યું છે તે પ્રમાણે 'મૃત્યુએ જ તેમને પહેલી શાન્તિ આપી.' તેમનું ખાનગી જીવન અત્યન્ત સાદું અને પવિત્ર હતું. તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ જોશભરી અને લડાયક હતી. આ લડાઇ પાછળ તેમણે જીંદગીમાં મેળવેલી બધી સંપત્તિ ખરચી અને જે નિષ્કિંચન સ્થિતિમાં એમણે જીવનની શરૂઆત કરી તે જ સ્થિતિમાં તેઓએ આ દુનિયા છોડી એમ કહીયે તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. અખાડામાં ઉતરે ત્યારે કોઇ પાસેથી દયા માગે નહિ, કોઇના ઉપર દયા કરે નહિ; છતાં એમનો મનમાં દ્વેષ ટકતો જ નહોતો. આગરકર સાથે વિરોધ કર્યો, પણ એમની અન્તકાળની સેવા કરવા પોતે હાજર હતા. ભાંડારકર ઉપર પ્રહાર પણ કરતા, પણ ભાંડારકરની કદર કરીને તેમની સાથે શિષ્યભાવ પણ રાખતા. ગોખલે જોડે એમને કોઇ દિવસ બન્યું નહિ, પણ ગોખલેએ ૧૯૦૪–૦૫ માં વિલાયતમાં હિન્દની જે સેવા બજાવી તેની કદર કરવા માટે પૂના શહેર તરફથી તેમને સાર્વજનિક અભિનન્દન આપવામાં તિલક પોતે જ પ્રમુખ હતા. તિલકના રાજકીય મતો કેવા હતા એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. તેમના મતોથી હિન્દી દુનિયા પરિપૂર્ણ પરિચિત છે. કોઇ માણસ ન જાણતો હોય તો તે તિલકનો દોષ નથી. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની તિલકની શક્તિ અને કળા ખરેખર અલૌકિક હતી. તેમની વિદ્વત્તાનો સાક્ષાત્કાર આખી દુનિયાને થયો છે, પણ તેઓએ પોતાની સઘળી વિદ્વત્તા હિન્દી લોકોના મોક્ષને માટે જન્મભૂમિને ચરણે અર્પણ કરી હતી. સ્વરાજ્ય એ એમના જીવનનો આધારસ્તંભ હતો. તેઓ બુદ્ધિમાં બ્રાહ્મણ અને વૃત્તિમાં ક્ષત્રિય હતા. તેઓ હિન્દી જાગૃતિના જનક, આધુનિક મહારાષ્ટ્રના પંચપ્રાણ, રાષ્ટ્રીય પક્ષના અધ્વર્યુ, સ્વરાજ્યમન્ત્રના ઋષિ, નોકરશાહીના વૈરી અને હિન્દદેવીના અનન્ય ઉપાસક હતા. હિન્દુસ્તાનવાસી આપણે એમના જીવન ઉપરથી સ્વદેશસેવાની દીક્ષા લઇને સ્વરાજ્યના અધિકારી થઇશું ત્યારે જ એમના પરાક્રમી આત્માને શાન્તિ મળશે અને ત્યારે જ એમનું જીવન સફળ થશે. સ્વપ્રયત્નથી માણસ જેટલું જીવનસાફલ્ય મેળવી શકે છે તેટલું તેમણે પરિપૂર્ણ મેળવેલું છે.

દ્વિતીય સંવત્સરી

૧

કાળ કેટલો ઝડપથી વહ્યો જાય છે! કાલ સવારે જ આપણે લોકમાન્યને ગોધરામાં સ્વરાજ્ય ઉપર મરાઠીમાં ભાષણ કરતા સાંભળ્યા હતા. આજે આપણને તેમની દ્વિતીય સંવત્સરી પાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે!

૨

અમૃતસરની મહાસભા વખતે લોકમાન્યે કહેલું, 'આ સરકારની દાનત વિષે ખાતરી નથી. સરકાર જેટલી ભલાઈ બતાવે તેટલો જ તેની સહકાર કરીયે.' તે વખતે ગાંધીજી કહેતા, 'એમ નહિ. સરકાર સુધારા આપવાનું કહે છે, બાદશાહે સન્દેશો મોકલ્યો છે, ત્યારે આપણામાં જેટલી ભલાઈ હોય તેટલી બધી વાપરીને આપણે સહકાર કરીયે.' સૈન્યભરતી વખતે પણ લોકમાન્યે કહેલું, 'જો કાંઈ પણ સારા હકો મળે તો માની લઇયે કે આ સરકારની તરફેણમાં લડવામાં માલ છે; નહિ તો બધી મદદ સરપને દૂધ પાવા સમાન છે.' ગાંધીજી કહેતા, 'ના. અણીને પ્રસંગે સરકારને મદદ કરવી છે. આપણે કશી શરત ન કરીયે. બધા હકો આપોઆપ મળી રહેશે. શું આ સલ્તનત જાન આપનારને પણ દગો દેશે?' લોકમાન્ય ગાંધીજીને કહેતા, 'તમે ભલા માણસ છો. તમને આ નોકરશાહીના સ્વભાવની પારખ નથી. મેં મારી જીંદગીનાં ત્રીસ વરસ આ નોકરશાહી સામે લડવા પાછળ ગાળ્યાં છે.'

ગાંધીજીની ભલાઈ પાછળ નબળાઇ ન હતી. કેટલાક લોકો પોતાને છેતરી નબળાઇને ભલાઇનું રૂપ આપે છે. ગાંધીજી એ વર્ગના નથી એ પણ લોકમાન્ય જાણતા. બેલગામમાં હોમરૂલ લીગ સ્થપાઇ ત્યારે તિલક અને ગાંધી બન્ને ત્યાં હાજર હતા. તે વખતે લોકમાન્યે ગાંધીજી વિષે ખાનગીમાં કહેલું, 'આ ગાંધીની વિચારસરણી આપણા જેવી નથી; પણ આને હાથે દેશનું નુકસાન થવાનું નથી. આની સામે થવાનો પ્રસંગ આપણને આવવાનો નથી.'

હંટર કમિટી આવી અને ગઇ. પંજાબને ઇન્સાફ ન મળ્યો. વફાદાર ભારતવર્ષને માથે કાળા કાયદાઓ ચોંટ્યા. ભારતવર્ષના મુસલમાનોને બ્રિટિશ સલ્તનતે દગો દીધો. 'ભલા માણસ'ને તિલકનું વચન યાદ આવ્યું. તેણે અસહકાર પોકાર્યો. ગાંધીજીની ખાતરી હતી કે આખો દેશ પુણ્યપ્રકોપથી સળગી ઉઠશે, એ પુણ્યપ્રકોપને અસહકારને રસ્તે વાળવામાં જ શ્રેય છે.

લોકમાન્યને ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ પસંદ હતો. વિલાયતથી તેમણે કાગળો લખેલા કે 'ગાંધીનો વિરોધ કોઇ કરશો નહિ. આપણે તેમને બનતી મદદ

ચરિત્રકીર્તન

જ કરવી ઘટે છે.' લોકમાન્યને અસહકાર વિષે શંકા એટલી જ હતી કે આવું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂઠ વગરની તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે કે અસહકાર નહિ તો બીજું શું ઉપદેશત? નિષ્ઠુર કાળે બન્ને સવાલોને જ ઉડાવી દીધા.

જે દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ઘડીએ લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુંબઇમાં હતા. લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસથી તેમનું હૈયું કેટલું હલમલી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના લેખ ઉપરથી સહેજે જણાઇ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાજ્યનો મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતન્ત્ર્યયુદ્ધનો ઝંડો તેમના જ હાથમાં સોંપી દીધો હતો. તેમના હાથમાંથી તે ઝંડો નીચે પડે તેના પહેલાં જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગમાંથી ગંગા ઉતારવાનું કામ જેમ પેઢીઓ સુધી ચાલ્યું તેમ લોકમાન્યનું કાર્ય મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું અને પોતાની ઢબે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું. પોતાને છ વરસની સજા થઇ તે વખતે હાઇકોર્ટમાં લોકમાન્યે કહેલું કે 'મારા છૂટા રહેવા કરતાં મારા બંદીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની ઇચ્છા જણાય છે.' આજે મહાત્માજી પણ એ જ શ્રદ્ધાથી યરોડાની જેલમાં સ્વરાજ્યસાધના કરી રહ્યા છે.

મહાત્માજી જ્યારે લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસ પછી પહેલાવહેલા પૂને ગયેલા ત્યારે તીર્થયાત્રાની શ્રદ્ધાથી લોકમાન્યની ઓરડી જોવા ગયેલા. ત્યાં તેમણે દુઃખિત હૃદયે પણ નિખાલસપણે કબૂલ કર્યું કે 'તિલક મહારાજ મને નોકરશાહી વિષે હમેશાં ચેતાવતા. પણ મારામાં એવું તો ભૂત ભરાઇ ગયું હતું કે તેમની વાત મારે ગળે ઉતરતી જ નહોતી.' જાગ્યા ત્યાંથી સવાર એ પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ગાંધીજીએ લોકમાન્યનું કાર્ય—અન્યાય સામે અસન્તોષ ફેલાવવાનું કાર્ય મનસા, વાચા, કર્મણા ચલાવ્યું; તે એટલે સુધી કે સજા કરતી વખતે મિ. બ્રુમફીલ્ડને પણ લોકમાન્યનું સ્મરણ થયું.

૩

લોકમાન્ય તિલકનું જીવન એ ગેરસમજની એક લાંબી પરંપરા જ છે. એમને ભાગે જન્મથી મૃત્યુ સુધી લડવાપણું જ હતું. નાનપણમાં દરિદ્રતા સાથે લડવું એ તો ઘણાખરા મહારાષ્ટ્રીઓના ભાગ્યમાં હોય જ. તેનો વિચાર છોડી દઇએ તોપણ લોકમાન્યના જાહેર જીવનની શરૂઆતમાં જ કોલ્હાપુર પ્રકરણમાં તેમને જેલ જવું પડ્યું. શિવાજીના વંશજ તરીકે કોલ્હાપુરના

રાજાની તરફદારી કરવા ગયા ત્યાં તે જ રાજાના દીવાને તેમના ઉપર બદનક્ષીની ફરિયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જેલ સાથેનો ૧૦૧ દિવસનો પહેલો પરિચય થયો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ સ્થાપન કરી ત્યાં ચિપળૂણકરને તેઓ ખોઇ બેઠા. 'કેસરી' છાપું શરૂ કર્યું ત્યાં એમના સાથી આગરકર સાથે મતભેદ પડ્યો, અને રાજકીય સુધારો પ્રથમ કે સંસારસુધારો પ્રથમ એ વિષય પર બન્ને મિત્રો વર્ષો સુધી લડ્યા. સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી તરીકે ઓળખાતા લોકમાન્ય પર જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થવાનો પણ પ્રસંગ એકવાર આવેલો. લોકમાન્ય હિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને મુસલમાનોનો દ્વેષ કરે છે એમ કેટલાંયે વર્ષો સુધી મનાતું. તેની નિવૃત્તિ આખરે લખનૌમાં થઇ, અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પવિત્ર દેહને દહનભૂમિ સુધી લઇ જવામાં મહાત્માજી સાથે મૌ. શૌકતઅલી અને ડૉ. કીચલુ જેવા મુસલમાન આગેવાનોએ પણ ખાંધ આપી હતી. સુરત વખતે મહાસભા તોડ્યાની જવાબદારી લોકમાન્ય પર ઢોળવામાં આવતી; પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નથી મહાસભાનાં તડ સંધાયાં, એટલું જ નહિ પણ મહાસભાએ પોતાના સ્વરાજ્યનિધિ સાથે તેમનું નામ જોડી દઇ પોતાની કૃતજ્ઞતા કાયમને માટે વ્યક્ત કરી છે. મારી ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર ઉગવાનો કે જ્યારે આ નોકરશાહીને હાથમાં જળ લઇ કબૂલ કરવું પડશે કે તિલક અમારા સાચા હિતચિન્તક હતા, વખતસર તેમનું માન્યું હોત તો પસ્તાવાનો પ્રસંગ ન આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ત ઉપકાર કર્યા છે, પણ તે ફેડવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પેઠે ફક્ત દેશહિતની જ દૃષ્ટિ મનમાં રાખી સ્વરાજ્યના કાર્ય પાછળ જીંદગીની દરેક ક્ષણ ગાળવી. તેમને નામે આપણે જે સ્વરાજ્ય ફાળો અથવા સ્વરાજ્યનિધિ સ્થાપન કર્યો છે તે દહાડે દહાડે વધવો જોઇયે અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત સ્વરાજ્યને અર્થે જ થવો જોઇયે. નોકરશાહીને કોઇ પણ રીતે શરણ ન જવાની તેમની ટેક આપણે જાળવવી જ જોઇયે. દરેક માણસે પોતાની કાયિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિ સ્વરાજ્યને અર્થે જ ખરચવી જોઇયે અને ગમે તેટલી ગેરસમજ થાય તોપણ શ્રદ્ધા ખોયા વગર સ્વરાજ્યને સેવવું જોઇયે.

૪

આપણું શરીર જે નાનપણમાં હતું તે જ આજે છે અને છતાં નથીયે ખરૂં. હિન્દુ ધર્મ વેદકાળમાં હતો તે જ આજેયે છે અને છતાં ભિન્ન પણ છે. એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય પહેલાં જે હતું તે જ આજે છે અને છતાં નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે રાષ્ટ્રમન્ત્ર આપ્યો

[illegible] તે જ આપણે આગળ ચલાવીયે છીયે: 'સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે, અને સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો છે.' તે વખતે સ્વરાજ્યનો અર્થ સામ્રાજ્યના શહેરીઓનો હક એટલો જ થતો હતો. આજે તે વ્યાપક અને ચોક્કસ થયો છે. સ્વરાજ્ય એટલે હિન્દુસ્તાનની સેના ઉપર અધિકાર, હિન્દુસ્તાનના અનાજના વેચાણ ઉપર પૂરેપૂરો અંકુશ, ધાર્મિક સુરક્ષિતતા અને સામ્રાજ્યમાં રહેવું કે ન રહેવું એની મુનસફી. સ્વદેશીનો અર્થ પણ આજે બહુ જ ચોક્કસ થઇ ગયો છે. સ્વદેશી એટલે સ્વદેશમાં ઉગાડેલાં રૂ, શણ, ઊન કે રેશમનાં હાથે કાંતેલાં અને હાથે વણેલાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવો અને તમામ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સરકારી મદદ, સરકારી માન્યતા અને સરકારી વિદ્યાપીઠનો બહિષ્કાર એટલો ચોક્કસ અર્થ તે કાળે ન હતો, જોકે તે દિશામાં પ્રયત્ન તો સારી પેઠે થયો હતો. આજે પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ જેટલું ચોક્કસ થવું જોઇયે તેટલું થયું નથી; પણ સરકારી કેળવણીનો બહિષ્કાર થવો જ જોઇયે એ વિષે સંદિગ્ધતા રહી નથી.

હવે રહ્યો બહિષ્કાર. બહિષ્કારનો તે વખતનો સ્થૂળ અર્થ તો લૅંકેશાયરના વેપારીઓને નુકસાન થાય એ રીતે વિલાયતી માલનો ત્યાગ અને એને સ્થાને વિલાયત સિવાયના બીજા ગમે તે દેશનો માલ લેવાની છૂટ—જોકે તેમાંયે સ્વદેશી વસ્તુ બનતા સુધી પસંદ કરવાની ભલામણ—એવો હતો. આત્મશુદ્ધિના અને અહિંસાના આજના યુગમાં આપણે તે ખ્યાલ છોડી દીધો છે. પણ બહિષ્કારનો તે વખતે પણ પ્રજાહૃદયમાં એક જુદો, વ્યાપક અને મનુષ્યસ્વભાવને સુલભ એવો અર્થ હતો. તે એ કે જે સરકારે અન્યાય કર્યો છે તે સરકાર સાથેનો માનભંગયુક્ત સંબન્ધ છોડી દેવો. એ આજના અસહકારનું સ્થૂળ સ્વરૂપ હતું.

બહિષ્કારના દિવસોમાં ખાનગી વ્યવહારમાં તેમજ સભાપરિષદોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ત્યાગ, પોશાકમાં અને ઘરના રાચરચીલામાં વિલાયતી ઢબનો ત્યાગ પત્રવ્યવહારમાં અને હિસાબકિતાબમાં વિલાયતી તારીખનો ત્યાગ, ગવર્નરના કે વાઇસરાયના દરબારમાં અથવા સરકારી અમલદારોને ત્યાં ભોજનનું આમન્ત્રણ આવે તો તેનો અસ્વીકાર, સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ, બનતાં સુધી કોરટોનો ત્યાગ, સરકારી નોકરી વિષે ઘૃણા—એ બધું બહિષ્કારમાં સમાતું હતું; એટલું જ નહિ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનો ત્યાગ એ બહિષ્કારમાં આવે કે નહિ એવો સવાલ પણ પૂનામાં છેડેલો અને લોકમાન્યને તેનો ચુકાદો આપવો પડેલો કે મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જ્યાં સુધી પ્રજામતને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાંઇ કરવાનો અવકાશ છે ત્યાં સુધી મ્યુનિસિપાલિટીનો ત્યાગ કરવો એ બરાબર નથી. બહિષ્કાર એટલે

પોતાની શક્તિ ખોઇ બેસની એવો અર્થ ન થવો જોઇએ એમ તેમણે તે વખતે કહેલું. કેટલાક ગામડીઆ લોકો તો એમ પણ પૂછતા કે બાહિષ્કારનો પોકાર કર્યા પછી આપણાથી રેલમાં બેસાય ખરૂં? ટપાલનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો? અને અંગ્રેજ સરકારના સીક્કાઓ આપણે વાપરી શકીયે ખરા? નેતાઓએ બહિષ્કારને આર્થિક સ્વરૂપ આપી રાજનૈતિક શસ્ત્ર તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો, પણ લોકહૃદયે તો તેનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. અને તેથી જ હિન્દુસ્તાનની ધાર્મિક પ્રજા નેતાઓ પાસેથી વિગતવાર બહિષ્કારસ્મૃતિ માગતી હતી. આજે પણ લોકો અસહકારનો શાસ્ત્રાર્થ કેટલો ચલાવે છે તે આપણે જાણીયે છીયે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બહિષ્કાર અને અસહકાર એ તે તે કાળના સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ ધર્મ જ છે. અરવિન્દ ઘોષ એક ઠેકાણે લખે છે કે 'બહિષ્કાર એ તે વખતનું નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનું લૌકિક નામ હતું અને તે દ્વારા નોકરશાહીના દોર અને પ્રજાના અંકુશ વચ્ચે ચાલેલી ઝુંબેશને જોરદાર અને અસરકારક સ્વરૂપ અપાયું હતું.' આજે અસહકાર પણ તે જ પરિણામ લાવવા માગે છે. માત્ર આજ સુધીના અનુભવ પરથી હિન્દુસ્તાનના સાત્વિક સ્વભાવને અનુકૂળ એવું તેનું અહિંસામય વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આપણે હવે દૃષ્ટિ આગળ રાખ્યું છે. લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે માર્ગ બતાવ્યો તે જ તપસ્યાના અગ્નિથી પ્રદીપ્ત, તેજસ્વી અને વિશુદ્ધ થઇ આપણી આગળ ખડો છે. એ જ માર્ગે લોકમાન્યની શ્રદ્ધાથી, લોકમાન્યની ઉલટથી અને લોકન્યની એકાગ્રતાથી લોકમાન્યે બતાવેલા સ્વરાજ્ય-મન્દિર સુધી આપણે યાત્રા કરવાની છે અને યાત્રાને ડગલે ડગલે લોકમાન્યનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણ કરવાનું છે.

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો

હું કાશમીરમાં સાધુને વેશે ફરતો હતો ત્યાં એક જણે મને પૂછેલું, 'સ્વામી બાદશાહ! આપ કહાં કે રહને વાલે?' મેં કહ્યું, 'બંબઇ કે.' મને લાગ્યું કે કાશ્મીર જેવા દૂર દેશમાં એથી વધારે ચોકસ જવાબ આપવો વ્યર્થ છે. પણ એમ ધારવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. પેલા માણસે પાછું મને પૂછ્યું, 'બંબઇ કહાં પર હૈ? નખલૌ (લખનૌ) કે પાસ?' આટલું એ બિચારાને ભૂગોળનું જ્ઞાન હતું! બહુ બહુ દૂર તો 'બંબઇ'

લખનૌ જેટલું દૂર હશે! પણ એણે બીજો સવાલ પૂછ્યો: ‘ આપ કૌન કૂધ હૈ? ’ મેં કહ્યું, ‘મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ.’ આ જવાબ મળતાંની સાથે જ, મુંબઇ લખનૌ પાસે હશે એવું માનનાર માણસે મને લાગલું જ પૂછ્યું, ‘તિલક મહારાજ ક્યારે છૂટશે ?’ જે માણસને ભૂગોળનું આટલું અગાધ(!) જ્ઞાન હતું તે પણ જાણતો હતો કે તિલક મહારાજ નામના કોઇ મહારાષ્ટ્રી દેશભક્ત સરકાર સામે લડી જેલમાં ગયા છે!

દિલ્હીમાં ભારતમન્ત્રી મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મળવા જ્યારે લોકમાન્ય ગયા ત્યારે તેમનું સરઘસ કાઢવાની સરકારે બંધી કરી હતી. રસ્તા પરના અભણ લોકો અંદર અંદર બોલતા હતા, ‘ આજ પૂના કા રાજા આને વાલા હૈ. સરકાર ઉસસે બહુત ડરતી હૈ! ’

એક યૂરોપીઅન બાઇએ ‘ Glimpses of India ’ નામની ચોપડી લખી છે. તેની અંદર એ લખે છે કે ‘ હાલના સિવિલિયનો—એટલે અંગ્રેજી અમલદારો—બહુ જ બેદરકાર થઇ ગયા છે. હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય કેમ સ્થપાયું, તે કેમ ફૂલ્યુંફાલ્યું એનો ઇતિહાસ તેઓ બરાબર નથી જાણતા. બ્રિટિશ રીયાસતનો એક સવિસ્તર ઇતિહાસ લખાવાની જરૂર છે. અહોરાત્ર જાગ્રત દૃષ્ટિ રાખનાર પૂનાના મહાપંડિત બાળ ગંગાધર તિલક કરતાં બીજો કોઈ અંગ્રેજ કે હિન્દી આ કામને માટે લાયક નથી. આવો ઇતિહાસ લખવા માટે સરકારે એમને વીનવવા જોઇયે.’

તિલકના એક સ્નેહીએ વાતવાતમાં એક દિવસ તેમને પૂછ્યું, ‘ બળવંતરાવ! જ્યારે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે એ સ્વદેશી સરકારમાં તમે કયો હોદ્દો પસંદ કરશો ? વડા પ્રધાન થશો કે પરરાષ્ટ્રમન્ત્રી ? ’ એમણે જવાબ આપ્યો તે સાંભળવા જેવો છે: ‘ ના રે ભાઈ, સ્વરાજ્ય થશે એટલે હું તો મારે સ્વદેશી કૉલેજમાં ગણિતનો અધ્યાપક બનીને બેસી જઇશ. મારે નથી જોઇતી આ રાજખટપટ. મારે તો હજુ ડિફરેન્શયલ કૅલ્ક્યુલસ ઉપર પુસ્તક લખવું છે. દેશ ઉપર સંકટ આવી પડ્યું છે અને તમે કોઇ દેશનું કામ હાથમાં નથી લેતા, તેથી મારે તે નછૂટકે કરવું પડે છે. ’

મુંબઇમાં એક સભા મળી હતી. અનેક વિદ્વાનો ત્યાં એકઠા થયા હતા. ત્યાં તિલકે ‘ખાલ્ડિયન સંસ્કૃતિ’ ઉપર તેમજ હિન્દી અને ઇરાની સંસ્કૃતિ વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે એ વિષે એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને અપૂર્વ કલ્પનાભર્યું વિવેચન કર્યું. સભા બરખાસ્ત થયા પછી તે સભાના તે દિવસના પારસી અધ્યક્ષે કહ્યું, ‘ મિ. તિલક, તમે તમારી બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરો છો. આટલી અગાધ બુદ્ધિની બક્ષિસ છે; તમે ઇતિહાસસંશોધનનું કામ કરશો તો દુનિયાભરમાં તમારી કીર્તિ ફેલાશે. તે છોડી આ રાજ્યપ્રકરણના કીચડમાં શું

પડ્યા છે ?' તિલકે જવાબ વાળ્યો: (એમના અવાજમાં સ્હેજ ફેર પડયો હતો.) 'હિન્દ કંઇ વન્ધ્યા નથી. સ્વરાજ્ય થશે એટલે મારા જેવા હજારો પંડિત પાકશે. આજે તો દેશની વહારે ધાવાની જરૂર છે. આજે દરેક જણે પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ અને સર્વસ્વ સ્વરાજ્ય પાછળ જ આપી છૂટવું જોઇયે.'

૧૮૯૭માં સરકાર એમના ઉપર ચીડાઈ અને રાજદ્રોહનો આરોપ એમના ઉપર મુકવામાં આવ્યો. પ્રસંગ ગંભીર જોઇ એક મિત્રે એમને માફી માગી લેવાની સલાહ આપી. તિલકે જવાબમાં લખ્યું, ' દરેક ધંધા સાથે તે ધંધાનું જોખમ તો રહેલું જ છે. આપણે વર્તમાનપત્રકાર રહ્યા એટલે જેલનું જોખમ તો ખેડવું જ જોઇયે. પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે બોલીયે અને ગુન્હો ન કર્યા છતાં ડરને લીધે માફી માગીયે એ પ્રજાને દગો દીધા બરાબર છે. અને માફી માગ્યા પછી પૂનામાં રહેવું એ માંડલેમાં સડવા જેટલું જ મારે મન વસમું છે.'

એક દિવસે વર્તમાનપત્રકાર થવા માટે માણસે શું વાંચવું જોઇયે, શી તૈયારી કરવી જોઇયે એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, ' જેમ કવિ વિષે અથવા અધ્યાપક વિષે કહેવાય છે કે He is born, not made, તે જ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રકાર વિષે પણ છે. રોજ રોજ કંઇ નવું લખવા જેવું નથી હોતું. એક જ વસ્તુ નવી નવી રીતે કહેવી પડે છે. છતાં તમારી પાસે પ્રજાને આપવાને કંઇ પણ દિવ્ય સન્દેશ હોવો જોઇયે. તમને એમ થવું જોઇયે કે જો આટલું હું પ્રજાના મનમાં નહિ ઠસાવું તો દુનિયા ડૂબી જશે, પ્રજાનો ઘાત થશે. આમ હોય તો જ વર્તમાનપત્રકાર થવું. બાકીની તૈયારી ધીમે ધીમે થઇ શકે. પ્રસંગ આવી લાગે તે વખતે તે વિષયમાં પૂરૂં અધ્યયન કરીને તે ઉપર લખવાનો રિવાજ રાખવો, જેથી લખાણનો પ્રભાવ પડે અને એકવાર લખેલું પાછું ખેંચવા વારો ન આવે. આપણું સ્મૃતિકાળનું સાહિત્ય મેં આવો જ એક પ્રસંગ આવ્યે વાંચી કાઢયું હતું.'

સ્વરાજ્યસંઘ સ્થાપવા લોકમાન્ય બેલગામ આવ્યા હતા. શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને ત્યાં ખાનગી વાતચીત ચાલતી હતી. વિષય કયો હતો તે હું ભૂલી ગયો છું. ખાપર્ડે કંઇક લપ કરી રહ્યા હતા. એટલામાં લોકમાન્ય એકદમ બોલી ઉઠ્યા: ' प्रयत्नान्तीं परमेश्वर. ઇશ્વરે જેટલી બુદ્ધિશક્તિ આપી હોય તેનો પૂરો ઉપયોગ કરી, આગળ પાછળનો વિચાર કરી. દક્ષતાપૂર્વક દરેક કામ કરવું રહ્યું. આટલું કરવા છતાં અદૃષ્ટ એવું ઘણું રહી જાય છે. તે આપણા હાથ બહારની વાત છે. તે વિષે ઇશ્વિર ઉપર નિષ્ઠા રાખવી જોઇયે. એનું નામ તે જ શ્રદ્ધા. નેપોલિયનમાં આવી શ્રદ્ધા હતી. એક દિવસ તે રણભૂમિ ઉપર ઉભો હતો. આસપાસ ગોળીઓ અને ગોળાઓનો વરસાદ

વરસી રહ્યો હતો. એક દૂત કોઈ સેનાપતિનો કંઇક સન્દેશો કહેવા આવ્યો. કહી રહ્યા પછી પણ તે કૌતુકથી બાદશાહને નિરખતો ઉભો રહ્યો. નેપોલિયને ત્રાડ પાડી કહ્યું: અલ્યા કેમ ઉભો છે? ગોળી વાગશે તો ઠાલો મરી જઈશ. ચાલ્યો જા અહીંથી. યુવાને કહ્યું: 'મહારાજ, આપ બાદશાહ થઇને આટલું જોખમ ખેડો છો તો હું તો શી વિસાતમાં? નેપોલિયને કહ્યું: અરે જા! જોખમ ખેડવાનો મારો તો ધંધો છે, પણ તારે માટે તો એ સ્વચ્છન્દ છે. નેપોલિયનનું વાક્ય પૂરૂં થયું ન થયું એટલામાં તો એક મોટો ગોળો આવી પડ્યો અને પેલા બિચારાના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા!'

'રાષ્ટ્રમત' (મુંબઇનું દૈનિક પત્ર) શરૂ થયું ત્યારે ઑફિસ માટે આટલાં મેજ, આટલી ખુરશીઓ વગેરેની જરૂર પડશે, એમ સીતારામપંત બોલતા હતા. લોકમાન્યે કહ્યું, 'અમે જ્યારે કેસરી અને મરાઠા શરૂ કર્યાં ત્યારે અમારી પાસે તો આવી કશી જ સામગ્રી નહોતી. વર્તમાનપત્રમાંથી અમને રાતી પાઈ મળતી નહિ. અમે તો પથારીનો વીંટો કરીને આગળ મુકતા અને લખતા. એ જ અમારૂં મેજ. એ વીંટાને આધારે રહીને લખાતાં છતાં અમારાં લખાણ મોળાં પડયાં ન હતાં!'

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર સાથે જુવાનીના દહાડામાં જ્યારે લોકમાન્યે ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કુલ સ્થાપન કરી ત્યારે શરૂઆતમાં સારા ઘરના કે સારી બુદ્ધિના છોકરાઓ એમને મળ્યા નહિ. બધાં છોકરા તોફાની અથવા ઠોઠ આવતા. આ વિષે એકવાર કોઇએ નિરાશા બતાવી ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'આમાં જ આપણી ખરી કસોટી છે. આવા છોકરાઓમાંથી જ્યારે આપણે કંઇક કરી બતાવી શકીશું ત્યારે જ લોકોને આપણામાં શ્રદ્ધા આવશે.'

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ શરૂ થઇ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીસ રૂપીયા માસિક પગાર લેતા. એક સાથીએ કહ્યું, 'મરી જઇયે ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જેટલા પૈસા પણ આપણે ન બચાવી શકીયે?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો, 'તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોવી જોઇએ. માન આપવા નહિ તો ગંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદું ફુંકી બાળશે જ!'

શિક્ષણસંસ્થાઓ જેસ્યુઇટ લોકોની ઢબે ચલાવવી જોઇયે એવો એમને બારે આગ્રહ રહેતો. જો અધ્યાપકનો ધંધો ધર્મભાવે કરવો હોય તો અધ્યાપકે ચોવીસે કલાક શાળાને આપવા જોઇયે, શાળા પાસેથી આજીવિકા લીધા પછી બીજી રીતે માણસ કશી કમાણી ન કરે અને તેવી કમાણી થાય તો તેણે તે શાળાને જ અર્પણ કરવી જોઇયે, એવો તેમનો આગ્રહ હતો.

અહમદનગરમાં અન્ત્યજ લોકોએ લોકમાન્યને પાનસોપારીનો સ્વીકાર કરવા આમન્ત્રણ કર્યું હતું. તિલક મહારાજ ત્યાં ગયા. અન્ત્યજો સાથે

મળીને તેમની પાનસોપારી લીધી અને સ્વરાજ્યનો ઉપદેશ કરતાં તેમને કહ્યું, 'બ્રાહ્મણોએ તમને દબાવ્યા એ ખ્યાલ કાઢી નાખો. જૂના સંસ્કારોમાંથી બ્રાહ્મણો પણ એકદમ છૂટી શકતા નથી. ધીમે ધીમે બધા સુધારા થશે.' તેઓએ કહ્યું કે 'અન્ત્યજોને અસ્પૃશ્ય માનવા વિષે શાસ્ત્રોમાં ક્યાંયે વચન નથી. પણ રૂઢિ બળવાન છે. ધીમે ધીમે જ તે નીકળી જશે.'

હિન્દુસ્તાનમાં નોકરશાહીનું રાજ્ય ચાલે એ એક ક્ષણને માટે પણ તેઓ સાંખી શકતા ન હતા. છતાં ખાનગીમાં પણ તેઓ કહેતા કે 'અંગ્રેજોનું રાજ્ય જાય અને જર્મનો કે જાપાનીઓ અહીં આવીને રાજ્ય કરે એવું હું જરાયે ઇચ્છતો નથી. તેના કરતાં તો અંગ્રેજોનું રાજ્ય જ ભલે રહ્યું. અંગ્રેજો તો અહીં હકુમત ભોગવીને કંઇક ધરાયા છે. નવા આવશે તે તો નવી ભૂખ લેતા આવશે.' જાપાનીઓ અને અમેરિકનો આપણને મદદ કરશે એવી એમને બિલકુલ આશા ન હતી. તેઓ કહેતા 'શા માટે આ પ્રબળ સામ્રાજ્ય સામે કોઈ પોતાની મેળે આપણને મદદ કરવા આવે? આપણે જાતે મરીને જ સ્વર્ગે જવું જોઇયે.'

સ્ત્રીશિક્ષણ વિષે તેઓ કહેતા, 'આપણે તો નવી કેળવણીને લીધે શ્રદ્ધાહીન થઇ ગયા છીયે. સંશય અને દરેક ઉચ્ચ ભાવના વિષે અશ્રદ્ધા એ લગભગ આપણો સ્વભાવ થઇ પડેલો છે. શું એ જ અશ્રદ્ધા તમે સ્ત્રીઓમાં પણ પેદા કરવા માગો છો? કર્વેની શિક્ષણપદ્ધતિ સામે મારો મોટામાં મોટો વિરોધ એ જ છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિને વિષે આપણી સ્ત્રીઓમાં જે શ્રદ્ધા છે તે આપણું રાષ્ટ્રીય ધન છે. તેનો નાશ ન થવા દેવો જોઇયે.'

લોકમાન્યના વક્તૃત્વને ગોળીબારની ઉપમા આપી શકાય. સિપાહી જેમ તાકીને છાતી કે કપાળ ઉપર સીધી ગોળી છોડે છે તેમ લોકમાન્ય સીધી ભાષામાં ટુંકાં નાનાં વાક્યોમાં પોતાનાં વાગ્બાણ છોડી સાંભળનારનાં હૃદય અથવા બુદ્ધિને વીંધી નાંખતા. તેમનો મારો હૃદય કરતાં બુદ્ધિ ઉપર વધારે હતો.

સિંહગઢમાં એમને હું મળવા ગયો ત્યારે કર્ણાટક પ્રાન્તિક પરિષદ વિષે વાત ચાલતી હતી. તેઓએ કહ્યું, 'જુઓ, આ પ્રાન્તો હવે જુદા પડવા લાગ્યા છે. સિંધ અલગ થયો, તમારો ગુજરાત અલગ થયો, હવે કર્ણાટક જુદો પડવા માગે છે; જેને 'મુંબઈ પ્રાન્તિક પરિષદ' કહેવામાં આવે છે તે તો હવે મહારાષ્ટ્રની જ કૉન્ફરન્સ બની ગઇ છે. એક રીતે તો એ ઠીક થાય છે. રાજ્યપ્રકરણની ચર્ચા દેશી ભાષામાં થશે અને તેથી સામાન્ય પ્રજા રાજ્યપ્રકરણમાં રસ લેતી થશે.' મેં કહ્યું, 'ત્રીસ વર્ષ ઉપર કેસરીએ જે કામ કર્યું તે આજે આ લોકો કરવા માગે છે.' આમાં મેં ખુશામતની અતિશયોક્તિ બિલકુલ કરી ન હતી. લોકમાન્યે

'ઑલ-ઇન્ડિયા લીડર' (ભારતવર્ષીય નેતા) થવાની બિલકુલ ઉતાવળ કરી નથી. મરાઠી ભાષા દ્વારા એકલા મહારાષ્ટ્રને જ તૈયાર કરવામાં તેઓ મશગુલ રહ્યા અને મહારાષ્ટ્રમાં તેઓએ એટલું બધું સંગીન કામ કરી રાખ્યું કે વખત આવ્યે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાનું સ્થાન લેતાં એમને છાંટાભાર પણ અડચણ ન પડી કે ક્ષણનો વિલંબ પણ ન લાગ્યો. આવી સ્પૃહણીય સ્થિતિ એક ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈએ પ્રાપ્ત કરી નથી. બંગભંગ પહેલાં બંગાળાના તાજ વગરના રાજાએ—શ્રી સુરેન્દ્રનાથે—બંગાળીમાં એક પણ ભાષણ કર્યું ન હતું!

લોકમાન્યે ચર્ચા આગળ ચલાવી: 'જ્યારે અમે કેસરી શરૂ કર્યું ત્યારે બધા સલાહકારો કહેતા કે દેશી ભાષામાં પત્ર કાઢશો તો ખોટ ખાશો. દેશી પત્રની કદર કોણ કરવાનું હતું? અમે તો માન્યું નહિ. આખરે સલાહકારોએ આજીજી કરીને કહ્યું, છેવટ કેસરીમાં બે કૉલમ તો અંગ્રેજીનાં રાખો જ. અમે કહ્યું, ના. કેસરી આમપ્રજાને સારુ છે, અને પ્રજા પાસે અંગ્રેજી વિના જ અમે એની કદર કરાવીશું. રાજ્યપ્રકરણની આખી પરિભાષા અમારે તૈયાર કરવી પડી. જૂની મરાઠીમાં ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પુષ્કળ હતું. ભાટચારણ શાએરોએ વીરરસનો પણ ઉમેરો કર્યો હતો. પણ રાજ્યપ્રકરણની ગંભીર ચર્ચા, જાહેર વ્યંગકટાક્ષ, ઉપહાસ, એ બધું કરવાને તો અમારે નવી ભાષા બનાવવી પડી. જે માણસમાં ઉત્કટતા છે તે એની મેળે જ ભાષા ઉભી કરી શકે છે.' મેં કહ્યું, 'હા, સાચી વાત છે. ગાંધીજીએ ગુજરાતીનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યા વિના જ ગુજરાતી ભાષામાં નવીન જીવન રેડ્યું છે. તેમનાં લખાણોને લીધે ગુજરાતી અત્યારે વીરની ભાષા બની ગઈ છે.' તેમણે કહ્યું, 'મેં એ જોયું છે. ગુજરાતી હું બોલી શકતો નથી, પણ છાપેલું સારી પેઠે વાંચી તથા સમજી શકું છું.' પછી ભાષા વિષે ચર્ચા ચાલી. તેઓ બોલ્યા, 'હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થવાને લાયક છે. પણ જ્યાં લગી હિન્દી બોલનારાઓમાં દેશભક્તિની ધગશ ઉત્પન્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી તે ભાષામાં તેજ આવવાનું નથી. પ્રજાને ખાસ સન્દેશો કહેવાની માણસમાં ઉત્કટતા હશે ત્યારે જ તે ભાષાને ખીલવી શકશે.' મેં કહ્યું, 'હિન્દીમાં ખુશામતીનો ભાગ બહુ છે. આપે ખંડવામાં હિન્દીમાં જે ભાષણ કર્યું તેની blunt grace (અતિવિવેકના અભાવને લીધે આવતી મધુરતા) જોઈને ગાંધીજી ખુશ ખુશ થઈ ગયેલા. ગાંધીજી કહે છે, તિલક મહારાજે હિન્દીમાં નવી જ ભાષાશૈલી દાખલ કરી છે.' લોકમાન્યે કહ્યું, 'હા, પારતન્ત્ર્યની હિન્દી ઉપર ખૂબ અસર થઈ છે.'

૧૯૦૬માં મહાસભા કલકત્તામાં ભરાઈ ત્યારે ત્યાંના રાષ્ટ્રીય પક્ષે ભારે ચળવળ માંડી હતી; અને લોકમાન્યના નામ પર ભારે ઝગડા ચાલતા હતા. કોઈએ તેમને કહ્યું, 'તમારા નામ ઉપર આટલા ઝગડા ચાલે એ તમે કેમ

સાંખી શકો છો? તમે કેમ જાહેર નથી કરતા કે મારે પ્રમુખ નથી થવું?’ લોકમાન્યે જે જવાબ આપ્યો તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ પૂરેપૂરું જણાઈ આવે છે. તે બોલ્યા, ‘પ્રમુખપદનું માન મને આપવા ખાતર આ હીલચાલ ચાલે છે એમ માની લેવા જેટલો હું મૂર્ખ કે અહંકારી નથી. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં તત્ત્વોનો વિજય થાય તેવું કરવાને સારુ તેઓ મારા નામનો આમ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે; તેની વચમાં હું શું કરવા આવું? મને પૂછવા આવશે ત્યારે મારે જે કહેવું હશે તે કહીશ.’ મહાસભાના પ્રમુખપદનું માન તેમને આપવાનો અને તેઓએ તેનો અસ્વીકાર કરવાનો પ્રસંગ છેક દિલ્હીની મહાસભાને અવસરે આવ્યો.

પૂનામાં અમે ભણતા ત્યારે દારૂનિષેધની હીલચાલ વિદ્યાર્થીવર્ગે ઉપાડી લીધેલી. અમારી હીલચાલ ઉપર લોકમાન્યનો સંપૂર્ણ આશીર્વાદ હતો. તેમણે કરેલો ઉપદેશ હજી મારા કાનમાં ગાજે છે. તેમણે કહેલું, ‘તમે તમારું ભણતર છોડી દો એમ હું નથી ઇચ્છતો; પણ દેશહિતની ખાતર સમાજસેવા કરવામાં તમારે કાંઇ ખમવું પડે તો જરૂર તમે તે ખમી લેજો; કારણ દેશસેવા એ જ મોટામાં મોટી કેળવણી છે. ફર્સ્ટ કલાસમાં આવનાર છોકરો જો પોતાનો સમય દેશસેવામાં રોકવાથી સેકન્ડ કલાસમાં આવે અને સેકન્ડ કલાસવાળો જો પાસ કલાસમાં આવે, તો એણે એમાં જ ગૌરવ માનવું; એવા પ્રત્યે જ અમે માનની નજરથી જોઇશું. જે પોતાની કેળવણીનો ઉપયોગ દેશસેવાને અર્થે કરે છે તે જ સાચો કેળવાયેલો; બીજા બધા પોતાનો ભાર ઉપાડનાર ગધેડાં જ.’

લોકમાન્યનું આખું જીવનચરિત્ર, મને લાગે છે, કદાપિ લખી શકાવાનું નથી. એક તો આપણા લોકો જે ભવિષ્યને માટે હોય એવું કંઇ લખી શકતા નથી. તેમ જેઓ તિલક જેવા મહાપુરુષના સંસર્ગમાં આવે છે તેઓ બધા જ કંઇ લખનારા હોતા નથી. પતિત દશામાં શાની કદર કરવી, શું ચાહવું, મોટાઇ અથવા ઉદારતા શામાં છે એ જાણનારા લોકો પણ બહુ ઓછા નીકળે છે. ચિકિત્સક લોકો પણ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ જ મહાપુરુષનાં જીવનચરિત્રોને જુએ છે; તેમ અન્ધભકતો પોતાની આરાધ્ય વ્યક્તિના ગુણ કયા હતા એનો પણ વિવેક કરી શકતા નથી. અમે નાના હતા ત્યારે અમારા એક શિક્ષક પૂનાની કૉંગ્રેસમાં ગયા હતા. ત્યાંથી આવીને પોતાના મિત્રો આગળ તેમણે કૉંગ્રેસનું જે વર્ણન કર્યું તેનો મુખ્ય ભાગ એટલો જ હતો કે ‘સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીના ગળામાં આવઆવડા મોટા ફૂલના હાર હતા!’ એથી વધારે એમને કૉંગ્રેસમાં કશું જ જોવાલાયક જડયું નહિ!

મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય ઉપર ગામડીઆ લોકોએ રચેલાં જે લોકગીતો

હરિજનકીર્તન પ્રચલિત છે તેમાંના એકમાં તેમની અગાધ પ્રતિભા સિદ્ધ કરી બતાવવા એવો પ્રસંગ કલ્પ્યો છે કે 'વિલાયતથી અહીંની સરકાર ઉપર એક કાગળ આવ્યો. તે અહીંના મોટામોટા ગોરાઓ પણ વાંચી શક્યા નહિ. આખરે તે કાગળ લોકમાન્ય પાસે લાવ્યા. એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર તેમણે તે કડકડાટ વાંચી બતાવ્યો! એટલું જ નહિ પણ તેનો જવાબ પણ લખી આપ્યો!' બિચારા ગામડીઆ લોકો બુદ્ધિશક્તિની સીમા તો અંગ્રેજી કાગળોના અક્ષરો ઉકેલવામાં જ છે એમ માને છે. છતાં આ ક્ષુદ્ર કાવ્યમાં પણ કેટલી શ્રદ્ધા અને શક્તિ રહેલી છે!

લોકોના હૃદયમાં એક જાતનો રાજકીય અસન્તોષ છે. હિન્દુસ્તાનના ભૂતકાળનું જેને જેને સ્મરણ છે તે દરેકના મનમાં અન્તઃકરણના ઉંડાણમાં વિચારશક્તિથી પણ છૂપી રીતે એક અસ્પષ્ટ પણ પ્રબળ રાજકીય આકાંક્ષા ધૂંધવે છે. તે આકાંક્ષાની સાથે લોકમાન્યની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, એટલું જ નહિ પણ એ આકાંક્ષા સાથે તેઓ તન્મય થયા હતા. પ્રજા અન્તઃસ્ફુર્તિથી આ જાણતી, તેથી જ આખું હિન્દુસ્તાન તેમના પર આટલું આફરીન હતું.

મુંબાઇના વિનીત લોકો હોય અથવા બંગાળાના અરાજક હોય, સત્યમૂર્તિ જેવા રાષ્ટ્રીય હોય અથવા લૉર્ડ સિંહ જેવા મુત્સદ્દી હોય—બધાના મનમાં હિન્દુસ્તાનનું જે રાજકીય ધ્યેય હોય છે તે દેશી નથી. અંગ્રેજી શિક્ષણને લીધે અને માનસિક વૃત્તિના ભેદોને લીધે એ જુદાં જુદાં ધ્યેયો ઉત્પન્ન થયાં છે. વક્તા પોતાની શક્તિથી છટાદાર વર્ણન કરે એટલે ગમે તે ધ્યેય લોકોને સુન્દર લાગે છે, પણ તેનો સ્વીકાર ક્ષણિક હોય છે. રાષ્ટ્રના હૃદયમાં ચિરકાળ રમી રહેલું ધ્યેય લોકમાન્ય જાણતા હતા. તે જ ધ્યેય તેમણે પોતાનું કરેલું હતું; અને તેથી જ તેઓ લોકમાન્ય થયા. ગાંધીજીનું રાજકીય ધ્યેય સ્વદેશી છે ખરૂં, પણ હિન્દી સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ આદર્શોને અનુસરીને તેઓએ પોતાનું રાજકીય ધ્યેય ઘડ્યું છે. લોકોને તે પોતાનું અને છતાંયે દૂર દૂર હોય એવું લાગે છે. (વ્યવહારમાં તો ગાંધીજી પણ લોકોને આજે ગળે ઉતરે એવું પાર્લામેન્ટરી સ્વરાજ્યનું ધ્યેય સન્મુખ રાખી કામ કરે છે. માત્ર સાથે પોતાને લાગતું શ્રેષ્ઠ ધ્યેય પણ લોકો આગળ સતત જાગતું રાખે છે.) લોકમાન્યે એકવાર પોતે ખાનગી વાતચીતમાં ગાંધીજીના આ આદર્શનું બહુ મજાનું વર્ણન કર્યું હતું. દરીઆમાં ફરતું વહાણ ધ્રુવના તારા પર લક્ષ રાખી ચાલે છે, પણ તે કાંઇ ધ્રુવતારા પર નથી જતું. કરાંચી, મુંબઈ કે દાભોળ, એવું કોઇ ને કોઇ દુન્યવી બંદર જ તેનું ધ્યેય હોય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યવહારની ઉપેક્ષા કરી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર રાખીને નક્કી કરેલું ધ્યેય અધુરૂં હોય છે. ધ્રુવતારા તરફ ધ્યાન તો રાખવા જ,

તેના વગર ચાલશે નહિ; પણ જહાજને ધ્રુવ ઉપર તમે લઇ જઇ શકવાના નથી.

આવી રીતે સામાન્ય લોકોને સમજણ પડી શકે, તેમને ગળે ઉતરી શકે, તેમની અલ્પ પણ સંઘટિત શક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, એવું જ લોકમાન્યનું ધ્યેય છે એમ લોકો જાણતા. રાજદ્વારી ધમાચકડીઓની નિત્ય બદલાતી હવામાં લોકમાન્ય એ ધ્યેયને કયા શબ્દોમાં મુકતા તે સામું પ્રજા બિલકુલ જોતી નહિ. મનોમન સાક્ષી હતાં એટલું જ લોકોને માટે બસ હતું. આમાં જ લોકમાન્યનું લોકમાન્યત્વ હતું. તેઓ પણ જનતાને ઇશ્વરરૂપ માનતા ને પૂજતા. અજ્ઞ લોકો જ્યાં દોરે ત્યાં તેઓ દોરાઇ જતા નહિ. પોતાના નિશ્ચિત અર્થથી તેઓ કદાપિ ખસ્યા નથી. વિરાટ જનતા ઉપર તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. વિરાટ જનતાના હૃદયની લાગણી સાચી હોય છે, જનતાનો સહજસ્ફુર્તિ (instinct)થી ઉઠેલો ખ્યાલ હમેશાં સાચો હોય છે, એમ તેઓ માનતા. જરા ઉંડો વિચાર કરી જોઇશું તો આ માન્યતા કેટલી ધાર્મિક છે એ આપણા ધ્યાનમાં આવશે. જેની ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા છે, જેની માંગલ્ય ઉપર શ્રદ્ધા છે તે કોઇ દિવસ નહિ કહે કે વિરાટ જનતાની સ્થાયી લાગણી ભૂલભરેલી હોઇ શકે છે. લોકોની લાગણી—સ્થાયી લાગણી—એ જ ઇતિહાસવિધાતાનો સન્દેશ છે. એ સન્દેશો જેઓ ઓળખી શકે છે, જીવનમાં સ્વીકારી શકે છે અને તેની સિદ્ધ પાછળ દૈવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરિત થઇને જીવન પર્યન્ત અનન્ય કર્મયોગને વરેલા રહે છે, તેઓ જ ઇશ્વરનિર્મિત અથવા પ્રકૃતિ-સિદ્ધ આગેવાન છે.

તિલકયુગ

ઇશ્વરની કૃપાથી કેટલાક લોકો હમેશને માટે નૌજવાનો જ રહે છે. દુનિયાની અંદર સુખદુઃખ, નિન્દાસ્તુતિ, જયઅપજય એમાંનું કશું એમને વૃદ્ધ કરી શકતું નથી. શરીર કુદરતના ધર્મને અનુસરીને ભલે માંદું કે ઘરડું થાય, પણ તેઓ શરીરથી એટલા બધા જુદા હોય છે કે શરીર પીડાતું હોય તોપણ એમનો ઉત્સાહ જેવો ને તેવો જ. આનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ લોકમાન્ય તિલક. એમનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો. એ પોતે કોઇ કાળે નિરુત્સાહ થયા જ ન હતા, એટલું જ નહિ પણ આસપાસના લોકોને પણ તેઓ નિરુત્સાહ થવા દેતા નહિ. તેથી જ ત્રેસઠ વર્ષની ઉમરે પણ તેઓ તરુણ પક્ષના આગેવાન રહી શક્યા.

દેશની પરિસ્થિતિ શી છે તે અત્યન્ત કુશળતાથી તેઓ જાણી લેતા અને અમુક વખતે શું કરવું એ નક્કી થયા પછી એમાં હમેશાં પહેલ કરતા.

તેથી જ ગંગભંગ જેવી પ્રાન્તીય હીલચાલને પણ તેઓ સાર્વત્રિક સ્વરૂપ આપી શક્યા અને તે હીલચાલને દોરવામાં પોતાનો ફાળો આપી શક્યા.

જેમ કેળવણીની બાબતમાં ફર્ગ્યુસન કૉલેજ સ્થાપવામાં તેમણે પહેલ કરી, તેમ દેશમાં સ્વરાજની ખરી જાગૃતિ કરવા માટે 'હોમરૂલ લીગ'ની જરૂર જણાઇ ત્યારે બીજા હજુ વિચાર કરતા હતા ત્યાં એમણે પોતાની 'હોમરૂલ લીગ' સ્થાપન કરી પણ દીધી. પ્રજા જ્યારે કોઇ પણ વિષય ઉપર ઉત્તેજિત થઇ જાય ત્યારે તે ઉત્તેજનાનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાની કુશળતા તેમનામાં હતી. સ્વરાજને માટે દિવસરાત ઝંખતા હોવાથી તેઓ પ્રજા-જાગૃતિના હમેશાં ભૂખ્યા રહેતા. સૂતેલી પ્રજાને જગાડવી એ જ તેમના જીવનની ઇતિકર્તવ્યતા હતી. જુવાનના ઉત્સાહથી તેમણે એ કામ કર્યું.

* * *

લોકમાન્યનું જીવન એ એક રીતે હિન્દુસ્તાનના અરધી સદીના ઇતિહાસનું પ્રતિબિંબ છે. સશસ્ત્ર બળવાના દિવસોમાં તેમનો જન્મ થયો અને એઠા બળવાના દિવસોમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. હિન્દુસ્તાનના વિચારપ્રવાહમાં ભારે ફેરફાર થયો અને વચમાં ધારાધોરણસર ચાલનાર રાજદ્વારી હીલચાલનો એક યુગ વહી ગયો.

૧૮૫૭ સુધીમાં દેશી રાજાઓ નિરાશ થઇ ગયા હતા. પ્રજા અનિશ્ચિત જીવનથી કંટાળી ગઇ હતી. ખટપટોનો તો પાર રહ્યો ન હતો. 'માર્જાર જેવી માંજરી આંખોવાળા કમ્પની સરકારના આ તામ્રમુખી એલચીઓ, જ્યાં જાઓ ત્યાં ખટપટ ચલાવે છે,' એમ તે વખતના લોકો કહેતા હતા. દેશી દરબારોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો મુત્સદ્દીવર્ગ અંગ્રેજો પર ખીજાઇ ગયો હતો. પણ માંહોમાંહેના મતભેદને લીધે એકતા સ્થાપન થવી અશક્ય થઇ પડી હતી. અંગ્રેજો સાથેનાં સુલેહનામાંથી રાજ્યપ્રકરણ એટલું બધું જકડાઇ ગયું હતું કે સેનાપતિઓને પોતાની બાહોશ સેના હોવા છતાં કિલ્લા પછી કિલ્લા અને પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત છોડી દેવા પડતા. આખરે સેનામાં નિરાશાનું ઝનૂન આવી ગયું. 'ગમે તે થાઓ, પણ ચાલતી સ્થિતિ તો બદલાઓ જ' એવી વૃત્તિ પ્રજાની થઇ ગઇ હતી. કંઇક થાય તો અનિષ્ટ નથી એમ દેશી રાજાઓ માનતા. અને કહેવાય છે કે મહત્ત્વાકાંક્ષી અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ પણ ઇચ્છતા હતા કે લોકો જો બળવો કરે તો નાસીપાસ થયેલા આ રાષ્ટ્ર સાથે કરેલાં જાતજાતનાં સુલેહનામાંઓ અને તેને અંગે રચવા પડતા પ્રપંચો એકસામટાં ધોઇ નાંખીએ; કાં તો બધું ગુમાવી બેસીએ કે કાં તો સાર્વભૌમ થઇ બેસીએ.

આમ બધી બાજુથી બળવાની તૈયારી થઇ રહી હતી; પણ સેના અને મુત્સદ્દીવર્ગ વચ્ચે એકતા નહોતી. મુત્સદ્દીવર્ગમાં ભારે સડો પેઠો હતો. બધાને

એકત્ર કરી શકે એવો વ્યાપક દૃષ્ટિવાળો નિઃસ્વાર્થી માણસ રહ્યો ન હતો અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે જે રાષ્ટ્રીય નૈતિક ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે તેનો મુત્સદ્દીવર્ગમાં અભાવ હતો એટલે બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. આપણાથી કશું થવાનું નથી એ નિરાશાથી લોકોએ આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં સન્તોષ માની લીધો. અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે જેમને ફાયદો થયો તેઓ તો અંગ્રેજી વિદ્યા ઉપર મોહિત થયા. તેમની ચડતી જોઇ બીજાઓનું મન લલચાયું. અંગ્રેજી સાહિત્યનો સ્વાદ ચાખવા મળ્યો. કેટલાક લોકો शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् એવી વૃત્તિથી અંગ્રેજ અધ્યાપકોને શરણ ગયા.

એવી દશામાં લોકમાન્ય તિલક ભણવા લાગ્યા. જૂનું સારૂં હતું એમ માનનાર એક પક્ષ હતો; અને નવું તેટલું જ સારૂં છે, જૂનું તો ફેંકી દેવા જેવું જ છે એમ માનનાર બીજો પક્ષ હતો. જેટલું આપણું તેટલું ખરાબ અને પારકાનું તેટલું સારૂં એમ કેટલાકને લાગતું; તો આપણું એ આપણું છે એટલા માટે જ સારૂં એમ માનનાર અન્ધ અભિમાની પણ દેશમાં ઘણા પડેલા હતા. તે જમાનામાં કોઇને એટલું પણ ન સૂઝયું કે જૂનામાંથી જ નવું પેદા થાય છે. જૂનાનો ઇનકાર કરતાં તો આપણે આપણી મૂડી જ ખોઇ બેસીયે છીયે. અને તેની સાથે જ જૂનાને વળગી રહીશું તો મડદાને સાચવવા જેવું થઇ જશે. માટે જૂનામાંથી જ નવું પેદા કરવું જોઇયે. જે પારકું છે તે પારકું જ રહેવાનું. તેની અસર આપણા ઉપર જરૂર થાય, પણ પોતીકું કાઢી તેને ઠેકાણે પારકું દાખલ કરવા જઇયે તો પોતાના વાળ કાપી નાખી પારકાના વાળનો ચોટલો પહેરવા જેવું વિચિત્ર થઇ જાય છે.

આ સ્થિતિને લીધે તે જમાનામાં ઝગડો અને ચર્ચા બેહદ ચાલતાં, અને કેટલીક વાર એ ચર્ચા છાશ વલોવવા જેટલી જ સફળ નીવડતી. એવી સ્થિતિમાંથી દેશને સાચા રસ્તા ઉપર લાવવાનું કામ સહેલું નહોતું. તમારા વિચારો મૂર્ખાઇભરેલા છે એમ લોકોને કહ્યે લોકો થોડા જ સુધરવાના હતા? અને આખું રાષ્ટ્ર બેવકુફ છે એમ કહેનારા આપણે કોણ? લોકમાન્ય તિલક જેવા કેટલાક લોકોએ આવા ઝગડાઓમાંથી પસાર થવાનો દેશને રસ્તો દેખાડ્યો અને તેથી હિન્દુસ્તાનના જાહેર જીવનમાં સુધારો થયો. અંગ્રેજી રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારથી જ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના ઉદ્દેશનું એક ભારે ધતીંગ ચલાવતી આવી છે. દુનિયામાં જે કંઇ ઘટના થાય છે તે ઇશ્વરની પ્રેરણાથી જ થાય છે અને તેમાં આપણું કલ્યાણ જ હોય છે; અને એ તત્ત્વ પ્રમાણે અંગ્રેજી રાજ્ય પણ આપણા કલ્યાણને અર્થે જ છે એ ઉચ્ચ શ્રદ્ધા મહામતિ રાનડે, દેશભક્ત ગોખલે અને મહાત્મા ગાંધીજીએ કેળવી. પણ 'અમે તમારા હિતને માટે જ દિવસરાત મહેનત કરી રહ્યા છીયે'

એમ યૂરોપીઅન મુત્સદ્દીઓ જે કહ્યા જ કરે છે તેમાં તો શુદ્ધ દંભ જ હોય છે એટલું આપણામાંના કેટલાક લોકો સમજી શકતા નહોતા. માણસ માણસ વચ્ચે સંબન્ધ આવે એટલે સ્વાર્થી માણસો પણ એકબીજાનું ભલું કરી શકે છે અને કરે છે પણ ખરા, એ વાત સાચી છે. પણ દુષ્યન્ત રાજાની પેઠે स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः—લોકોના કલ્યાણને અર્થે પોતાના સુખની પરવા રાખ્યા વગર તમે મહેનત ઉઠાવો છો એવું પ્રમાણપત્ર આપવા જેવું નોકરશાહીએ કશું કર્યું નથી એટલું પણ કેટલાક જોઇ શકતા ન હતા. આવા લોકોને સમજાવવા એ અઘરૂં હતું. વિવેકનાં વચનથી ભોળવાઇ જઈ મતલબ ખોઇ બેસનારા આપણા લોકોને જાગૃત કરવા એ સહેલી વસ્તુ ન હતી. તે કામ કરવા પાછળ લોકમાન્યે પારાવાર નિન્દા અને સરકારી અમલદારોનું શત્રુત્વ વહોરી લીધાં. અંગ્રેજ સરકાર શુદ્ધ સ્વાર્થી છે અને તેમનો સ્વાર્થ અને આપણું હિત પરસ્પર વિરોધી છે એ લોકમાન્ય બરાબર જાણતા, અને તેથી જ આ સરકારને વીનવીને કે સમજાવીને નહિ, પણ પ્રજાની શક્તિનો પરિચય કરાવીને સુધારવી એ તેમની નીતિ હતી. તેથી તેઓ કહેતા કે શક્તિ વગરનું રાજ્યપ્રકરણ એ શુદ્ધ બાવાઇ છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિ ગમે તેવી હોય, પણ પ્રજાના નિશ્ચયનો અને પરાક્રમનો પરિચય તેઓ કરાવતા એ તેમને બહુ જ રુચતું. ૧૮૯૫માં તેમણે લખેલું:

'કેટલાક પૂછશે કે લોકમત એટલે શું? અમે કહીયે છીયે કે સામાન્ય રીતે જે ખાધેપીધે સુખી છે અથવા જેમને લખતાં વાંચતાં આવડે છે અને જેઓ પોતાની મહેનતમજૂરીથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું સચ્ચાઇથી પાલણપોષણ કરી શકે છે એવા લોકો સમાજમાં જેટલા હોય—પછી તેઓ વિદ્વત્તામાં, સંપત્તિમાં અને અધિકારમાં મોટા હોય કે નાના—તે બધાઓનો જે મત તે લોકમત. એવા લોકો જ્યાં સુધી આપણા તરફ ગયા નથી ત્યાં સુધી તેમને બેવકૂફ અથવા જનાવર કહેવા એમાં પોતાની જ બેવકૂફી રહેલી છે. દરેક ધંધામાં એકબીજાને ટપી જાય એવા વિદ્વાન એટલા બધા પડેલા છે કે કોઈએ પોતાની વિદ્વત્તાનો ઘમંડ રાખવો એ પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ અને બેપરવાઇનું પ્રદર્શન છે. કેળવાયેલા લોકોના જ મતને મહત્ત્વ આપવું હોય તો અંગ્રેજ લોકો આપણા કરતાં વધારે કેળવાયેલા ગણાય છે અને તેમના હાથમાં રાજસત્તા છે. પછી કૉન્ગ્રેસ અને કૉન્ફરન્સની જરૂર શી? આપણા કરતાં તેઓ વધારે શિક્ષિત છે તેથી જ તો તેઓ આપણા પર રાજ્ય કરે છે. તેમના કરતાં ઓછું ભણેલા લોકોના મતની એમણે શા માટે દરકાર કરવી? અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ જો કશાની પરવા રાખતા હોય તો તે બી. એ. એમ. એ. થયેલાઓના મતની તો નથી જ; કેમકે તેઓ જાણે છે કે યુનિવર્સિટીમાંથી નીકળેલા આ લોકો કશા કામના નથી હોતા. સરકાર જો કોઇના મતની પરવા કરતી હોય તો તે અમે ઉપર વર્ણવેલા લોકમતની જ છે. ખાલી વિદ્વાનોની કચકચને સરકાર કંઇ જ મહત્ત્વ આપે એમ નથી. જેમને સાચી વિદ્યાનો કંઇક સંસ્કાર થયો હોય તેમણે દેશહિતનો પૂરતો વિચાર કરી વેપારી, કુણબી,

મજૂર, કારકુન, સરદાર, જાગીરદાર, ગરાસીઆ, ખેડૂત વગેરે બધા વર્ગોનો મત અનુકૂળ કરી લેવો જોઇયે. સાચી આગેવાની આમાં જ છે; લોકોને જનાવર કહેવામાં નથી. તમે ભાર વિદ્વાન હશો, બર્ક, ગિબન, બકલ વગેરે જેવાઓના ગ્રન્થો તમને મ્હોડે હશે, એટલું જ નહિ પણ તમે તેના અનુવાદ પણ કર્યા હશે; પરન્તુ જેમ દારૂ વગરની એકલી ગોળીથી કામ થતું નથી તેમ દેશના ખેડૂતો, ધંધાવાળાઓ અને ખાધેપીધે સુખી એવા લોકો જ્યાં સુધી તમને અનુકૂળ નથી ત્યાં સુધી તમારી વિદ્વત્તાની કદર થવાની નથી, ત્યાં સુધી તમારો કોઈ ભાવ પૂછનાર નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ઉન્નતિ થાય અને રાજ્યકર્તાઓને મહાસભાનું કહેવું માન્ય કરવાનો પ્રસંગ આવે એ ત્યારે જ સંભવે કે જ્યારે અમે ઉપર કહી ગયા તેવો લોકમત મહાસભાને અનુકૂળ થાય. તંબુરાના તાર એમ ને એમ વગાડવાથી તેમાંથી સૂર નીકળતો નથી પણ તુંબડા ઉપર વગાડવામાં આવે ત્યારે જ તેમાંથી શ્રવણમધુર ધ્વનિ નીકળે છે. તે જ સંબન્ધ વિદ્વાન આગેવાનો અને લોકમતનો છે. લોકોને જનાવરોમાં ગણી કાઢનાર પોતે જ જનાવર હોય છે એમ કહેવાને વાંધો નથી.'

લોકમાન્યે આ જે તેજસ્વી રાજકારણ શરૂ કર્યું તેનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ આજનો બેઠો બળવો છે. ૧૮૫૭ના બળવા પછી લોકો રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર વિષે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયા હતા. આત્મબળથી રાજકારણ ચાલી શકે છે એ કલ્પના તે વખતે ન હતી. આજે આપણે જોઇ શકયા છીયે કે આત્મ-બળથી એક માણસ પણ મહાન સલ્તનત સામે ઝુંબેશ ચલાવી શકે છે, અને તે આત્મબળ વાપરવા માટે જેટલી સહનશક્તિ આવશ્યક છે તેટલી દરેક દેહધારી ગમે ત્યારે કેળવી શકે છે; અને સહનશક્તિ કેળવી ટેક જાળવવી એમાં જ બધી વીરતા આવી જાય છે. લોકમાન્યની જીંદગી દરમિયાન હિન્દુસ્તાનની મનોરચનામાં આ એક ભારે ક્રાન્તિ થઈ ગઇ છે.

ગોખલેજીને શ્રદ્ધાંજલિ

આજનો દિવસ શ્રાદ્ધનો છે. શ્રાદ્ધ એટલે શ્રદ્ધા વડે ભૂતકાળને જીવતો રાખવાનો એક અપૂર્વ ઉપાય. ગોખલેજી આ લોક છોડી ગયા તેને આજ સાત વર્ષ થયાં છે, છતાં હજુ આપણે તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઇયે છીયે, સ્ફુર્તિ લઇયે છીયે, અખંડ સેવાની દીક્ષા લઇયે છીયે અને આ રીતે તેમને આપણે આપણામાં જીવતા રાખીયે છીયે. ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખ સુધી તેઓ પોતાને પ્રાણે જીવતા હતા, આજે તેઓ આપણા પ્રાણે જીવી શકે છે. આપણામાં જેટલો પ્રાણ હશે તેટલા જ તેઓ જીવશે. ગોખલેજીના

ચરિત્રકીર્તન

જીવને આપણામાં જે જીવન રેડ્યું તે જો આપણામાં જીવશે તો ગોખલેજી હજીયે જીવશે. તે જીવન આપણામાં વધશે તો ગોખલેજી ચડશે. અને જ્યારે તે જીવન આપણામાંથી સમૂળું ખૂટશે ત્યારે જ ગોખલેજી ગુજરી જશે. આજે આપણે અહીંઆં ભેગાં થઈ ગોખલેજીનું શ્રાદ્ધ કરી રહ્યા છીયે તે દ્વારા આપણે કહીયે છીયે કે દેશસેવક ગોખલે ઘણું જીવો.

કોઈ પણ માણસનું જીવન જુઓ, તેમાં ફેરફાર થતા જ જાય છે. જીવન એટલે જ પરિવર્તન. જીવન એટલે જ પ્રગતિ. પ્રતિવર્ષે, પ્રતિદિવસે અને પ્રતિક્ષણે માણસનો અનુભવ વધતો જાય છે, માણસની દૃષ્ટિ વિશાળ થતી જાય છે અને માણસનું જીવન વિકસતું જાય છે. વિદ્યાર્થી ગોખલે કરતાં અધ્યાપક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, અર્થશાસ્ત્રી ગોખલે કરતાં નામદાર ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, નામદાર ગોખલે કરતાં રાષ્ટ્રનાયક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા. આમ ગોખલેજીની શ્રેષ્ઠતા દહાડે દહાડે વધતી જ ગઈ છે. સામાન્ય લોકો માને છે કે મૃત્યુ સુધી જ માણસ વધે છે, પણ એમાં ભૂલ છે. જીવતા ગોખલેજી કરતાં રાષ્ટ્રના હૃદયમાં વસતા આજના ગોખલેજી અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. જીવતા ગોખલે સૂતા હતા, કામ કરી થાકતા હતા, કંટાળતા હતા, વખતે ચીડાતા પણ હતા; પણ આજના ગોખલે—હૃદયસ્થ ગોખલે આદર્શ છે, આજની તેમની દેશસેવા અમર્યાદ અને અખંડ છે અને દહાડે દહાડે તે ચડતી જશે અને વિશુદ્ધ થતી જશે.

આ શક્તિ કોની છે? આ શક્તિ શ્રાદ્ધની છે. શ્રાદ્ધ એટલે સ્મૃતિ નથી, શ્રાદ્ધ એટલે ઇતિહાસનું અધ્યયન નથી. શ્રાદ્ધ એ અમૃતસંજીવની છે. સ્મૃતિ દુઃખરૂપ હોય છે અને દુઃખની પેઠે તે અલ્પજીવી હોય છે. જેમ દુઃખનો અન્ત આવે છે તેમ સ્મૃતિ પણ ભુંસાતી જાય છે. દુઃખ જેમ આપણને દુર્બળ કરે છે તેમ સ્મૃતિ પણ આપણને કરુણાર્દ્ર કરી નાખે છે. ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. ઇતિહાસ ચાલતો નથી, વધતો નથી. ઇતિહાસની સ્થિરતા મારક હોય છે. ઇતિહાસમાં જીવન નથી હોતું. ઇતિહાસ એ પૂતળું છે, એ છબિ છે. નવ વર્ષની બાળા જ્યારે પ્રસન્નતાથી હસે છે ત્યારે તેમાં કેટલું અપૂર્વ ચૈતન્ય, માધુર્ય અને પાવિત્ર્ય હોય છે! પણ એ જ હાસ્યની છબિ પાડો કે મૂર્તિ બનાવો અને જુઓ. એની સ્થિરતા જ બધું મારી નાખે છે. ઇતિહાસનું પણ એમ જ છે. ઇતિહાસ સત્યનું વર્ણન કરવા જાય છે અને તેમાં જ તે અસત્યરૂપ બની જાય છે. ઇતિહાસ એ સત્યનું પ્રેત છે. ઇતિહાસ એ જ મોત છે. ઇતિહાસ વ્યક્તિનું અને રાષ્ટ્રનું સ્વરૂપ સ્થિર કરી નિર્જીવ કરી નાખે છે.

શ્રાદ્ધ એથી જુદી જ વસ્તુ છે. શ્રાદ્ધ મૃત વ્યક્તિને અમર કરે છે. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ નથી પણ શ્રાદ્ધ છે. તેથી જ તે રાષ્ટ્રીય ગ્રન્થો યુગે યુગે રાષ્ટ્રમાં પ્રાણ રેડતા આવ્યા છે. ઇતિહાસમાં એ શક્તિ

નથી. આપણે વાર્ષિક શ્રાદ્ધ દ્વારા પૂજ્ય વ્યક્તિને દહાડે દહાડે રાષ્ટ્રીય બનાવીએ છીએ. સને ૧૮૬૬ થી ૧૯૧૫ સુધી જીવતા ગોખલેજી કેવા હતા તેનો યથાર્થ ચિતાર ઇતિહાસ ભલે ચિતરી રાખે, આપણને તેની દરકાર નથી. જે ગોખલે આજે આપણા હૃદયમાં છે તેનું જ આપણે દર્શન કરીએ, તેનું જ સ્મરણ કરીએ, તેની જ પાસેથી દેશસેવાની દીક્ષા લઇએ. તે વખતના ગોખલે આપણને કહેતા હતા કે વધારે પૈસા આપવા પડે તોપણ સ્વદેશી કપડાં જ વાપરો. તે જ ગોખલે આજે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી આપણને કહે છે કે પૈસાનો વિચાર કરો જ મા, ખાદી જ વાપરો. હૃદયસ્થ ગોખલે કહે છે કે હું અર્થશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો, પણ આજે તમને કહું છું કે ધર્મશાસ્ત્ર આગળ અર્થશાસ્ત્ર શૂન્ય છે. જે ધર્મશાસ્ત્રને વશ રહે છે તે જ સાચું અર્થશાસ્ત્ર. ખાદી વાપરનાર હિન્દુસ્તાનનું કોઇ કાળે આર્થિક અકલ્યાણ થવાનું નથી, કેમકે ખાદીમાં ધર્મ રહેલો છે.

સરયૂ નદીને કાંઠે રહેતા રામે શું કર્યું, તેનું જીવન કેવું હતું, તે આપણે જાણી શકતા નથી; આપણને તેની ગરજ પણ નથી. પણ વાલ્મીકિના પ્રતિભાસ્રોતમાં જન્મેલા અને આર્યાવર્તના હૃદય પર રાજ્ય કરતા રાજા રામચન્દ્રને જ આપણે જાણવા માગીએ છીએ; કેમકે ઐતિહાસિક રામ કરતાં વાલ્મીકિના રાષ્ટ્રીય રામે જ ભારતવર્ષનું વધારે કલ્યાણ કર્યું છે. વિરહી દુષ્યન્ત જેમ શકુન્તલાની ભાવગમ્ય છબિ ચિતરતો હતો અને શકુન્તલાનું જેમ જેમ ધ્યાન વધે તેમ તેમ 'यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा' એમ કહી ફેરફાર કર્યે જ જતો હતો છતાં તે શકુન્તલાની જ છબિ રહેતી, તેમ જ આપણે રાષ્ટ્રીય પુરુષોનાં શ્રાદ્ધમાં કરીએ છીએ—તેમની રાષ્ટ્રીય આવૃત્તિ કાઢીએ છીએ. આમ કરવામાં જેટલો લાભ છે તેટલું જોખમ પણ છે જ. પવિત્ર પુરુષની સ્મૃતિ એ એક વારસો છે. તે આપણે વધારી શકીએ છીએ તેમ બગાડી પણ શકીએ છીએ. મોંઘા વારસા સાથે જબરદસ્ત જવાબદારી પણ આપણી ઉપર આવી પડે છે અને તે જવાબદારીનું ભાન જ આપણને પ્રેરક અને તારક થાય છે.

આજના શ્રાદ્ધને દિવસે ગોખલેજી વિષે મારે કંઇ કહેવું જોઇએ, પણ સાચું કહું તો મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અથવા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ગોખલેજીનું જીવન જોયું કે વાંચ્યું નથી. ગોખલેજીને મેં ઘણીવાર જોયેલા પણ નહિ. કોઇ ફિરસ્તાનું દર્શન થાય તેમ એમને હું બે ચાર વાર જ જોવા પામ્યો હતો. તે વખતની સ્મૃતિ શ્રદ્ધાની ભૂમિમાં મેં સંગ્રહી રાખી છે—ના, સંગ્રહી નથી રાખી, વાવી દીધી છે. એ બીજને વખતોવખત સિંચન મળ્યું છે અને તેથી તે બીજ અંકુરિત થઇ અનેક રીતે ફૂલ્યું છે, ફાલ્યું છે.

ગોખલેજીનું પ્રથમ દર્શન—અવ્યક્ત દર્શન—મને ફર્ગ્યુસન કૉલેજ મારફત થયું. જ્યારે હું તે કૉલેજમાં ગયો ત્યારે ગોખલેજી ત્યાં ન હતા, પણ

ક્રિકેટહીલ્ડ ત્યાંનું વાતાવરણ ગોખલેમય જ હતું. બધે ગોખલેની છાપ દેખાતી હતી.

ફર્ગ્યુસન કૉલેજ એટલે વાદવિવાદનું કુરુક્ષેત્ર. પૂનામાં જેટલા પક્ષો છે તેટલા જ અથવા તેથીયે વધારે પક્ષો ફર્ગ્યુસન કૉલેજના વિદ્યાર્થી વસતિગૃહમાં જોવામાં આવે છે જ્યારે હું પહેલવહેલો ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં ગયો ત્યારે મારી દશા પહેલીવાર શહેરમાં આવનાર ગામડીઆ વિદ્યાર્થી જેવી હતી. છાત્રાલયમાં દરેક પક્ષના હિમાયતીઓ મારી પાસે આવે અને મને મારા મતો નક્કી કરવામાં મદદ કરે. પૂનામાં કોઇ પણ માણસ પક્ષ-રહિત ન રહી શકે. ત્યાંનું વાતાવરણ એવા માણસને સાંખી જ ન શકે. ફર્ગ્યુસન કૉલેજના છત્રાલયમાં મેં ગોખલેજીની નિન્દા અને સ્તુતિ બન્ને એટલાં બધાં સાંભળેલાં કે કશા નિર્ણય પર આવવું મારે માટે અશક્ય હતું. મારા મનમાં એટલું નક્કી થયું કે ગોખલેજી ગમે તેવા હો, પણ જાણવા જેવી વ્યક્તિ તો છે જ. નિન્દા અને સ્તુતિએ પરસ્પર વિઘાતક કામ કર્યું તેથી હું છૂટો રહ્યો. મનમાં એટલો ભાવ રહ્યો હતો કે ગોખલેજી ભારે દેશસેવક છે છતાં તેમણે પેલી માફી માગી એ તો એમના પર કલંક જ છે. પૂરાવો ન મળ્યો તેથી શું? જ્યાં સુધી મનની ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપણે માફી શા માટે માગીયે? મારો આ અભિપ્રાય ઘણાં વર્ષ સુધી રહેલો. આજે તે નથી. જાહેર જીવનનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર હવે હું વધારે સમજતો થયો છું.

કૉંગ્રેસ વતી વિલાયતમાં છપાતું 'ઇંડિયા' પત્ર હું કૉલેજમાં બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો. તેથી ગોખલેજી વિલાયતમાં ભાષણો આપતા, મદ્યપાન-નિષેધની યોજના ઘડતા, કૅનેડા જેવું સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ માગતા તે બધી વસ્તુઓથી હું વાકેફ રહેતો, અને તેથી ગોખલેજી વિષે મનમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા પેદા થતી ગઇ અને સાથે સાથે એક મૂર્તિ પણ પેદા થતી ગઇ. આખરે એક દિવસ ઉગ્યો અને મેં સાંભળ્યું કે આજે ગોખલેજી કૉલેજમાં આવવાના છે. કયો પ્રસંગ હતો તે તો હું ભૂલી ગયો. ગોખલેજીની પ્રસન્ન-ગંભીર મૂર્તિ વ્યાસપીઠ ઉપર ઉભી થઇ. એમની ભાષામાં અથવા એમના અવાજમાં શાસ્ત્રોક્ત વક્તાનો ચમત્કાર કે ચળકાટ ન હતો, પણ તેમની ભાષામાં દેશકલ્યાણ અને દેશસેવાની લાગણી ઓતપ્રોત હતી. તેમના અવાજમાં અન્તરની ઉત્કટતાનું ગુંજન હતું. ઉદાત્ત વાતાવરણમાં હમેશાં વિહરતી આ વિભૂતિ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અને વળી ફર્ગ્યુસન કૉલેજ તો તેમને જ હાથે ઉછરેલું ગોકુળ; એટલે તેમના ઉપદેશમાં અધિકાર અને વાત્સલ્ય સરખાં જ સમાયેલાં હતાં. તે દિવસનું વ્યાખ્યાન તો હું ભૂલી ગયો છું, પણ વ્યાખ્યાનની અસર કાયમ છે. એક જ વસ્તુ હજી સ્પષ્ટ યાદ છે. તેમણે કહેલું: 'તમે જાણો છો કે દર વર્ષે ઇન્કમ ટૅક્સ

લેનાર અમલદારો તમારે બારણે આવે છે અને સરકારનો કર તમારી પાસેથી ઉઘરાવી લઇ જાય છે. આજે દેશને નામે એવો જ એક ટૅક્સ ગૅધરર—કર વસૂલ કરનાર હું તમારે બારણે આવી ઉભો છું. મારે સેંકડે પાંચ ટકાનો કર જોઇયે છે. પણ તે પૈસાનો નહિ, નવજવાનોના શ્રદ્ધાવાન જીવનનો. આ મહાવિદ્યાલયમાં ભણનાર જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાંથી પાંચ ટકા વિદ્યાર્થીઓ દેશસેવાને પોતાની જીંદગી અર્પણ કરે એમ હું ઇચ્છું છું. એમ થાય તો જ મને સમાધાન થાય.' કેટલી મહત્ત્વની માગણી, છતાં કેટલી થોડી! તે દિવસે મારા હૃદયમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો, વિચારને એક નવી દિશા મળી અને કંઇક અંશે હું દ્વિજ બન્યો.

એ જ અરસામાં ગોખલેજી બનારસમાં મહાસભાના અધ્યક્ષ થયા. બનારસની ભોળી પ્રજાએ 'પૂનેકા રાજા' કહી તેમનું સ્વાગત કર્યું. તે વખતનું ભાષણ એટલું બધું સંપૂર્ણ હતું કે અનેકવાર મેં વાંચ્યું તોયે સન્તોષ ન થયો. ત્યારપછી બંગભંગ સામેની હીલચાલ વધી. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજ્યની ચતુર્વિધ હીલચાલ જોરથી જાગી ઉઠી. એની અંદર હું તણાયો. બિપિનચન્દ્ર પાલ અને અરવિન્દ ઘોષે હૃદયમાં સ્થાન લીધું અને ગોખલેજીની છાપ ભુંસાઇ ગઇ. હું એ પણ ભૂલી ગયો કે દેશ-સેવાની જ્યોત મારામાં ગોખલેજીએ જ સળગાવી હતી. ત્યાર પછી સુરતમાં જાદવાસ્થળી થઇ. તે વખતનાં બન્ને પક્ષનાં છાપાંઓ વાંચી હું નિરાશ થયો. બન્ને પક્ષનાં છાપાંમાં એટલી બધી ક્ષુદ્રતા જોવામાં આવતી કે એને દુર્ગંધની જ ઉપમા આપી શકાય. ત્યારપછી રાજકારણ વિચિત્ર રીતે વહેવા લાગ્યું. સરકાર ગાંડી થઇ અને આપણા બન્ને પક્ષો ઇર્ષા, અસૂયા અને હિંસાથી તરબોળ થઇ ગયા. એની અસર પણ મારા ઉપર ખૂબ થઇ. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં તત્ત્વો મને પસંદ હતાં, અરાજક લોકોનો યુક્તિવાદ મને યથાર્થ લાગતો, છતાં નરમ પક્ષના આગેવાનો વિષે જે નિન્દાપ્રચુર બીભત્સ લેખો અને ચિત્રો આવતાં તેની તો મને સૂગ જ ચડતી. અસૂયાવૃત્તિ સમાજમાં એટલી બધી વધી કે ગોખલેજીને 'હિન્દુ પંચ' પત્ર સામે નાલેશીની ફરિયાદ કરવી પડી. મહાન ગોખલે 'હિન્દુ પંચ' જેવા ક્ષુદ્ર પત્ર સામે નાલેશીની ફરિયાદ કરી માફી મંગાવે એ તો મને બિલકુલ રુચ્યું નહિ. બ્રિટિશ સોલ્જરોની ગોખલેજીએ માફી માગી એમાં તેમની મહત્તા વધી એ આજે મને સમજાય છે. પણ 'હિન્દુ પંચ' પાસે માફી મગાવવામાં ગોખલેજીએ કશું મેળવ્યું નહિ એમ હું માનું છું. પણ એમાં ગોખલેજીના કરતાં મારા જેવાનો જ વાંક વધારે જોઉં છું. ગોખલેજીના અભદ્ર નિન્દા સાંભળી અકળાઇ જતા મારા જેવા ઘણા હશે. પણ અમે મૂંગા રહ્યા. અમે જો તે વખતે જાહેરમાં એવી નિન્દાનો નિષેધ કર્યો હોત તો ગોખલેજીને પોતાના

 સમાજ વિષે આટલું બધું નિરાશ ન થવું પડત.

એ જ અરસામાં મુંબઈમાં પ્રભુ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓએ એક કળાપ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું અને ગોખલેને હસ્તે તે ઉઘડવાનું હતું. કળા વિષે પણ તેમણે વિચાર કરી રાખેલો. હું તેમનું ભાષણ સાંભળવા ગયો હતો અને ગોખલેજીને ત્યાં મેં પહેલવહેલા મરાઠીમાં બોલતા સાંભળ્યા. તે જ વખતે મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ રાષ્ટ્રપુરુષ લેજીસ્લેટિવ કાઉન્સિલ કરતાં સમાજમાં અને અંગ્રેજી કરતાં મરાઠીમાં કામ કરે તો એની દેશસેવા વધે અને કીર્તિ પણ વધે. પણ લેજીસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં સંગીન કામ કરનાર લોકો ઓછા હતા તેથી જ મને લાગ્યું કે ગોખલેજીને કાઉન્સિલમાં પોતાનો વધારે વખત આપવો પડયો હશે.

અન્ત્યજોદ્ધાર વિષેનું એમનું એક ભાષણ એ જ અરસામાં મેં મુંબઈના ટાઉન હૉલમાં સાંભળેલું. ત્યારપછી દેશમાં અરાજક વધ્યું. લોકમાન્ય માંડલેની જેલમાં 'ગીતારહસ્ય' લખતા હતા અને દેશમાં ગ્લાનિ પ્રસરેલી હતી. હું ગુજરાતમાં આવ્યો અને થોડા દિવસ સુધી અધ્યાપનમાં મશગુલ રહ્યો. ગોખલેજી કયાં છે, શું કરે છે એ હું જાણતો પણ ન હતો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનન્દ, ભગિની નિવેદિતા વગેરેના ગ્રન્થોમાં જ મને વધારે રસ પડતો. ૧૯૧૧ કે ૧૨ માં ભગિની નિવેદિતા વિદેહ થયાં એ વખતે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાંજલિ પ્રગટ થયેલી. તે નાનકડી છતાં એટલી સુન્દર હતી કે મારી શ્રદ્ધા ફરી જાગૃત થઈ. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે વિષેનાં તેમનાં ભાષણો અને લેખોનું સ્મરણ થયું અને ગોખલેજી વિષેનો આદર મારા અન્તરમાં ફરી જાગ્યો. ગોખલેજીનો હું વધારે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થી અને રાજકારણ, હિન્દુમુસ્લીમ ઐકયનો પ્રશ્ન, દુનિયાની સમસ્ત પ્રજાઓની કૉંગ્રેસ આગળનું તેમનું ભાષણ વગેરે વાંચી મારી ખાતરી થઈ કે ગોખલેજી દસ પાંચ વર્ષનો વિચાર કરનાર 'પૉલિટિશ્યન' નથી, પણ રાષ્ટ્રહિતનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર એક રાષ્ટ્રોદ્ધારક છે. ખાસ કરીને હિન્દુમુસલમાનની એકતા વિષે જે ધોરણ એમણે સ્વીકાર્યું હતું તે જોઇને જ તેમના ધ્યેયની અને તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિની મને ખાતરી થઇ. હિન્દુમુસલમાનનું ઐકય એ જ હિન્દી રાજ્યપ્રકરણનો પાયો છે એ તેઓ જોઈ શકયા હતા. એ એક જ કામ માટે પણ હિન્દુસ્તાને ગોખલેજી પ્રત્યે કૃતજ્ઞ રહેવું લાજમ છે.

દેશનું રાજકારણ પાયાશુદ્ધ અને ધાર્મિક કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. દેશની સ્થિતિ જોતાં ગોખલેજીને એમ લાગ્યું કે જ્યાં સુધી દેશસેવાનો જ અહર્નિશ વિચાર કરનાર અને પોતાની આખી જીંદગી દેશસેવાને જ અર્પણ કરનાર લોકોનો વર્ગ દેશમાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી દેશનું રાજકારણ રખડવાનું જ. દુનિયાદારીમાં પણ ભળશું અને નવરાશના વખતમાં દેશસેવા પણ કરશું એ

વૃત્તિથી કોઇ કાળે દેશસેવા થઇ ન શકે, એ વસ્તુ અનુભવથી તેઓ બરાબર જોઇ શકયા હતા. બીજી એક વસ્તુ જે હિન્દી સ્વભાવમાં—હિન્દી સંસ્કૃતિમાં અનાદિકાળથી છે તે તેમણે વિશેષ આગ્રહપૂર્વક દેશસેવામાં દાખલ કરી અને દેશ આગળ વિશેષ રૂપે મુકી દીધી. તે વસ્તુ તે ગરીબાઇનું મહત્ત્વ. દેશસેવામાં પૈસાની જરૂર છે, પૈસા વગર કરેલું કામ અટકી રહે છે, સદુપયોગ કરીયે તો અમુક દરજજે સંપત્તિ આશીર્વાદ રૂપ થઈ શકે છે એ બધું સાચું છે, છતાં દેશસેવક પોતે જેટલે દરજજે નિર્ધન રહે તેટલે દરજજે તેની દેશસેવા વધારે સંગીન થવાનો સંભવ હોય છે. આ વાત ગોખલેજી પૂરતી જાણતા હતા. બાવાવેરાગી થઇ યાત્રા કરતા ફરવું એ પ્રમાણમાં સહેલું છે, પણ ગરીબાઈ ધારણ કરવા છતાં સમાજમાં ભળવું, સમાજને સાથે લઈ દેશોન્નતિનાં કાર્યો કરવાં, દેશની આગેવાની કરવી અને તે સાથે દારિદ્ર્યનું વ્રત લઈ ઓછામાં ગુજરાન ચલાવી દ્રવ્યલોભને એક કોરે મુકી દઇ નિઃસ્પૃહતા કેળવવી એ વાત અઘરી છે. વિદ્વાન છતાં નમ્ર, ગરીબ છતાં તેજસ્વી અને તપસ્વી છતાં દયાળુ એવા લોકો જ સમાજ ઉપર અને ખાસ કરીને હિન્દી સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શકે છે. ધન મેળવવાની શકિત હોય છતાં જે માણસ ગરીબાઇ પસંદ કરે છે, લાખો રૂપીયા હાથમાં છતાં જે માણસ પૈસાથી મળતી સગવડો ભોગવવાની લાલચમાં પડતો નથી તે જ માણસ સમાજની સાચી સેવા કરી શકે છે અને પોતે સ્વતન્ત્ર રહી શકે છે. ગરીબાઇનો આદર્શ ન હોય તો દેશસેવક જોતજોતામાં પૈસાનો સેવક, પૈસાદારનો આશ્રિત અને દેશહિતનો દ્રોહી થઈ જવાનો હમેશાં ડર રહે છે.

ગરીબાઇના આદર્શ સાથે જો અખંડ ઉદ્યોગનું વ્રત ન હોય તો ગરીબાઇ જડતાનું સ્વરૂપ પકડે. તમોગુણી ગરીબાઇ કશા કામની નથી. માણસ સમાધાન રાખી પોતાના સ્વાર્થ કે એશઆરામ માટે ભલે મહેનત ન કરે, પણ એણે મહેનત તો કરવી જ જોઇયે. સકામ હો કે નિષ્કામ પણ કર્મ તો કરવું જ જોઇયે. કર્મ ન કરીયે તો આપણને જીવવાનો હક ન રહે. મહેનત કરવાની તક ન મળવી એ ઇશ્વરનો ભારેમાં ભારે શાપ ગણાય. ઉદ્યોગ એ ઉદરનિર્વાહને માટે જ છે એમ નથી. ઉદ્યોગ એ જીવનનો આનન્દ છે, કાયિક, વાચિક અને માનસિક શકિતઓ ખીલવવાનું સાધન છે અને મોક્ષની સાધના છે એમ હું માનું છું. એ જ વૃત્તિથી પ્રેરાઇને ભગિની સમાજની બહેનોએ સમાજસેવાનું વ્રત આદર્યું છે. નવરાશનો વખત ગાળવાનો ઉપાય અથવા નામના મેળવવાનો એક પ્રકાર છે એમ માની કોઇ પણ વ્યકિત કે સંસ્થા આટલાં વર્ષ સુધી અખંડ દેશસેવા કરી જ ન શકે. દેખાવને માટે કરેલું કામ ભભકદાર ભલે હોય, પણ તે ઝાઝા વખત સુધી ટકી શકતું નથી. ગોખલેજી પાસેથી મેળવેલી પ્રેરણા છીછરી ન જ હોઇ શકે, ક્ષણજીવી ન જ હોઇ શકે.

ચારિત્રશીલતા દેશસેવા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એક જ છે કે આપણે આપણું પોતાનું જીવન નિષ્પાપ કરીયે. સમાજમાં આપણે જે દુઃખો જોઇયે છીયે તેમાંનાં અર્ધા કરતાં વધારે તો આપણે પોતે પેદા કરેલાં હોય છે. દરેક જણ જો પોતાની જીંદગી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો સમાજસેવકોનું ઘણું કામ ઓછું થઇ જાય, અને બીજી રીતે જોતાં આપણે પોતે નિષ્પાપ ન બનીયે ત્યાં સુધી આપણને સમાજસેવાનો અધિકાર અથવા સામર્થ્ય ન જ પ્રાપ્ત થઇ શકે. એ જાણીને જ ગોખલેજીએ ભારત સેવા સમાજની યોજનામાં અને કાર્ય-પદ્ધતિમાં સાદાઇ, ગરીબાઇ, આજ્ઞાધારકપણું વગેરે વ્રતો ખાસ રાખ્યાં છે.

ગોખલેજી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા તેનો અહેવાલ તો બધા જાણે છે. તે વખતે જનરલ સ્મટ્સ અને ગોખલેજી વચ્ચે જે વાતચીત થયેલી તે વિષે જ્યારે ગેરસમજ પેદા થઇ ત્યારે વિલાયતનાં પત્રોને પણ આપણા ગોખલે જ વધારે આપ્ત લાગ્યા એ જોઇને મારૂં હૈયું અભિમાનથી ફુલાઇ ગયું અને ગોખલેજીના નિર્મળ ચારિત્રની જ આ અસર છે એવી ખાતરી થઇ. દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ વધ્યું. મહાત્માજીએ ત્યાં જંગનો પોકાર કર્યો અને હિન્દુસ્તાનમાં દેશભક્ત ગોખલેએ આ યજ્ઞને માટે બ્રાહ્મણોચિત ભિક્ષા માગવાનું શરૂ કર્યું એ અપૂર્વ પ્રસંગ હજી સ્મૃતિમાં તાજો જ છે.

તે યજ્ઞ પૂરો થયો. ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા અને કવીન્દ્રને મળવા શાન્તિનિકેતનમાં પધાર્યા. ગાંધીજીનું સ્વાગત ચાલતું હતું એટલામાં તાર આવ્યો કે ગોખલેજી મૃત્યુલોક છોડી ગયા. શાન્તિનિકેતનના એક આંબાના ઝાડ નીચે અમે કેટલાક જણ ગાંધીજીની આસપાસ બેઠા હતા. ગાંધીજીની આંખમાં આંસુ તો ન હતાં, પણ આંસુ કરતાં મૃદુ અને ગંભીર શ્રદ્ધાનો સાગર છલકાતો હતો. તેમણે ગોખલેના જીવનની ધાર્મિકતા અમને સમજાવી. રાજ્યપ્રકરણ માટે પણ ખાનદાની આપણાથી ન છોડાય એ ગોખલેજીનો આગ્રહ એમણે અમને સમજાવ્યો અને તે જ ક્ષણે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાનિર્મિત મૂર્તિ મારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થઇ. હું ગોખલેજીનો અનુયાયી નથી, એમનો શિષ્ય નથી, પણ એમના શિષ્યનો શિષ્ય છું, ગોખલેજીનો પૂજક છું અને ગોખલેજીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું. ગોખલેજીના સાચા અનુ-યાયીઓની દેશસેવા, ધર્મનિષ્ઠા અને નીડરતા જોઇ ધ્યાનમાં ગોખલેજીની મૂર્તિ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ થતી જાય છે. તે મૂર્તિનું જ આજે હું શ્રાદ્ધ કરૂં છું અને તે મૂર્તિ પાસેથી આશીર્વાદ માગું છું.

ભગિની સમાજ એ એ મૂર્તિનું એક મન્દિર છે એમ જાણી અહીંઆં હું શ્રદ્ધાંજલિ લઇ આવ્યો છું. ગોખલેજીની દેશભક્તિ એમની દેશસેવા કરતાં મોટી હતી. પચાસ વર્ષ કરતાં પણ ઓછી જીંદગીમાં તેમની દેશભક્તિને

સંપૂર્ણ અવકાશ ક્યાંથી મળે ? શિક્ષણ અને રાજકારણ એ બે જ દિશામાં તેમણે કંઇક દેશસેવા કરી. જે કરી તે અપૂર્વ અને ઉજ્જ્વલ કરી, પણ તેટલાથી જ તેમને સન્તોષ ન હતો. તેઓ હમેશાં કહેતા કે કામના ડુંગર પડ્યા છે, તે ઉપાડવા હજારો દેશસેવકોની જરૂર છે. એ જ એમનો સન્દેશો લઇ સ્ત્રીશિક્ષણનો મહત્ત્વનો વિભાગ ભાઇશ્રી ચીતલીઆએ પોતાનો કર્યો છે. ગોખલેજીની એ દિશાની દેશભક્તિ આ ભગિની સમાજ મારફતે કાર્યમાં પરિણત થાય છે. માટે જ હું આ મન્દિરમાં શ્રાદ્ધ કરવા આવ્યો છું. આ તક મને આપી એ આપ સહુનો પ્રસાદ ગણું છું.*

કવિવર રવીન્દ્રનાથ.

देवो भूत्वा देवं यजेत् ।

દુનિયામાં મહત્તા દુર્લભ છે એ સૌ કોઇ માને છે. પણ એથીયે વધારે દુર્લભ વસ્તુ મહત્તાની પારખ છે. કોઇ પણ વસ્તુનું અથવા પ્રસંગનું મહત્ત્વ જાણનાર દુનિયામાં બહુ જ ઓછા હોય છે. છતાં આવું મહત્ત્વ બતાવી દીધા પછી તેને સાનમાં સમજી જઇ તેનો વિસ્તાર કરનાર લોકો ઘણા મળે છે એ પણ દુનિયાનું સદ્‌ભાગ્ય છે. રાજકારણમાં ઘણાં છાપાંઓ લાંબા લાંબા લેખો લખે છે, પણ અમુક પ્રસંગે કયું ધોરણ સ્વીકારવું અથવા અણીને પ્રસંગે શું કરવું એ નક્કી કરનાર બે ચાર જ વ્યક્તિઓ હોય છે. તેઓ શું નિર્ણય કરે છે એ જાણવા બધા ચાતકની જેમ તલસી રહે છે. એકવાર દિશા મળી ગઇ એટલે ગમે તેટલાં સાધક બાધક પ્રમાણોનો વ્યૂહ રચી તેઓ ગમે તેટલી હીલચાલ ચલાવી શકે છે.

આ પારખવાની શક્તિ અથવા પોતાની મેળે વસ્તુનું મહત્ત્વ આંકવાની શક્તિ એ જ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ છે. જે રાષ્ટ્રમાં એ શક્તિ ન હોય તે રાષ્ટ્ર પાસે ધન, દોલત, બુદ્ધિ અથવા શક્તિ હોય તોપણ તે અલ્પપ્રાણ રાષ્ટ્ર છે અને તે પરતન્ત્રતામાં જ રહેવાલાયક છે. મારે કોઇ પણ વ્યક્તિ અથવા સમાજ ઉપર પૂરેપૂરો અને કાયમનો દોર ચલાવવો હોય તો મારે તે વ્યક્તિની અથવા રાષ્ટ્રની પરીક્ષણશક્તિ મારી નાખવી જોઇયે. તો જ હું તેનો તેજોવધ કરી

*૧૯૨૨ ની ગોખલે જયન્તિ નિમિત્તે મુંબઈમાં ભગિની સમાજ આગળ અર્પેલી શ્રદ્ધાંજલિ.

અભિનન્દન શકું. એ જ રીતે મારે મારી સ્વતન્ત્રતા જાળવવી હોય તો હું બીજાએ મુકેલો આંક નહિ સ્વીકારૂં. અંગ્રેજોએ જે દિવસે હિન્દુસ્તાન પોતાના કબજામાં લીધું તે દિવસે આપણે પરતન્ત્ર થયા નથી. પણ જે દિવસથી અંગ્રેજોની દૃષ્ટિથી આપણે આપણા સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક પ્રશ્નોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા તે દિવસથી આપણે ખરેખરા પરતન્ત્ર થયા. અંગ્રેજોએ કહ્યું, 'તમારી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ભૂલભરેલી છે;' આપણે એકદમ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ કહ્યું, 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કૃત્રિમ અને એકદેશી છે;' આપણે તેને તેવું માન્યું. આ રીતે યોગ્ય કયું, અયોગ્ય કયું, સુન્દર કયું, કઢંગું કયું, સમાજનાં ઉન્નતિ અને પુરુષાર્થ શામાં રહ્યાં છે, શાથી તેનો વિનાશ થાય છે, ઇત્યાદિ મહત્ત્વની બાબતોમાં, એટલું જ નહિ પણ આપણા પોશાક, શિષ્ટાચાર, પત્રવ્યવહાર વગેરે બધી બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય લોકોએ નક્કી કરેલા ધોરણ ઉપર આપણે ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. આપણે જાણ્યું નહિ કે અનુકરણ એ જ મરણ છે.

આવી વૃત્તિ સામે વિરોધ પણ થયો. છતાં તેમાં પણ સાચું કયું છે એ કાંઇ પણ જાણ્યા વગર અંગ્રેજો કહે છે તેથી ઉલટા જઇશું તો આપણે સહીસલામત રહીશું એવા વિચારથી જ વિરોધ કરવામાં આવ્યો. આને પણ અનુકરણ જ કહેવું જોઇયે. ફરક એટલો જ કે આ વિકૃત અનુકરણ અથવા પ્રતિકરણ છે. બન્ને વૃત્તિમાં ખાનદાની તો નથી જ. ખાનદાનીમાં હાજીહા પણ હોતી નથી તેમ દ્વેષ પણ હોતો નથી. સ્વદેશસંસ્કૃતિનું રહસ્ય જે જાણે છે, સ્વદેશસંસ્કૃતિ ઉપર જેની શ્રદ્ધા છે તેનામાં જ આ ખાનદાની અને પ્રાણ વસી શકે છે.

આવી વૃત્તિવાળા એક પ્રતિભાવાન કવિ આપણું આમન્ત્રણ સ્વીકારીને અહીં પધારે છે. હિન્દી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ તેમની રગેરગમાં સ્ફુરી રહ્યું છે. આર્યોનું જીવન કેટલું ઉદાત્ત, ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ હોઇ શકે છે એનું દર્શન એમની મૂર્તિ જોતાં આપણને થશે. માટે તેઓ કેવા છે, શું કરે છે, શું ધારે છે, તેમના આદર્શો કેવા છે, તેમને શું પસંદ છે, શું પસંદ નથી, દેશની પડતી દશામાં પણ તેઓએ જગતની કેવી ભારે સેવા કરી છે તે આપણે જાણીયે તો તેમના સ્વાગતમાં આપણી ત્રૂટી ઓછી થાય અને સ્વાગતનું કાંઇ પણ પુણ્ય આપણે મેળવી શકીયે. देवो भूत्वा देवं यजेत् એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. એમના ઉચ્ચ ભાવ અને ઉચ્ચ જીવનનો થોડો અંશ આપણામાં આવી જાય તો જ આપણે એમની પૂજા કરી શકીયે.

પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક

તેઓ ખરા અર્થમાં કવિ છે. કવિ એટલે દ્રષ્ટા. બહુ વાંચવાથી, પૂછવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે જુએ છે. આપણી દૃષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ

દૃષ્ટિવાળા કવિ ભવિષ્યકાળમાં પણ જોઈ શકે છે. એવા કવિના વિચારો જાણવા કે બતાવવા એ સહેલી વાત નથી. છતાં કાર્ય અગત્યનું છે એટલા માટે છોડી દેવું ઠીક નહિ થાય, તેથી અત્રે એમનો ટુંકામાં પરિચય કરાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સાહિત્યસેવા આજે ચાર તપની છે. આ દેશમાં રહીને લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જેમણે પોતાના કવિત્વનો વરસાદ આપણા ઉપર વર્ષાવ્યો છે તેમનો આજે પરિચય આપવો પડે એ આપણા દેશની દયામણી દશા ગણાય. પણ મહત્તા ઓળખવાની શક્તિ આપણે ગુમાવી બેઠા છીયે, તેથી સાત વર્ષ પહેલાં યૂરોપના મહાન વિદ્વાનો અને સાહિત્યાચાર્યોએ તેમને અગ્રપૂજાનું માન આપીને દુનિયામાં આ એક મહાન વિભૂતિ છે એમ આપણને કહી દીધું, ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં એમની યોગ્યતા જાણનાર અને જાણતા હોય તોપણ મુક્તકંઠે સ્વીકારનાર બહુ જ ઓછા હતા. સાચું જોતાં આજ સુધી 'નોબેલ પ્રાઇઝ' જેવા વિદ્વાનોને મળ્યું છે તેમની સાથે સરખામણી કરતાં એમ જ કહેવું પડે છે કે 'નોબેલ પ્રાઇઝ' મળવાથી કવીન્દ્રની મહત્તા વધી નથી, પણ કવીન્દ્રે એ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરીને 'નોબેલ પ્રાઇઝ'ના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. મહાયુદ્ધ પછી અને મહાયુદ્ધને લીધે યૂરોપના સાત્ત્વિક વિદ્વાનોની મનોરચનામાં જે ફેરફાર થયો છે અને 'નૅશનૅલિઝમ'—રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ—ની સામે જે અણગમો પેદા થયો છે તે વૃત્તિ મહાયુદ્ધની છાયા પણ યૂરોપ ઉપર પડેલી ન હતી ત્યારે રવીન્દ્રનાથમાં સ્ફુરી હતી અને રાષ્ટ્રઉપાસનામાં કેટલો અધઃપાત છે એ તેઓ તે વખતથી કહેતા આવ્યા છે. धर्मो रक्षति रक्षित: એ વ્યાસવચનમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને બંગભંગની હીલચાલ પૂર જોશમાં હતી ત્યારે પણ એમણે એ હીલચાલના રાજસિક અને તામસિક સ્વરૂપને નિર્ભયતાથી વખોડયું હતું. છતાં યૂરોપે એમની મહત્તા સ્વીકારી ત્યારે જ આપણે એમની જય બોલવા લાગ્યા. યૂરોપમાં જેમ યૂરોપની ચાર પાંચ ભાષાઓ જાણ્યા સિવાય માણસ સુશિક્ષિત ગણાતો નથી તેમ આપણે ત્યાં પણ હોત તો રવીન્દ્રબાબુને આપણે મૂળ બંગાળીમાં, અને તેથી વહેલા, જાણ્યા હોત. પણ બંગાળી લોકો તો એમને પહેલેથી જ જાણતા હતા, તોપણ તેમણે આ સાહિત્યરત્નને દુનિયા આગળ મુકવા જેટલો ઉત્સાહ બતાવ્યો ન હતો.

જે સ્થિતિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની છે તે જ સ્થિતિ આપણી સંસ્કૃતિની છે. આપણે પડયા એટલે આપણે માની લીધું કે આપણી સંસ્કૃતિ પણ નાલાયક છે. અંગ્રેજોએ પણ આપણને તેવી જ શીખામણ આપી. આવી સ્થિતિમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર, એટલું જ નહિ પણ એ સંસ્કૃતિનું રહસ્ય પી જઇ આજના જમાનાનાં તે સંસ્કૃતિ કેટલી દીપી નીકળી

 શકે છે એનો વસ્તુપાઠ આપનાર જે થોડી મહાન વિભૂતિઓ છે તેમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર છે. માટે એમનું દર્શન આપણને પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક થવું જોઇયે.

સુસંસ્કૃત માણસનો આદર્શ

પરમેશ્વરે એમને શરીર પણ એવું આપ્યું છે કે એમને જોતાં જ મનમાં શ્રદ્ધાભકિત ઉત્પન્ન થાય. એમનો કદાવર બાંધો, એમના ઘાટીલા બાહુ અને પાદપિણ્ડ, પોપટની ચાંચ જેવું એમનું નાક, આ દુનિયામાં ન મળતી વસ્તુ ખોળવામાં જ પરોવાયેલી છતાં તીક્ષ્ણ સૌમ્ય એમની આંખો, એમનું વિશાળ ભાલ વગેરે જોતાં જ કોઇક મહાપુરુષની સામે આપણે ઉભા છીયે એટલું ભાન કોઈ પણ માણસને થયા વિના રહેતું નથી. એમના પ્રભાવથી અંજાઇને સ્હેજ દૂર ઉભા રહેવાનું મન થાય છે. પણ એમની દૃષ્ટિ આપણા ઉપર પડે એટલે તેમાં અમીવૃષ્ટિ જોઇને આપણને સ્હેજે ઉત્તેજન મળે છે. અને જ્યારે તેઓ બોલે છે ત્યારે એમની કોમળ, પ્રેમાળ, સંગીતમય વાણીથી માણસ એટલો આકર્ષાઈ જાય છે કે એમની સાથે હળી જવામાં પોતે વિવેકનો ભંગ કરે છે એ પણ ભૂલી જાય છે. એમના વાળ પાકી ગયેલા છે છતાં એમનામાં બાલ્યવૃત્તિ અને પ્રસન્નતા પૂરેપૂરી છે. એક ગાયનમાં એ કવિ ગાય છે:

'મોદેર પાકબે ના ચુલ ગો.'

'મારા વાળ કદી ધોળા થવાના નથી.' અને એ વાત તદ્દન સાચી છે.

એમના દર્શનથી બીજી વાત આપણા મન ઉપર એ ઠસી જાય છે કે તદ્દન સ્વદેશી ઢંગનો પોશાક પહેરવાથી સૌન્દર્ય અથવા ગાંભીર્યમાં કાંઇ પણ ઉણપ આવતી નથી. કવિની વૃત્તિ સર્વ બાતમાં લહેરી હોય છે, અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પોતાના પોશાકમાં પણ લહેરી છે. કોઇ દિવસ સાદું પહેરણુ—જેને બંગાળીઓ 'પંજાબી' કહે છે—પહેરીને એના ઉપર રેશમી ખેસ ઓઢે છે; કોઇ દિવસ લખનૌના નવાબની માફક ઉંચી ટોપી અને લાંબો ડગલો ચડાવે છે, તો કોઇ દિવસ જાપાની ઝબ્બો નાખે છે. એમની સામે કોઇ હિન્દી માણસ બૂટ, સુટ અને હૅટ પહેરીને ઉભો રહે તો તેની ગ્રામ્યતા આપણી આગળ તરી આવ્યા વગર રહે નહિ.

નાનપણમાં એમને કોકિલકંઠ રવીન્દ્ર કહેતા. આજે પણ એમનો સ્વર એટલો બધો મીઠો અને ઉંચો છે કે એમનાં સામાન્ય વાક્યોથી પણ સંગીત સાંભળ્યા જેટલી તૃપ્તિ મળે છે. ટુંકામાં કહીયે તો એમની મુખચર્યા, એમનો પોશાક, એમનો અવાજ, એમનો વિવેક વગેરે બધી બાબતોમાં એટલું બધું મીઠાશભર્યું ઔચિત્ય જણાય છે કે તેમને મળવાથી સુસંસ્કૃત માણસનો

આદર્શ આજે આપણે જોયો છે એવું સમાધાન આપણને થાય છે.

મોટા લોકોને મળવું મુશ્કેલ હોય છે, પણ આમની મુલાકાત ગમે તે માણસ લઈ શકે છે. લોકોને નારાજ કરવા કરતાં પોતે જ સહન કરવું એ હિન્દી ખાનદાની વૃત્તિ એમનામાં પૂરેપૂરી છે, અને એ વૃત્તિને અંગે તેમને એટલું ખમવું પડે છે કે તે જોઇને ઉદ્વેગથી મિ. ઍન્ડ્રુઝે એકવાર કહ્યું હતું કે The Indian people simply kill their leaders. 'આપણા લોકો પોતાના નેતાઓને હેરાન કરી કરીને મારી નાખે છે.' છતાં એમનો આવો મીઠો સ્વભાવ જોઇને કદાચ કોઇને એમ થાય કે એમને ગમે તે રસ્તે વાળી શકાય એમ હશે, તો તે ભૂલ છે. જે વસ્તુ પોતે મહત્ત્વની માને છે તેમાં એ એટલા બધા દૃઢ રહે છે કે એમના ખાસ મિત્રો પણ એમને એમના નિશ્ચયમાંથી ચળાવી શકતા નથી.

તેઓ બહુ જ એકાન્તપ્રિય છે. કુદરત—ઝાડ, પાન, ફળ, ફૂલ, પક્ષી—ના સહવાસમાં જ રહેવાની તેમની ઉત્કંઠા જણાય છે. માણસની ભીડ એમને ગમતી નથી. બાળકો સાથે માત્ર તેઓ એટલા ખીલે છે કે વખતે તેઓ બાળકોને પણ કુદરતનાં બોલતાં ચાલતાં ફૂલો જ માનતા હોય.

પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિકેતન

કાવ્યશાસ્ત્રકાર કહે છે: काव्यं यशसे । પણ આપણા રવીન્દ્રને તો પોતાની વાહવા ગવાય તે જરાય ગમતું નથી. તેઓ જાપાનમાં ગયા હતા ત્યારે પોતાના જાપાની મિત્રોને તેમણે એમ જ કહેલું હતું કે હું ચાર છ મહિના જાપાનમાં એકાન્તમાં રહેવા માગું છું. મારે જાપાની સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો છે. તે હું ત્યાંની હવામાંથી મેળવીશ. પણ તમે ત્યાં ધાંધલ કરશો તો હું નાસી છૂટવાનો. ધાંધલપ્રિય અમેરિકામાં એમનું રક્ષણ કરવા માટે જ મિ. પીઅર્સન એમની સાથે ગયેલા. છતાં કીર્તિ એ લોકોત્તર વિભૂતિઓની અપરિહાર્ય શિક્ષા છે, અને તે શિક્ષા આપણા કવિ ધીરજથી સહન કરે છે.

નાનપણથી તેઓ સ્વતન્ત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરેલા છે. મનને ગમે તે જ વાંચવું, ઠીક લાગે તે જ કરવું એવી રીતે તેમણે જીંદગી ગાળી છે. છતાં એમણે જીંદગીનો એક પણ દિવસ નકામો ગાળ્યો હોય એમ નથી. સંસ્કારી કુટુંબમાં, નિર્દોષ વાતાવરણમાં સ્વાતન્ત્ર્યથી કેવું ફળ નીપજે છે એનો તેઓ જીવતો જાગતો પુરાવો છે. પરીક્ષાની બીક અથવા ચીવટ ન હોય તો છોકરાઓ ઠીક ભણે નહિ એ માન્યતા એમણે ખોટી પાડી છે. એમને નિશાળે જવું તો બિલકુલ ગમતું જ નહિ. નિશાળોમાં છોકરાઓની વૃત્તિને જે આઘાત પહોંચાડવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે છોકરાઓની નૈસર્ગિક શક્તિ ખીલવાને બદલે કરમાય છે તે સ્થિતિની છાપ

તેમના હૃદયમાં ઉંડી ઉંડી પડી હતી. અને તેને જ પરિણામે જ્યાં શિક્ષકનો ભય બિલકુલ રહે નહિ, મોટા છોકરાઓ નાના છોકરાઓને કનડે નહિ અને જ્યાં છોકરાઓ પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શકે એવી સંસ્થા કાઢવાનો તેમણે ઘણા વખત પહેલાં જ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંસ્થા તે તેમનું પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિકેતન. પણ આ આપણે આગળની વાત ઉપર ચડી ગયા.

આખરે, એમને ભણવા માટે વિલાયત મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે વિલાયતનું નિરીક્ષણ તો ખૂબ કર્યું, પણ ભણતરમાં તો જેવા ગયા તેવાં જ પાછા આવ્યા; એટલે તેમને કોઇ પણ કૉલેજનો કે યુનિવર્સિટીનો સ્પર્શ થયો નથી.

કવિતાસાગર

વિલાયત ગયા તે પહેલાં તેઓ આપણા અમદાવાદમાં એકવાર રહી ગયા છે, અને શાહીબાગમાંથી ગ્રીષ્મકાળની ચાંદનીમાં 'ક્ષીણસ્વચ્છસ્રોતા' સાબરમતી પોતાની 'વાળુશય્યા'માં એક બાજુએ થઇને વહી જતી જોવામાં તેમણે કેવી રીતે કલાકો ગાળ્યા તેનો ચિતાર તેમણે તેમની 'જીવનસ્મૃતિ'માં આપેલો છે. તેઓ લખે છે કે 'રાત્રે સાબરમતીને કાંઠે ફરતાં ફરતાં મેં મારાં પ્રથમ કાવ્યો રચેલાં.' સોળ વર્ષની નાની ઉમરે રચેલાં એ કાવ્યોમાંથી એક અત્યારે પણ તેમના કાવ્યગ્રન્થમાં વિરાજે છે. એના પહેલાં કવિતા રચવા તરફ એમણે પોતાની કલમ અજમાવી ન હતી એમ નથી: છેક નાનપણથી જ આપણાથી કવિતા કેમ કરાય એ બીક તો એમની ઉડી ગઇ હતી.

'વાલ્મીકિપ્રતિભા' એમનું પ્રથમ નાટક. એ એમણે ૧૯ વર્ષની ઉમરે રચેલું. તે હજી વખણાય છે અને જ્યારે જ્યારે કલકત્તામાં ભજવાય છે ત્યારે ત્યારે નાટકગૃહ ચીકાર ભરાઇ જાય છે. એમનું 'પ્રભાતસંગીત' આશા અને ઉત્સાહપૂર્ણ છે, ત્યારે એમનું 'સંધ્યાસંગીત' ઉદાસીન શાન્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર ઉપાસનામાં જે ધર્મતત્ત્વ અથવા ભક્તિભાવ પ્રકટ કરતા તે જ તરુણ રવીન્દ્ર પોતાની અદ્‌ભુત વાણીમાં કાવ્યગ્રથિત કરતા. છતાં નાનપણમાં એમની કવિતામાં સૃષ્ટિવર્ણનનો ભાગ મોટો રહેતો. જેમ કવિત્વશક્તિ એમનામાં એકાએક સ્ફુરી નથી, ક્રમશઃ વિકસી છે, તેમ જ એકાએક ઉપરતિ થઇને ધાર્મિક જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ એમનામાં થયો નથી. જેમ કળીમાંથી ફૂલ થાય છે અને ફૂલમાંથી ફળ બેસે છે, તેમ એમના જીવનનો વિકાસ છે, અને તેથી સ્વાભાવિક વિકાસ—કશી પણ રોકાવટ વિનાનો વિકાસ એ એમના જીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂલમન્ત્ર થઇ પડ્યો છે. કેળવણીમાં તથા કળામાં, રાજકારણમાં તથા સાંસારિક બાબતોમાં સ્વાભાવિક વિકાસને અટકાવવો નહિ એટલું

જ તેઓ માગે છે. હિન્દુ ધર્મ કરતાં બ્રાહ્મો ધર્મમાં આચાર અને વિધિની રોકવટ ઓછી તેથી બ્રાહ્મો ધર્મથી તેમને સમાધાન છે. પણ બંધનપ્રિય આપણા લોકોએ બ્રાહ્મો ધર્મનાં પણ કેટલાંક બંધનો સરજ્યાં છે. સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક કવિ રવીન્દ્રે આ નવાં બન્ધનોનો પણ ઓછો વિરોધ કર્યો નથી. હાલમાં તેઓ દેશના અસંખ્ય જનસમુદાયના હૃદયમાં વસતા ધર્મનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ કહે છે, શાસ્ત્રધર્મ ધર્મગ્રન્થોમાં અને ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગોનાં લખાણોમાં અને ચર્ચામાં જ છે. દેશના અભણ ગણાતા અને ઉચ્ચ વર્ગોએ જેમની ઉપેક્ષા કરી છે તેવા ગરીબ લોકોની ધાર્મિક ભાવનાઓમાં કાંઇ પણ કૃત્રિમતા હોતી નથી. માણસના મુગ્ધ હૃદય અને તેના હૃદયેશ્વર વચ્ચે શાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન આવવું ન જોઇયે. નાનપણમાં જેમ તેઓ વૈષ્ણવ સાધુસન્તોનાં કાવ્યોમાં અને ભક્તિના ઉભરામાં તલ્લીન થઇ જતા હતા તેમ આજે બંગાળના 'બાઉલ' સંપ્રદાયના ગીતોમાં મશગુલ રહે છે.

કવિઓની વૃત્તિ હમેશાં ઉત્કટ હોય છે. જેમાં રસ લે તેની સાથે તદાકાર થઇ જાય છે. વૈષ્ણવ કવિઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં તેનો આત્મા એમના હૃદયમાં એવો ઉતર્યો કે એમણે પોતે એ જ જાતનાં સુન્દર કાવ્યો રચ્યાં અને તે ભાનુસિંહ નામના કોઇ પ્રાચીન વૈષ્ણવ સાધુનાં કાવ્યો જડયાં છે એમ જાહેર કરીને બહાર પાડયાં. કોઇ પણ આ કવિતા નકલી છે એમ પારખી શકયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ આ કવિતાને લીધે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી એક ગમ્મત થઇ. ભાનુસિંહની કવિતા જ્યારે 'ભારતી' માં પ્રસિદ્ધ થતી હતી ત્યારે શ્રી. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય જર્મનીમાં ભણતા હતા. તેમણે પી. એચ. ડી. ની પદવીને માટે યૂરોપીય સાહિત્ય અને બંગીય સાહિત્યની તુલના કરીને એક નિબંધ લખવાનું ધાર્યું હતું. એની અંદર તેમણે જણાવ્યું હતું કે પ્રાચીન પદકર્તા રૂપે ભાનુસિંહનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. અને આ નિબંધ ઉપરથી જ તેમને પી. એચ. ડી. ની પદવી મળી પણ ખરી; અને હવે તેઓ ડૉ. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય થઇ ગયા છે.

ગીતાંજલિ—પાકી ઉંમરનું પરિપક્વ ફળ

રવિબાબુની વિશ્વવિખ્યાત ગીતાંજલિમાં પણ વૈષ્ણવ કવિઓના ભાવ અને સંકેત જોવામાં આવે છે. પણ ગીતાંજલિની ભાવનાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને સાર્વભૌમ છે કે આઇરિશ લોકોને તેમજ જાપાનીઓને, મુસલમાનોને તેમજ અમેરિકન લોકોને ગીતાંજલિમાં ક્યાંય પારકાપણું લાગતું નથી. ગીતાંજલિનું ખાસ લક્ષણ તો તેની અભિજાત રસજ્ઞતામાં છે. ગીતાંજલિમાં આવતા ભાવો તો ચિરપરિચિત લાગે છે, પણ તેમના પહેરવેશમાં અને ચિત્રામણમાં એટલી બધી નવીનતા, કોમળતા અને પ્રસન્નતા છે કે દરેક પદમાં કાંઇ પણ નવીન તત્ત્વ અથવા અનુભવનો સાક્ષાત્કાર આપણને થયો છે

 તેમના હૃદયમાં ઉંડી ઉંડી પડી હતી. અને તેને જ પરિણામે જ્યાં શિક્ષકનો ભય બિલકુલ રહે નહિ, મોટા છોકરાઓ નાના છોકરાઓને કનડે નહિ અને જ્યાં છોકરાઓ પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શકે એવી સંસ્થા કાઢવાનો તેમણે ઘણા વખત પહેલાં જ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંસ્થા તે તેમનું પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિકેતન. પણ આ આપણે આગળની વાત ઉપર ચડી ગયા.

આખરે, એમને ભણવા માટે વિલાયત મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે વિલાયતનું નિરીક્ષણ તો ખૂબ કર્યું, પણ ભણતરમાં તો જેવા ગયા તેવા જ પાછા આવ્યા; એટલે તેમને કોઇ પણ કૉલેજનો કે યુનિવર્સિટીનો સ્પર્શ થયો નથી.

કવિતાસાગર

વિલાયત ગયા તે પહેલાં તેઓ આપણા અમદાવાદમાં એકવાર રહી ગયા છે, અને શાહીબાગમાંથી ગ્રીષ્મકાળની ચાંદનીમાં 'ક્ષીણસ્વચ્છસ્રોતા' સાબરમતી પોતાની 'વાળુશય્યા'માં એક બાજુએ થઇને વહી જતી જોવામાં તેમણે કેવી રીતે કલાકો ગાળ્યા તેનો ચિતાર તેમણે તેમની 'જીવનસ્મૃતિ'માં આપેલો છે. તેઓ લખે છે કે 'રાત્રે સાબરમતીને કાંઠે ફરતાં ફરતાં મેં મારાં પ્રથમ કાવ્યો રચેલાં.' સોળ વર્ષની નાની ઉમરે રચેલાં એ કાવ્યોમાંથી એક અત્યારે પણ તેમના કાવ્યગ્રન્થમાં વિરાજે છે. એના પહેલાં કવિતા રચવા તરફ એમણે પોતાની કલમ અજમાવી ન હતી એમ નથી. છેક નાનપણથી જ આપણાથી કવિતા કેમ કરાય એ બીક તો એમની ઉડી ગઇ હતી.

'વાલ્મીકિપ્રતિભા' એમનું પ્રથમ નાટક. એ એમણે ૧૯ વર્ષની ઉમરે રચેલું. તે હજી વખણાય છે અને જયારે જ્યારે કલકત્તામાં ભજવાય છે ત્યારે ત્યારે નાટકગૃહ ચીકાર ભરાઇ જાય છે. એમનું 'પ્રભાતસંગીત' આશા અને ઉત્સાહપૂર્ણ છે, ત્યારે એમનું 'સંધ્યાસંગીત' ઉદાસીન શાન્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર ઉપાસનામાં જે ધર્મતત્ત્વ અથવા ભક્તિભાવ પ્રકટ કરતા તે જ તરુણ રવીન્દ્ર પોતાની અદ્‌ભુત વાણીમાં કાવ્યગ્રથિત કરતા. છતાં નાનપણમાં એમની કવિતામાં સૃષ્ટિવર્ણનનો ભાગ મોટો રહેતો. જેમ કવિત્વશક્તિ એમનામાં એકાએક સ્ફુરી નથી, ક્રમશઃ વિકસી છે, તેમ જ એકાએક ઉપરતિ થઇને ધાર્મિક જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ એમનામાં થયો નથી. જેમ કળીમાંથી ફૂલ થાય છે અને ફૂલમાંથી ફળ બેસે છે, તેમ એમના જીવનનો વિકાસ છે, અને તેથી સ્વાભાવિક વિકાસ—કશી પણ રોકાવટ વિનાનો વિકાસ એ એમના જીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂલમન્ત્ર થઇ પડ્યો છે. કેળવણીમાં તથા કળામાં, રાજકારણમાં તથા સાંસારિક બાબતોમાં સ્વાભાવિક વિકાસને અટકાવવો નહિ એટલું

જ તેઓ માગે છે. હિન્દુ ધર્મ કરતાં બ્રાહ્મો ધર્મમાં આચાર અને વિધિની રોકવટ ઓછી તેથી બ્રાહ્મો ધર્મથી તેમને સમાધાન છે. પણ બંધનપ્રિય આપણા લોકોએ બ્રાહ્મો ધર્મનાં પણ કેટલાંક બંધનો સરજ્યાં છે. સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક કવિ રવીન્દ્રે આ નવાં બન્ધનોનો પણ ઓછો વિરોધ કર્યો નથી. હાલમાં તેઓ દેશના અસંખ્ય જનસમુદાયના હૃદયમાં વસતા ધર્મનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ કહે છે, શાસ્ત્રધર્મ ધર્મગ્રન્થોમાં અને ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગોનાં લખાણોમાં અને ચર્ચામાં જ છે. દેશના અભણ ગણાતા અને ઉચ્ચ વર્ગોએ જેમની ઉપેક્ષા કરી છે તેવા ગરીબ લોકોની ધાર્મિક ભાવનાઓમાં કાંઇ પણ કૃત્રિમતા હોતી નથી. માણસના મુગ્ધ હૃદય અને તેના હૃદયેશ્વર વચ્ચે શાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન આવવું ન જોઇયે. નાનપણમાં જેમ તેઓ વૈષ્ણવ સાધુસન્તોનાં કાવ્યોમાં અને ભક્તિના ઉભરામાં તલ્લીન થઇ જતા હતા તેમ આજે બંગાળના 'બાઉલ' સંપ્રદાયના ગીતોમાં મશગુલ રહે છે.

કવિઓની વૃત્તિ હમેશાં ઉત્કટ હોય છે. જેમાં રસ લે તેની સાથે તદાકાર થઇ જાય છે. વૈષ્ણવ કવિઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં તેનો આત્મા એમના હૃદયમાં એવો ઉતર્યો કે એમણે પોતે એ જ જાતનાં સુન્દર કાવ્યો રચ્યાં અને તે ભાનુસિંહ નામના કોઇ પ્રાચીન વૈષ્ણવ સાધુનાં કાવ્યો જડયાં છે એમ જાહેર કરીને બહાર પાડયાં. કોઇ પણ આ કવિતા નકલી છે એમ પારખી શકયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ આ કવિતાને લીધે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી એક ગમ્મત થઇ. ભાનુસિંહની કવિતા જ્યારે 'ભારતી' માં પ્રસિદ્ધ થતી હતી ત્યારે શ્રી. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય જર્મનીમાં ભણતા હતા. તેમણે પી. એચ. ડી. ની પદવીને માટે યૂરોપીય સાહિત્ય અને બંગીય સાહિત્યની તુલના કરીને એક નિબંધ લખવાનું ધાર્યું હતું. એની અંદર તેમણે જણાવ્યું હતું કે પ્રાચીન પદકર્તા રૂપે ભાનુસિંહનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. અને આ નિબંધ ઉપરથી જ તેમને પી. એચ. ડી. ની પદવી મળી પણ ખરી; અને હવે તેઓ ડૉ. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય થઇ ગયા છે.

ગીતાંજલિ—પાકી ઉંમરનું પરિપકવ ફળ

રવિબાબુની વિશ્વવિખ્યાત ગીતાંજલિમાં પણ વૈષ્ણવ કવિઓના ભાવ અને સંકેત જોવામાં આવે છે. પણ ગીતાંજલિની ભાવનાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને સાર્વભૌમ છે કે આઇરિશ લોકોને તેમજ જાપાનીઓને, મુસલમાનોને તેમજ અમેરિકન લોકોને ગીતાંજલિમાં કયાંય પારકાપણું લાગતું નથી. ગીતાંજલિનું ખાસ લક્ષણ તો તેની અભિજાત રસજ્ઞતામાં છે. ગીતાંજલિમાં આવતા ભાવો તો ચિરપરિચિત લાગે છે, પણ તેમના પહેરવેશમાં અને ચિત્રામણમાં એટલી બધી નવીનતા, કોમળતા અને પ્રસન્નતા છે કે દરેક પદમાં કાંઇ પણ નવીન તત્ત્વ અથવા અનુભવનો સાક્ષાત્કાર આપણને થયો છે

તેમના હૃદયમાં ઉંડી ઉંડી પડી હતી. અને તેને જ પરિણામે જ્યાં શિક્ષકનો ભય બિલકુલ રહે નહિ, મોટા છોકરાઓ નાના છોકરાઓને કનડે નહિ અને જ્યાં છોકરાઓ પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શકે એવી સંસ્થા કાઢવાનો તેમણે ઘણા વખત પહેલાં જ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંસ્થા તે તેમનું પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિકેતન. પણ આ આપણે આગળની વાત ઉપર ચડી ગયા.

આખરે, એમને ભણવા માટે વિલાયત મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે વિલાયતનું નિરીક્ષણ તો ખૂબ કર્યું, પણ ભણતરમાં તો જેવા ગયા તેવા જ પાછા આવ્યા; એટલે તેમને કોઇ પણ કૉલેજનો કે યુનિવર્સિટીનો સ્પર્શ થયો નથી.

કવિતાસાગર

વિલાયત ગયા તે પહેલાં તેઓ આપણા અમદાવાદમાં એકવાર રહી ગયા છે, અને શાહીબાગમાંથી ગ્રીષ્મકાળની ચાંદનીમાં 'ક્ષીણસ્વચ્છસ્રોતા' સાબરમતી પોતાની 'વાળુશય્યા'માં એક બાજુએ થઇને વહી જતી જોવામાં તેમણે કેવી રીતે કલાકો ગાળ્યા તેનો ચિતાર તેમણે તેમની 'જીવનસ્મૃતિ'માં આપેલો છે. તેઓ લખે છે કે 'રાત્રે સાબરમતીને કાંઠે ફરતાં ફરતાં મેં મારાં પ્રથમ કાવ્યો રચેલાં.' સોળ વર્ષની નાની ઉમરે રચેલાં એ કાવ્યોમાંથી એક અત્યારે પણ તેમના કાવ્યગ્રન્થમાં વિરાજે છે. એના પહેલાં કવિતા રચવા તરફ એમણે પોતાની કલમ અજમાવી ન હતી એમ નથી. છેક નાનપણથી જ આપણાથી કવિતા કેમ કરાય એ બીક તો એમની ઉડી ગઇ હતી.

'વાલ્મીકિપ્રતિભા' એમનું પ્રથમ નાટક. એ એમણે ૧૯ વર્ષની ઉમરે રચેલું. તે હજી વખણાય છે અને જ્યારે જ્યારે કલકત્તામાં ભજવાય છે ત્યારે ત્યારે નાટકગૃહ ચીકાર ભરાઇ જાય છે. એમનું 'પ્રભાતસંગીત' આશા અને ઉત્સાહપૂર્ણ છે, ત્યારે એમનું 'સંધ્યાસંગીત' ઉદાસીન શાન્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર ઉપાસનામાં જે ધર્મતત્ત્વ અથવા ભક્તિભાવ પ્રકટ કરતા તે જ તરુણ રવીન્દ્ર પોતાની અદ્‌ભુત વાણીમાં કાવ્યગ્રથિત કરતા. છતાં નાનપણમાં એમની કવિતામાં સૃષ્ટિવર્ણનનો ભાગ મોટો રહેતો. જેમ કવિત્વશક્તિ એમનામાં એકાએક સ્ફુરી નથી, ક્રમશઃ વિકસી છે, તેમ જ એકાએક ઉપરતિ થઇને ધાર્મિક જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ એમનામાં થયો નથી. જેમ કળીમાંથી ફૂલ થાય છે અને ફૂલમાંથી ફળ બેસે છે, તેમ એમના જીવનનો વિકાસ છે, અને તેથી સ્વાભાવિક વિકાસ—કશી પણ રોકાવટ વિનાનો વિકાસ એ એમના જીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂલમન્ત્ર થઇ પડ્યો છે. કેળવણીમાં તથા કળામાં, રાજકારણમાં તથા સાંસારિક બાબતોમાં સ્વાભાવિક વિકાસને અટકાવવો નહિ એટલું

જ તેઓ માગે છે. હિન્દુ ધર્મ કરતાં બ્રાહ્મો ધર્મમાં આચાર અને વિધિની રોકવટ ઓછી તેથી બ્રાહ્મો ધર્મથી તેમને સમાધાન છે. પણ બંધનપ્રિય આપણા લોકોએ બ્રાહ્મો ધર્મનાં પણ કેટલાંક બંધનો સરજ્યાં છે. સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક કવિ રવીન્દ્રે આ નવાં બન્ધનોનો પણ ઓછો વિરોધ કર્યો નથી. હાલમાં તેઓ દેશના અસંખ્ય જનસમુદાયના હૃદયમાં વસતા ધર્મનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ કહે છે, શાસ્ત્રધર્મ ધર્મગ્રન્થોમાં અને ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગોનાં લખાણોમાં અને ચર્ચામાં જ છે. દેશના અભણ ગણાતા અને ઉચ્ચ વર્ગોએ જેમની ઉપેક્ષા કરી છે તેવા ગરીબ લોકોની ધાર્મિક ભાવનાઓમાં કાંઇ પણ કૃત્રિમતા હોતી નથી. માણસના મુગ્ધ હૃદય અને તેના હૃદયેશ્વર વચ્ચે શાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન આવવું ન જોઇયે. નાનપણમાં જેમ તેઓ વૈષ્ણવ સાધુસન્તોનાં કાવ્યોમાં અને ભક્તિના ઉભરામાં તલ્લીન થઇ જતા હતા તેમ આજે બંગાળના 'બાઉલ' સંપ્રદાયના ગીતોમાં મશગુલ રહે છે.

કવિઓની વૃત્તિ હમેશાં ઉત્કટ હોય છે. જેમાં રસ લે તેની સાથે તદાકાર થઇ જાય છે. વૈષ્ણવ કવિઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં તેનો આત્મા એમના હૃદયમાં એવો ઉતર્યો કે એમણે પોતે એ જ જાતનાં સુન્દર કાવ્યો રચ્યાં અને તે ભાનુસિંહ નામના કોઇ પ્રાચીન વૈષ્ણવ સાધુનાં કાવ્યો જડયાં છે એમ જાહેર કરીને બહાર પાડયાં. કોઇ પણ આ કવિતા નકલી છે એમ પારખી શકયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ આ કવિતાને લીધે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી એક ગમ્મત થઇ. ભાનુસિંહની કવિતા જ્યારે 'ભારતી' માં પ્રસિદ્ધ થતી હતી ત્યારે શ્રી. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય જર્મનીમાં ભણતા હતા. તેમણે પી. એચ. ડી. ની પદવીને માટે યૂરોપીય સાહિત્ય અને બંગીય સાહિત્યની તુલના કરીને એક નિબંધ લખવાનું ધાર્યું હતું. એની અંદર તેમણે જણાવ્યું હતું કે પ્રાચીન પદકર્તા રૂપે ભાનુસિંહનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. અને આ નિબંધ ઉપરથી જ તેમને પી. એચ. ડી. ની પદવી મળી પણ ખરી; અને હવે તેઓ ડૉ. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય થઇ ગયા છે.

ગીતાંજલિ—પાકી ઉંમરનું પરિપકવ ફળ

રવિબાબુની વિશ્વવિખ્યાત ગીતાંજલિમાં પણ વૈષ્ણવ કવિઓના ભાવ અને સંકેત જોવામાં આવે છે. પણ ગીતાંજલિની ભાવનાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને સાર્વભૌમ છે કે આઇરિશ લોકોને તેમજ જાપાનીઓને, મુસલમાનોને તેમજ અમેરિકન લોકોને ગીતાંજલિમાં કયાંય પારકાપણું લાગતું નથી. ગીતાંજલિનું ખાસ લક્ષણ તો તેની અભિજાત રસજ્ઞતામાં છે. ગીતાંજલિમાં આવતા ભાવો તો ચિરપરિચિત લાગે છે, પણ તેમના પહેરવેશમાં અને ચિત્રામણમાં એટલી બધી નવીનતા, કોમળતા અને પ્રસન્નતા છે કે દરેક પદમાં કાંઇ પણ નવીન તત્ત્વ અથવા અનુભવનો સાક્ષાત્કાર આપણને થયો છે

અરિરકીર્તન એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સુન્દર હીરો જેમ અનેક પાસા દ્વારા ચળકે છે તેમ ગીતાંજલિની કવિતા ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન અર્થ અને આનન્દ આપીને પોતાનું સર્વગામિત્વ સિદ્ધ કરે છે. ગીતાંજલિ એ એમની પાકી ઉમરનું પરિપકવ ફળ છે. એના પહેલાં એમની કાવ્યવલ્લીને જે પુષ્પનો ભાર આવ્યો હતો તેનો પરિચય અમે આપ્યો જ નથી. સૃષ્ટિવિષયક કવિતા લખ્યા પછી એમની વૃત્તિ પ્રેમવિષયક કાવ્ય લખવા તરફ થઇ અને પ્રેમનો વિકાસ ભક્તિમાં થયો છે એટલું જ કહીને આગળ જઇશું. પરંતુ એમના કવિતા-સાગરમાંથી નીકળતા પહેલાં એટલું કહેવું પડે છે કે જેમ તેઓ વૈષ્ણવ કે બાઉલ સંપ્રદાય સાથે એકતાન થઇ શકયા છે તેમ સુરતામાર્ગી કબીર સાથે થયેલા જણાતા નથી, અને તેથી તેમણે કબીરનાં સોએક પદોનું જે ભાષાન્તર કર્યું છે તેથી પૂરેપૂરો આનન્દ નથી થતો.

આ ટીકા ઉપરથી કોઇએ એમ ન સમજવું કે કવિશ્રી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સહૃદયતાથી અવગાહન કરી શકતા નથી. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યનું અધ્યયન એમણે એટલું ઉંડું કર્યું છે કે તે સાહિત્યનું રહસ્ય અને તે સાહિત્યમાં રહેલું સંસ્કૃતિનું અંગ તેઓ જેમ વિશદ કરી શકયા છે તેમ પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઇ પણ સાહિત્યચાર્યે કર્યું નથી. કવિશ્રીનો 'The Message of the Forest' એ લેખ જેમણે વાંચ્યો હશે તેઓ કબૂલ કરશે કે ઉપરના વિધાનમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આજે કોઇ માણસ સંસ્કૃત સાહિત્ય ભણે અને રવીન્દ્રનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય' નામના નિબન્ધો ન વાંચે તો તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયમ નિષ્ફળ નહિ તો અધૂરૂં તો જરૂર ગણાય.

પ્રાચીન સાહિત્ય અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિશેષ અભ્યાસ માટે એમણે શાન્તિનિકેતન સાથે 'વિશ્વભારતી' નામની એક સંસ્થા હમણાં જ સ્થાપન કરી છે. એની અંદર સંસ્કૃત, પાલી, માગધી વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું તથા સંગીતાદિ કલાનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી શકાય અને નવીન શોધખોળ કરી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સુન્દર નિબન્ધો

લોકસાહિત્ય, બંગસાહિત્ય, આધુનિક સાહિત્ય ઉપર પણ તેમણે ઘણા સુન્દર સુન્દર નિબન્ધો લખેલા છે. બંગાળની બહાર તેઓ નિબન્ધલેખક તરીકે ઓછા જાણીતા છે એનું કારણ તેઓ બધું જ માતૃભાષામાં લખે છે. હાલમાં જે થોડું એમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે બંગાળને તો એમણે ભાગ્યુંગે આપેલું હતું, કેમકે તેઓએ પોતાની પ્રતિભા માતૃભાષાની સેવામાં જ અર્પણ કરી છે. અંગ્રેજીને તો માતૃભાષાને ધરાવેલા નૈવેદ્યની થોડી પ્રસાદી જ એમણે આપી છે.

રાજકારણમાં જેમ નામદાર ગોખલે હમેશાં અદ્યતન રહેતા તેમ પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય સાહિત્યમાં રવિબાબુ અદ્યતન રહે છે. આ કવિની પ્રતિભા સાહિત્ય અથવા કાવ્યથી જ અટકી નથી. રાજકારણમાં તેઓ હાલમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નથી, છતાં દેશના રાજકીય વિચારોને યથાર્થ અને ખાનદાની વલણ આપવામાં એમનો ફાળો ઓછો નથી. 'સ્વદેશ', 'સમૂહ', 'રાજા એ પ્રજા' વગેરે નિબન્ધોમાં એમણે રાજકારણ કેવું હોવું જોઇયે, રાષ્ટ્રીય હીલ-ચાલમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કેવી રીતે સંચરશે એ કવિત્વપૂર્ણ વાણીમાં બતાવ્યું છે. રાજકીય સ્થિતિ સાથે આપણું કૌટુમ્બિક અને સામાજિક જીવન સુધરે તો જ આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન ઉચ્ચ થાય એ એમણે પોતાના 'સમાજ' નામના નિબન્ધસંગ્રહમાં સિદ્ધ કરી દીધું છે. કેળવણી વિષેના એમના વિચારો 'શિક્ષા' નામના નિબન્ધોમાં એમણે દર્શાવ્યા છે, અને સરકારી કેળવણી પદ્ધતિ વિષે તેઓ કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે એ તેમની 'પોપટની કહાણી' ઉપરથી જણાઇ આવે છે. પાંજરામાં મરી ગયેલા આ પોપટની સ્થિતિ જોઇને કવિનું હૃદય એટલું બધું પીગળી ગયું છે કે ક્રૌંચવધ જોઇને આદિકવિનું હૃદય પણ એટલું પીગળ્યું નહિ હોય. કવિએ નિશ્ચય કર્યો કે આ પંખીનો ઉદ્ધાર કરીશ. જેમ ગુલામોનું દાસ્યવિમોચન કરનાર વિલ્બરફોર્સ અને લિન્કન નીકળ્યા, તેમ નાનાં નાનાં બાળકોને શિક્ષણને બહાને જે શિક્ષા થાય છે તેમાંથી છોડવનાર રવીન્દ્રનાથ અવતર્યા છે. પોતાના 'શિશુ' અથવા 'The Crescent Moon' કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા એમણે જગત-ને બતાવ્યું છે કે નાનાં બાળકોમાં પણ આત્મા વસે છે, એમને પણ લાગણી હોય છે, એમની એક સ્વતન્ત્ર બાળદુનિયા હોય છે અને તે દુનિયામાં વિહાર કરીને જ તેઓનો વિકાસ થઇ શકે છે. આપણા કવિ જેટલે દરજ્જે બાળહૃદય સમજી અને ચિતરી શક્યા છે તેટલે દરજ્જે દુનિયાનો બીજો કોઇ પણ કવિ અત્યાર સુધી ચિતરી શકયો નથી. અમારા કેટલાક મિત્રોએ તો અમારી પાસે એકરાર કર્યો છે કે ઠાકુરનું 'The Crescent Moon' વાંચ્યા પછી જ અમે નાનાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરતાં શીખ્યા છીયે. અમને લાગે છે કે ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષણશાસ્ત્રની સરસ કે નીરસ ચોપડીઓ સાથે રવીન્દ્રનાથનું 'શિશુ' અથવા 'The Crescent Moon' નિયત પુસ્તક રાખ્યું હોય તો શિક્ષકોની અને એમના હાથમાં સપડાયેલાં નાનાં બાળકોની જીંદગી સફળ થાય. આ વિચારો દર્શાવીને જ તેઓ અટક્યા નથી, પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છોકરાઓ જ્યાં સ્વતન્ત્ર રીતે ખીલી શકે એવું સ્થાન પણ એમણે નિર્માણ કર્યું છે, અને ત્યાં નાનાં નાનાં બાળકો-ને વાર્તા કહેવામાં અથવા તેમના નિબન્ધો સુધારવામાં, નવી નવી રમતો રમવામાં અથવા છોકરાઓને નાટ્યઅભિનયના પાઠ આપવામાં પોતે ઘણો

વખત આપે છે. છોકરાઓને માટે એમણે સારી સારી ચોપડીઓ પણ લખી છે. 'કથા ઓ કાહિની' માં બૌદ્ધકાલીન અને ત્યારપછીના હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેમજ લોકવાર્તામાંથી સારા સારા પ્રસંગો શોધીને તેમણે એવી રીતે કવિતાબદ્ધ કર્યા છે કે જેમ છોકરાઓનું શરીર અજાણતાં કે પ્રયાસ વગર વધે છે તે જ પ્રમાણે આ કવિતા વાંચવાથી નીતિના પાઠ વાંચ્યા વગર પણ છોકરાઓમાં ઉચ્ચ જીવનની લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે. મરાઠાઓના ઉત્કર્ષનું કે શીખોના બલિદાનનું રહસ્ય છોકરાઓ આ કવિતામાંથી જેટલું સુન્દર રીતે મેળવી શકે તેટલું મોટી મોટી ચોપડીઓ વાંચીને પણ ભાગ્યે જ મેળવી શકે.

નાની નાની ગદ્ય વાર્તાઓ

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કવિ અથવા નિબન્ધલેખક ન થાત તોપણ એમણે લખેલી નાની નાની ગદ્ય વાર્તાઓથી પણ તેઓનું નામ સાહિત્યજગતમાં અમર થાત. એમાંથી કેટલીક વાર્તાઓ એમણે છોકરાઓ માટે ખાસ ભેગી કરી છે. મનુષ્યજીવનના અનેક જાતના કાવ્યમય પ્રસંગો અને મનુષ્યસ્વભાવનાં રંગબેરંગી ચિત્રો એમણે ચિતર્યા છે. અમીર કુટુંબમાં ઉછરેલા અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં વિહરનાર આ કવિએ સામાન્ય જનતાનું કરુણ જીવન ક્યાં જોયું હશે એવો વિચાર સ્વાભાવિકપણે ઉઠે છે. એનો જવાબ આપવાને માટે એમના જીવનનો એક અજ્ઞાત ભાગ તપાસવો પડશે. કૉલેજની કેળવણીની આભડછેટ પાળનાર આ દીકરાને પિતાએ ઘરની જમીનદારીની દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપ્યું. કવિ રાજીખુશીથી ત્યાં ગયા હશે એમ લાગતું નથી. પણ ત્યાં ગયા પછી વિશાળ પટવાળી પદ્મા નદીએ અને તેને કાંઠે રહેતા ભોળા ખેડૂતોએ કવિનું મન હરણ કર્યું. જેમ માતા પોતાની લાડકી દીકરીને વિધવિધ ઘરેણાં અને કપડાં પહેરાવી તેને નિહાળવામાં આનંદ માને છે તેમ કવિએ પદ્મા નદીની શોભાને વિવધ રીતે અને વિવિધ પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આનન્દ માન્યો છે. ખેડૂતોની સાદી જીંદગીમાં ભળીને તેઓએ મનુષ્યસ્વભાવનું ઉત્તમ નિરીક્ષણ કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની જીંદગી સુધારવામાં તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં છે. પોતાની રૈયતને સારી કેળવણી મળે, તેમની વચ્ચે કજીઆ ઓછા થાય, કોઇ મહાન આપત્તિ આવી પડે તો તેને પહોંચી વળવા જેટલો તેઓ વચ્ચે સહકાર ઉત્પન્ન થાય, હિન્દુ મુસલમાન પ્રેમથી ભેગા રહે, વગેરે બાબતોમાં સફળ પ્રયાસ કરીને કવિએ પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને સમાજસેવાવૃત્તિ બતાવી છે. તેમની રૈયત તેમને રામરાજા માને છે. દોષ એટલો જ છે કે લહેરી કવિ એક કામમાં લાંબા વખત સુધી ધીરજથી પરોવાઇ રહી શકતા નથી. પણ આ જાતિઅનુભવને લીધે જ તેમની પાસેથી

બંગાળામાં આજે જે લોકો સમાજસેવાનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને સ્ફુર્તિ અને સૂચનાઓ ખૂબ મળી શકે છે.

ગરીબનવાજ

ગરીબ લોકોના જીવન સાથેના પરિચયને લીધે તેઓ અમીરી કુટુંબમાં ઉછરેલા છતાં ગરીબ લોકોનાં સુખદુઃખ અને માનઅપમાન સાથે એકદિલ થઇ શકે છે એનો મોટામાં મોટો પૂરાવો એમણે દુનિયાને અમેરિકામાં બતાવ્યો. આખી દુનિયામાં જ્યારે એમનો જયજયકાર થઇ રહ્યો હતો ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગમાંથી—કેનેડામાંથી એમને સન્માનપૂર્વક નિમન્ત્રણ આપવામાં આવ્યું આ જ કેનેડાએ થોડા વખત ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકો ત્યાં જઇ ન શકે એ ઉદ્દેશથી કેટલાક અન્યાયી કાયદાઓ ઘડ્યા હતા. પોતાના દેશના ગરીબ લોકોને જ્યાં અટકાયત હોય ત્યાં પોતાને મળતું માન સ્વીકારવાને આ ગરીબનવાજ કવિનું મન કેમ લલચાય ? તેમણે કાગળમાં પગ મુકવાની સાફ ના પાડી અને આમ કરવાનું કારણ પણ જાહેર કર્યું. બીજો દાખલો તદ્દન તાજો છે. પંજાબમાં ઓડવાયરશાહી શરૂ થઇ ત્યારે જે સરકાર ત્યાં મનુષ્યત્વનું ખૂન કરી રહી હતી તે સરકાર પાસેથી મળેલો 'સર'-નો ખિતાબ એમને કાંટા જેવો ખૂંચ્યો. 'સર' ની પદવી ધારણ કરવામાં માનને બદલે અપમાન અને વિડંબના રહ્યાં છે એમ એમના લાગણીવાળા હૃદયને લાગી આવ્યું. એ વખતે એમણે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ઉપર લખેલો કાગળ એ બ્રિટિશ રાજ્યની નીતિ ઉપર સખતમાં સખત ટીકા અને બ્રિટિશ કીર્તિ ઉપર બહુ મોટો ડાઘ છે.

નવલકથાઓ—કવિનું તત્ત્વજ્ઞાન

પંજાબના સરકારી અત્યાચારની સામે જેમ એમણે વાંધો ઉઠાવ્યો તેમ જ બંગભંગને સમયે ઘેલા બનેલા નવયુવકોના અત્યાચારનો તેમણે નિષેધ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ જે સ્વદેશી ચળવળમાં તેઓ આગળપડતો ભાગ લેતા તે ચળવળનો તેમણે એકાએક ત્યાગ કર્યો. એ વખતે એમની બહુ જ નિન્દા થઇ. કેટલાકે કહ્યું, ચંચળ કવિ છટકી ગયા. કેટલાક માનવા લાગ્યા, કવિ બ્હી ગયા. એમની સાચી વૃત્તિ શી હતી એની કાંઇક કલ્પના એમની 'ઘરે બાહિરે' નામની લિજ્જતદાર અને અદ્ભુત નવલકથા ઉપરથી આવી શકે. દેશમાં ચૈતન્ય રેડનાર અરવિન્દબાબુની કવિએ પૂજા કરી છે, પણ નવલ-કથાનાયક સંદીપ જેવા સ્વૈરાચારી સાથે તેઓ કેમ ભળી શકે ?

'ઘરે બાહિરે' માં જેમ એમનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન આવી ગયું છે તેમ 'ગોરા' નામની એમની બૃહત્ નવલકથામાં એમની સામાજિક અને ધાર્મિક કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ છે. હિન્દુ ધર્મના જે રહસ્યનો આવિર્ભાવ

શાસ્ત્રોમાં કે સંસ્કારોમાં પણ થઇ શકતો નથી તે રહસ્ય કવિએ ગૌરમોહનની માતાના ચરિત્ર દ્વારા સમજાવ્યું છે. કવિતા, નિબન્ધ અથવા કથામાં કવિની આટલી મોટી કૃતિ બીજી નથી. છતાં 'ગોરા' માં આખર સુધી ક્યાંય રસહાનિ થતી નથી. હિન્દુ અને બ્રાહ્મો કુટુંબના ઉચ્ચ અથવા સામાન્ય આદર્શોના ભેદ પણ કવિ આ નવલકથામાં સૂક્ષ્મતાથી બતાવી શકયા છે.

એમનું ત્રીજું નવલરત્ન ' ચોખેરબાલી ' છે. આપણા દેશના સાહિત્ય-માં આ રત્ન અદ્વિતીય છે. સામાન્ય નવલકથાકાર અમુક જાતના સ્વભાવના નમૂના લઇને એનું ઓછુંવત્તું સૂક્ષ્મ રૂપ ચિતરવામાં અને એ સ્વભાવને લીધે ઉત્પન્ન થતા જાતજાતના પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં પોતાની શક્તિની સીમા માને છે. માણસનો સ્વભાવ કેમ બદલાતો અથવા બગડતો જાય છે અને અધઃપાતની વેળાએ ધર્મભાવના માણસને કેમ તારે છે એનું ચલત્–ચિત્ર 'ચોખેરબાલી' માં કવિએ આલેખ્યું છે.

પ્રેમ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચેની તે સીડી છે. બધા પ્રતિભાવાન કવિઓએ પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે, છતાં તે પરિપૂર્ણ થયું નથી. ગ્રામ્ય શૃંગારથી તે લયલા–મજનૂંના રૂહાની ઇશ્ક સુધી બધા પ્રસંગો પ્રેમનો વિષય છે. આપણા કવીન્દ્રની પ્રેમની કલ્પના કેવી છે એ જાણવું હોય તો ' ચિત્રાંગદા ' તથા ' વિદાય-અભિશાપ ' જેવી કૃતિઓમાં નિમજ્જન કરવું પડે. પણ તે ઉત્કટ રૂપે જોવી હોય તો કવિએ સરજેલી ડૂબતી નૌકામાં જ આપણે બેસવું પડશે. ' નૌકાડૂબી 'માં એકેએક પાત્ર પ્રેમમય છે. માત્ર દરેકની વૃત્તિ પ્રમાણે પ્રેમનો પરિપાક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયેલો છે. નલિનીનો પ્રેમ નૈસર્ગિક છે ત્યારે કમલાનો પ્રેમ દિવ્ય છે. રમેશનો પ્રેમ નીતિયુક્ત છે ત્યારે કમલનયનનો પ્રેમ નીતિની ભૂમિકાથી પણ ચઢિયાતો છે. ચક્રવર્તિબાબુ સમાજમાં રહેલું સાત્ત્વિક પ્રેમાળપણું બતાવે છે ત્યારે અક્ષયકુમારનો રાજસી પ્રેમ પોતાને લાગતી પ્રતારણામાંથી દુનિયાને છોડવવાને મથે છે. યોગેન્દ્રનો ઉતાવળો પ્રેમ આ દુનિયાની વ્યવસ્થા બગાડે છે ત્યારે દેવદૂત જેવો નાનો ઉમેશ પોતાની પ્રેમાળ સેવાથી બગડેલો મામલો સુધારે છે. ટુંકામાં કહીયે તો ' નૌકાડૂબી 'માં રામાયણનાં આદર્શ પાત્રોમાં રહેલી સુન્દરતાની ઝાંખી થાય છે.

કવીન્દ્રનો સન્દેશો

આ નવલકથાઓમાં કવિએ જેમ વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય બતાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે 'નૅશનૅલિઝમ' (Nationalism) નામનાં એમનાં ચાર વ્યાખ્યાનોમાં એમણે દુનિયાના હાલના રાષ્ટ્રોનાં જીવનનો રહસ્યસ્ફોટ કર્યો છે. આ વ્યાખ્યાનો તેમણે જાપાન અને

અમેરિકામાં આપેલાં. 'ગીતાંજલિ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમના ધાર્મિક વિચારો કેવા છે એ જાણવાની પાશ્ચાત્ય લોકોને તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ. તે તૃપ્ત કરવા માટે તેમણે અંગ્રેજીમાં 'સાધના' નામે પુસ્તક લખ્યું. પછી જ્યારે અમેરિકાને તેમનો વધારે પરિચય થયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે હાલના સ્વાર્થની ભમરીમાં ડૂબકાં ખાતાં રાષ્ટ્રોને માટે પણ એમની પાસે કાંઇક સન્દેશો છે. એ સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેમને બીજી વાર અમેરિકામાં આવવાનો આગ્રહ કર્યો. એ સંદેશામાં તેમણે 'નૅશનૅલિઝમ' અથવા રાષ્ટ્ર-ઉપાસના એ આધુનિક જાતિઓને થયેલો રોગ છે અને તેમાં બધાંનો નાશ છે એ કહી દીધું છે. એ સન્દેશો 'ઘરે બાહિરે'માં એમણે હિન્દુસ્તાન જેવા પરતન્ત્ર રાષ્ટ્રને લાગુ પાડી બતાવ્યો છે, અને 'નૅશનૅલિઝમ'માં વિજયોન્મત્ત પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોને અને જાપાનને લાગુ પાડેલો છે.

આ સન્દેશો કવિને ક્યાંથી મળ્યો? રમતમાં જેઓ રમે છે તેઓને રમતની સંપૂર્ણ કલ્પના આવી શકતી નથી. અખાડાની બહાર રહીને નિષ્પક્ષ-પાતે જોનાર પ્રેક્ષક રમત યથાર્થ રીતે જોઇ શકે છે. હિન્દુસ્તાનને આજ સુધી જગતના રાજકારણમાં કાંઇ પણ સ્થાન ન હતું. દુનિયામાં ચાલતી સાઠમારીના આપણે તો તટસ્થ પ્રેક્ષક હતા. આ સ્થિતિમાં આપણા દ્રષ્ટા કવિએ જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરી દરેકના ગુણોને પારખ્યા અને દુનિયાની આ જીવલેણ સાઠમારી બંધ કરવી હોય તો તેનો એક જ ઉપાય છે એમ તેઓએ જોયું. લોકોની અન્તર્વૃત્તિમાં ફેરફાર થઇને રાષ્ટ્રોપાસનાનો મોહ દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી આ સાઠમારી ચાલ્યાં જ કરશે. આજે રાષ્ટ્રો મોટમોટા સંચાઓની માફક આત્માશૂન્ય થઇ ગયાં છે. જ્યારે આ રાષ્ટ્રોમાં આત્માની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થશે ત્યારે જ આસુરી કલહ બંધ થશે અને સત્યયુગ પ્રવર્તશે. ફ્રાન્સ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેના વિચારવાન લોકોએ એ સંદેશો ઝીલી લીધો છે અને તેઓ દુનિયામાં એ વિચાર ફેલાવીને મનુષ્ય-હૃદયમાં ઉપરતિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અથવા ઠાકુરની ભાષામાં કહીએ તો દુનિયાની મહાન મહાન જાતિઓ વચ્ચે પ્રેમની સુલેહ થાય એટલો જ આર્ય સંસ્કૃતિનો અથવા તેના પ્રતિનિધિ આપણા કવીન્દ્રનો સંદેશો નથી. સાહિત્યસમ્રાટ્ રવીન્દ્રના પહેલાં બંગીય સાહિત્યની ગાદી ઉપર વિરાજતા બંકિમબાબુએ પણ બતાવ્યું હતું કે માણસની વ્યક્તિગત અને સામાજિક સર્વાંગી ચરમ ઉન્નતિ એ જ આર્ય સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે માણસે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન કરવું જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ તે વૃત્તિ અને શક્તિઓ વચ્ચે સામંજસ્ય અથવા પરસ્પર મેળ હોવો

 શાસ્ત્રોમાં કે સંસ્કારોમાં પણ થઇ શકતો નથી તે રહસ્ય કવિએ ગૌરમોહનની માતાના ચરિત્ર દ્વારા સમજાવ્યું છે. કવિતા, નિબન્ધ અથવા કથામાં કવિની આટલી મોટી કૃતિ બીજી નથી. છતાં 'ગોરા' માં આખર સુધી ક્યાંય રસહાનિ થતી નથી. હિન્દુ અને બ્રાહ્મો કુટુંબના ઉચ્ચ અથવા સામાન્ય આદર્શોના ભેદ પણ કવિ આ નવલકથામાં સૂક્ષ્મતાથી બતાવી શક્યા છે.

એમનું ત્રીજું નવલરત્ન 'ચોખેરબાલી' છે. આપણા દેશના સાહિત્યમાં આ રત્ન અદ્વિતીય છે. સામાન્ય નવલકથાકાર અમુક જાતના સ્વભાવના નમૂના લઇને એનું ઓછુંવત્તું સૂક્ષ્મ રૂપ ચિતરવામાં અને એ સ્વભાવને લીધે ઉત્પન્ન થતા જાતજાતના પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં પોતાની શક્તિની સીમા માને છે. માણસનો સ્વભાવ કેમ બદલાતો અથવા બગડતો જાય છે અને અધઃપાતની વેળાએ ધર્મભાવના માણસને કેમ તારે છે એનું ચલત્-ચિત્ર 'ચોખેરબાલી' માં કવિએ આલેખ્યું છે.

પ્રેમ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચેની તે સીડી છે. બધા પ્રતિભાવાન કવિઓએ પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે, છતાં તે પરિપૂર્ણ થયું નથી. ગ્રામ્ય શૃંગારથી તે લયલા-મજનૂંના રૂહાની ઇશ્ક સુધી બધા પ્રસંગો પ્રેમનો વિષય છે. આપણા કવીન્દ્રની પ્રેમની કલ્પના કેવી છે એ જાણવું હોય તો 'ચિત્રાંગદા' તથા 'વિદાય-અભિશાપ' જેવી કૃતિઓમાં નિમજ્જન કરવું પડે. પણ તે ઉત્કટ રૂપે જોવી હોય તો કવિએ સરજેલી ડૂબતી નૌકામાં જ આપણે બેસવું પડશે. 'નૌકાડૂબી' માં એકેએક પાત્ર પ્રેમમય છે. માત્ર દરેકની વૃત્તિ પ્રમાણે પ્રેમનો પરિપાક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયેલો છે. નલિનીનો પ્રેમ નૈસર્ગિક છે ત્યારે કમલાનો પ્રેમ દિવ્ય છે. રમેશનો પ્રેમ નીતિયુક્ત છે ત્યારે કમલનયનનો પ્રેમ નીતિની ભૂમિકાથી પણ ચડિયાતો છે. ચક્રવર્તિબાબુ સમાજમાં રહેલું સાત્ત્વિક પ્રેમાળપણું બતાવે છે ત્યારે અક્ષયકુમારનો રાજસી પ્રેમ પોતાને લાગતી પ્રતારણામાંથી દુનિયાને છોડવવાને મથે છે. યોગેન્દ્રનો ઉતાવળો પ્રેમ આ દુનિયાની વ્યવસ્થા બગાડે છે ત્યારે દેવદૂત જેવો નાનો ઉમેશ પોતાની પ્રેમાળ સેવાથી બગડેલો મામલો સુધારે છે. ટુંકામાં કહીયે તો 'નૌકાડૂબી' માં રામાયણનાં આદર્શ પાત્રોમાં રહેલી સુન્દરતાની ઝાંખી થાય છે.

કવીન્દ્રનો સન્દેશો

આ નવલકથાઓમાં કવિએ જેમ વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય બતાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે 'નૅશનૅલિઝમ' (Nationalism) નામનાં એમનાં ચાર વ્યાખ્યાનોમાં એમણે દુનિયાના હાલના રાષ્ટ્રોનાં જીવનનો રહસ્યસ્ફોટ કર્યો છે. આ વ્યાખ્યાનો તેમણે જાપાન અને

અમેરિકામાં આપેલાં. 'ગીતાંજલિ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમના ધાર્મિક વિચારો કેવા છે એ જાણવાની પાશ્ચાત્ય લોકોને તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ. તે તૃપ્ત કરવા માટે તેમણે અંગ્રેજીમાં 'સાધના' નામે પુસ્તક લખ્યું. પછી જ્યારે અમેરિકાને તેમનો વધારે પરિચય થયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે હાલના સ્વાર્થની ભમરીમાં ડૂબકાં ખાતાં રાષ્ટ્રોને માટે પણ એમની પાસે કાંઇક સન્દેશો છે. એ સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેમને બીજી વાર અમેરિકામાં આવવાનો આગ્રહ કર્યો. એ સંદેશામાં તેમણે 'નૅશનૅલિઝમ' અથવા રાષ્ટ્ર-ઉપાસના એ આધુનિક જાતિઓને થયેલો રોગ છે અને તેમાં બધાંનો નાશ છે એ કહી દીધું છે. એ સન્દેશો 'ઘરે બાહિરે'માં એમણે હિન્દુસ્તાન જેવા પરતન્ત્ર રાષ્ટ્રને લાગુ પાડી બતાવ્યો છે, અને 'નૅશનૅલિઝમ'માં વિજયોન્મત્ત પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોને અને જાપાનને લાગુ પાડેલો છે.

આ સન્દેશો કવિને ક્યાંથી મળ્યો? રમતમાં જેઓ રમે છે તેઓને રમતની સંપૂર્ણ કલ્પના આવી શકતી નથી. અખાડાની બહાર રહીને નિષ્પક્ષ-પાતે જોનાર પ્રેક્ષક રમત યથાર્થ રીતે જોઇ શકે છે. હિન્દુસ્તાનને આજ સુધી જગતના રાજકારણમાં કાંઇ પણ સ્થાન ન હતું. દુનિયામાં ચાલતી સાઠમારીના આપણે તો તટસ્થ પ્રેક્ષક હતા. આ સ્થિતિમાં આપણા દ્રષ્ટા કવિએ જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરી દરેકના ગુણોને પારખ્યા અને દુનિયાની આ જીવલેણ સાઠમારી બંધ કરવી હોય તો તેનો એક જ ઉપાય છે એમ તેઓએ જોયું. લોકોની અન્તર્વૃત્તિમાં ફેરફાર થઇને રાષ્ટ્રઉપાસનાનો મોહ દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી આ સાઠમારી ચાલ્યાં જ કરશે. આજે રાષ્ટ્રો મોટમોટા સંચાઓની માફક આત્માશૂન્ય થઇ ગયાં છે. જ્યારે આ રાષ્ટ્રોમાં આત્માની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થશે ત્યારે જ આસુરી કલહ બંધ થશે અને સત્યયુગ પ્રવર્તશે. ફ્રાન્સ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેના વિચારવાન લોકોએ એ સંદેશો ઝીલી લીધો છે અને તેઓ દુનિયામાં એ વિચાર ફેલાવીને મનુષ્ય-હૃદયમાં ઉપરતિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અથવા ઠાકુરની ભાષામાં કહીયે તો દુનિયાની મહાન મહાન જાતિઓ વચ્ચે પ્રેમની સુલેહ થાય એટલો જ આર્ય સંસ્કૃતિનો અથવા તેના પ્રતિનિધિ આપણા કવીન્દ્રનો સંદેશો નથી. સાહિત્યસમ્રાટ્ રવીન્દ્રના પહેલાં બંગીય સાહિત્યની ગાદી ઉપર વિરાજતા બંકિમબાબુએ પણ બતાવ્યું હતું કે માણસની વ્યક્તિગત અને સામાજિક સર્વાંગી ચરમ ઉન્નતિ એ જ આર્ય સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે માણસે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓનું યથાર્હ અનુશીલન કરવું જોઇયે, એટલું જ નહિ પણ તે વૃત્તિ• અને શક્તિઓ વચ્ચે સામંજસ્ય અથવા પરસ્પર મેળ હોવો

જોઇયે, અને એ મેળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એટલે કે અન્તે આત્માનું દર્શન થાય એ ઉદ્દેશથી થવો જોઇયે. રવીન્દ્રનાથમાં વિશાળ સહૃદયતા હોવાથી જીવનનાં સર્વ અંગોમાં એમને પરિપૂર્ણ રસ છે. એમનું આખું જીવન સંસ્કારી અને પ્રમાણયુક્ત છે અને એમનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વોપરી છે. તેથી સર્વત્ર શાન્તિ અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય તેઓ એટલા જ માટે ચાહે છે કે તેથી માણસ ગહ્વરેષ્ઠ પુરાણ પુરુષની શોધ કરી શકે. આ શોધનો સંદેશો એમનાં અનેક નાટકોમાં આપણને મળે છે. વૈરાગ્યસાધન અથવા 'ફાલ્ગુની' નાટકમાં હમેશાંને માટે બાળક રહેવા માગતા કેટલાક રખડેલો એક ગુફામાં પેસી ગયેલા ડોસાની શોધ કરવા નીકળ્યા છે. 'રાજા' અથવા 'King of the Dark Chamber' માં એક રાણી અંધારામાં મળતા રાજાનું નેત્ર વડે દર્શન કરવા જાય છે અને અહંકાર રૂપી ખોટા રાજાને જ પોતાનો પતિ ગણીને કલેશ પામે છે, અને આખરે દુઃખરૂપી તપસ્યા પૂર્ણ કર્યા પછી રાજા સાથે તેનું પુનર્મીલન થાય છે. 'ડાકઘર' અથવા 'Post office' માં એક માંદું બાળક ઘરમાં બેઠું બેઠું પોસ્ટ ઑફિસ દ્વારા રાજાના કાગળની રાહ જુએ છે, અને મંદવાડને અન્તે કૃષ્ણરાત્રીમાં આંસુ ઢાળતા પિતાના દેખતાં રાજા પોતે જ બાળકને લઇ જવા આવે છે. 'અચલાયતન'માં બધી બાજુએ બંધ કરેલા અચલાયતન મઠમાં એક બાળકની સ્વાભાવિક સ્વતંત્ર વૃત્તિ બંધનોની સામે બળવો કરે છે, સંશયાત્મા આચાર્ય મૂંઝવણમાં પડે છે અને અન્તે મઠનો અને જગતનો મહાન ગુરુ શોનપાંશુ લોકોની મદદથી મઠ તોડીને બધાને મુક્ત કરે છે. આ નાટકોમાં કવિએ ધાર્મિક જીવનનો આદર્શ અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. વૃત્તિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કર્યા વિના દુઃખનો સ્વીકાર અને મરણ ઉપર પ્રીતિ એ એમની આધ્યાત્મિક સાધનાની કુંચી છે. જેમ રાજ્યકારણમાં તેમ જ જીવનમાં એ સ્વાતન્ત્ર્યઉપાસક કવિ કહે છે: 'આત્માને નાનો કરો મા. દુઃખથી ડરો મા. સહન કરીને મોટા થાઓ. આત્મા અમર છે અને પરિસ્થિતિ ક્ષણજીવી છે. સહન કરીને પણ પરિસ્થિતિ ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે. આત્માની ઉપાસના છોડીને અહંકારની કે રાષ્ટ્રઉપાસનાની પાછળ પડો મા. આત્માને જ વળગી રહો. તે શિવ છે, મંગલ છે, પરમ સુન્દર છે. તેની જ ઉપાસના કરો, તેની જ ઉપાસના કરો.'

આવતી કાલનો પુરુષ

દુનિયામાં આજે બધે અશાન્તિ છે. દરેક દેશમાં અનેક પક્ષો પડેલા છે અને કંઈ ને કંઇ કારણસર જાદવી ચાલે છે. દરેક માણસને પોતાના

પક્ષનું અથવા પોતાના દેશનું અભિમાન હોય છે. શાન્ત વૃત્તિથી આનો વિચાર કરતાં મ્હોંમાંથી નિરાશાના ઉદ્‌ગાર નીકળે છે: 'ક્યાં સુધી? હે પ્રભુ, આ બધું ક્યાં સુધી ચાલવાનું?' આ સવાલના જવાબમાં ઇશ્વરે મોકલેલા કેટલાક શાન્તિના ફિરસ્તા કેટલીકવાર મળે છે. તેઓ અમુક દેશના હોતા નથી, અમુક ધર્મના હોતા નથી. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તેમને બાંધતો નથી, વર્તમાન કાળની જાદવી તેમનેસ્પર્શ કરતી નથી. દૃષ્ટિ આગળ ચાલતો અન્યાય જોઇને તેઓ દુ:ખી થાય છે, પણ ક્રુદ્ધ થતા નથી. તેઓ ગઇ કાલના માણસ નથી, તેઓ આજના માણસ નથી; તેઓ છે **આવતી** કાલના માણસ. આજના લોકો તેમને સમજી શકતા નથી, આજની પરિસ્થિતિ ઉપર તેમનો કાબુ નથી, આજની પ્રવૃત્તિ સાથે તેઓ ભળતા નથી. આવતી કાલ તેમની છે. ભવિષ્યના તેઓ માલિક છે. દુનિયા જ્યારે આજની પ્રવૃત્તિમાં રચીપચી છે ત્યારે તેઓ શાન્તિથી, દુનિયાને અજાણ્યાં, ભવિષ્યની સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી રહ્યા છે. ૧૭મા અને ૧૮મા સૈકામાં આપણે માંહોમાંહે લડતા હતા ત્યારે જેમ અંગ્રેજોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય ધીમે રહીને જમાવી લીધું, તેમ આ આવતી કાલના લોકો આજની દુનિયાની 'તને ખાઉં કે તારા પાડોશીને ખાઉં'ની મચેલી જાદવી વચ્ચે રહ્યા રહ્યા આજથી જ એ સર્વનાશમાંથી માનવજાતિને ઉગારનારા ન્યાય, સમતા, ભ્રાતૃભાવ અને ધર્મના સામ્રાજ્યને સ્થાપવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

• મહાશય પૉલ રિશાર આવા આવતી કાલના પુરુષોની આગાહી કરી રહ્યા છે. તેઓ ફ્રાન્સના વતની છે. હાલમાં પૉન્ડીચેરીમાં રહે છે. પોતાના જેવા નવયુગના માણસોને ભેગા કરવાને તેઓ દેશદેશાન્તરમાં ફર્યા છે. હિન્દુસ્તાનમાં આવીને કોઇ મહાન યોગીને મળવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, અને અકલ્પિત રીતે શ્રીમાન અરવિન્દ ઘોષ જોડે પરિચય થઇને તેમની અભિલાષા તૃપ્ત થઇ. તેઓ માને છે કે એશિયાનો ઉષ:કાળ હવે નજીક આવ્યો છે અને થોડા જ દિવસમાં હિન્દુસ્તાન, ચીન, જાપાન જેવાં પૌરસ્ત્ય રાષ્ટ્રો દુનિયાની આગેવાની કરશે. એશિયાના ઐક્યને માટે તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

થોડા જ દિવસ પર 'રાષ્ટ્રોને ઉદ્દેશીને' તેમણે જે ચોપડી બહાર પાડી છે તેમાં તેમણે પોતાની નવયુગની કલ્પના કાવ્યસમી મધુર ભાષામાં ઋષિ-વાણીની ગંભીરતાથી દુનિયા આગળ મુકી છે. 'એશિયાનો પ્રભાતકાળ' એ એમની નવી કૃતિ છે. અરવિન્દ ઘોષને પોતાનું 'આર્ય' માસિક કાઢવાનો આગ્રહ એમણે જ કરેલો, અને એમની જ સલાહથી જાપાનમાં એશિયાઇ ઐક્ય સાધવા માટે 'એશિયન રિવ્યુ' નીકળવા લાગ્યું છે.

ચરિત્રકીર્તન

આવા મહાનુભાવની મુલાકાત થવી એ અસાધારણ લ્હાવો છે.

નાગપુરના કૉંગ્રેસનગરમાં એક દિવસ સ્હેજે તેઓ મહાત્માજીની ઝુંપડી-માં આવી ચઢ્યા. વખત બપોરનો હોવાથી ઘણાખરા મહાસભાના કામમાં રોકાયેલા હતા. પરિચયનો ઉપચાર થયા પછી મેં કહ્યું, મહાશય, આપનું 'ટુ ધી નેશન્સ' વાંચીને હું ભારે ખુશ થયો. મને લાગે છે કવીન્દ્રના 'નૅશનૅ-લિઝમ' કરતાં આપના પુસ્તકમાં યુરોપના રોગનું નિદાન અને તેનો ઇલાજ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બતાવાયાં છે.

તેમણે કહ્યું: ભૂતકાળ ગમે તેટલો સુન્દર હોય તોપણ તે તરફ તમે પાછા જઇ શકવાના નથી. આવતી કાલની તૈયારી કરો.

મેં કહ્યું: રવીન્દ્રનાથ રાષ્ટ્ર અને પ્રજા વચ્ચે ભેદ પાડે છે; પણ આપે એની કરેલી મીમાંસા મને વધારે ઠીક લાગે છે. સાચે જ રાષ્ટ્ર એ પ્રજાએ જ નિર્માણ કરેલું પૂતળું છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ અને અભિમાનની તે મૂર્તિ છે. પ્રજાને પશ્ચાત્તાપ થાય એટલે પોતાના પાપનો દોષ પોતે જ નિર્માણ કરેલી મૂર્તિ ઉપર ઢોળી દઇને પ્રજા તે મૂર્તિને તોડવા તૈયાર થાય છે એટલું જ.

તેમણે કહ્યું: વાત સાચી છે. હવે નવી પ્રજા નિર્માણ થવાની છે. જેમ વાનરમાંથી માણસ નિર્માણ થયો તેમ માણસમાંથી દેવમાણસ નિર્માણ થવાનો છે. આપણી આગળ જેવાં પશુઓ છે તેવો દેવમાણસ આગળ સામાન્ય માણસ થશે.

મેં કહ્યું: જેમ નિટ્શે (જર્મન તત્ત્વવેત્તા) માને છે કે સુપરમૅન એટલે કે વ્યાઘ્રપુરુષ આવવાનો છે તેમ જ આપ પણ શું માનો છો કે દેવમાણસ આવવાનો છે? બાકી એ માની લઉં છું કે નિટ્શેએ કલ્પેલો વ્યાઘ્રપુરુષ રાક્ષસી છે, જ્યારે આપનો દેવમાણસ સાત્ત્વિકતાનો અવતાર છે.

એમણે કહ્યું: બરાબર છે. તમને લોકોને વિશ્વાસ નહિ આવે, પણ એવો માણસ આવવાનો તો છે જ. આજે તમે એ સમજી ન શકો, કેમકે તમારી કલ્પનામાં એ ભળે એમ નથી.

મેં કહ્યું: એ વાત ઉપર મારો અવિશ્વાસ નથી. દુનિયાની નિરાશાની સ્થિતિ જોતાં જો કોઇ દેવમાણસ આવવાનો હોય તો તે આજે જ આવવો જોઇએ એમ મને લાગે છે.

તેમણે કહ્યું: આજની દુનિયાની અશાન્તિ એ એક જાતની પ્રસવ-વેદના છે. જૂની વ્યવસ્થા તૂટી ગઇ છે. અત્યાર સુધી મનુષ્ય તર્ક ઉપર ચાલતો હતો; બુદ્ધિને લીધે જ માણસની ઉન્નતિ અત્યાર સુધી થઇ છે. પણ હવે બુદ્ધિ જ એની આગળની ઉન્નતિમાં વિઘ્નરૂપ થવા લાગી છે. પાકેલા ઘડાને જેમ નવો આકાર આપી શકાતો નથી તેમ બુદ્ધિપ્રધાન

યુક્તિપ્રધાન માણસ હવેના નવયુગમાં પ્રવેશ કરી શકે એમ નથી; કેમકે તેનામાં પ્રાણ ઓછો હોય છે. જે માણસ અન્તઃપ્રેરણાને વધારે મહત્ત્વ આપે છે, જેની અંદર પ્રાણ વધારે છે, બુદ્ધિમાન માણસને જે કાચો અથવા વિચિત્ર લાગે છે તેનો જ નવયુગ છે. આજે નવયુગનો માણસ જ્યારે બોલે છે ત્યારે લોકો તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી, તેમને તે ગાંડાના લવારા જેવું લાગે છે, કેમકે તે આવતી કાલની વાણી બોલે છે.

મેં પૂછ્યું: આવતી કાલની ભાષા કેવી હશે? આવતી કાલનો માણસ દુનિયામાં કેમ વર્તતો હશે?

તેમણે કહ્યું: તે વર્તતો નથી, પણ નિરાગ્રહી થઇને ઇશ્વરને પોતાની મારફત વર્તવા દે છે. તે જાણે છે કે આ દુનિયાનો કુલ એકંદર વ્યવહાર એક ચિત્શકિતના હાથમાં છે. માણસે પોતાની ઇચ્છાશકિત, પોતાનો સંકલ્પ તે ચિત્શકિતને ચરણે સોંપી દેવાં જોઇયે.

મેં કહ્યું: એડવર્ડ કાર્પેન્ટરે પણ એમ જ કહેલું છે. પણ આ ઉપદેશ સામાન્ય લોકોને નિર્બળ બનાવે છે, પુરુષાર્થવિહીન બનાવે છે, અકર્મણ્ય બનાવે છે એમ આપને નથી લાગતું? કેમકે તે ઉપદેશ પ્રમાણે માણસોને પોતાને કશું કરવાની જરૂર રહેતી જ નથી. આળસુ માણસને એ ઉપદેશ ઠીક ફાવશે.

તેમણે જરા ઉત્તેજિત થઇને સામું પૂછ્યું: શું વ્યક્તિગત ઇચ્છાશક્તિમાં સામર્થ્ય છે એમ તમે માનો છો? શું શક્તિ કેળવવા વ્યક્તિગત સંકલ્પને કેળવ્યા વગર માણસનું ચાલે જ નહિ?

મારી સામે બેઠેલા તે ગંભીર પુરુષની છાતી ફૂલીને આકર્ષક થઇ ગઇ. તેમની સફેદ દાઢી તે ગંભીરતાને પોષતી હતી. તેમના દરેક અક્ષરમાં શ્રદ્ધા ઉભરાતી હતી. હું મોળો પડ્યો.

મેં કહ્યું: આપની વાત હું સમજી શકું છું. મેં તો સામાન્ય લોકોની જ દૃષ્ટિ આપની આગળ મૂકી હતી. હું આપ કહો છો તેમ સંકલ્પસંન્યાસમાં માનું છું. અરવિન્દ ઘોષ પણ એ જ શીખવે છે.

વચમાં જ એક જણે પૂછ્યું: અરવિન્દ ઘોષ ક્યારે બહાર આવશે?

તેમણે કહ્યું: થોડા જ દિવસમાં. એમની સાધના પૂરી થવા આવી છે.

અરવિન્દ ઘોષ વિષે વધારે વાત ચાલી તેમાં એમણે કહ્યું: અરવિન્દ ઘોષ જોડેનો મારો પરિચય અણધારી રીતે થયો. હું જ્યારે પૉન્ડીચેરી આવ્યો ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કોઇ મહાન યોગીને મળવાને ઇન્તેજાર હતો. મેં એક જણને પૂછ્યું. તેણે મારી વાત હસી કાઢી, પણ મેં કહ્યું, મારી

 તીવ્ર ઇચ્છા છે એટલે કોઇ મહાન યોગી હોવો તો જોઇયે જ. થોડા જ દહાડામાં ઉત્તરથી આવેલા અરવિન્દ ઘોષ મને મળ્યા.

ત્યારપછી મેં એમને એમના જાપાનના પ્રવાસ વિષે પૂછ્યું. જાપાનના ભવિષ્ય વિષે એમની શ્રદ્ધા અસાધારણ હતી. મેં કહ્યું: જાપાનની હાલની પ્રવૃત્તિ જોઇને જાપાન વિષેનો મારો આદર વધતો નથી. શું ત્યાંની 'કોકુર્યુકાઇ' સંસ્થા આપના વિચારો સાથે મળતી છે? શું જાપાનમાં સામ્રાજ્યમદ ઉત્પન્ન થયો નથી?

તેમણે કહ્યું: જાપાનમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષ સામ્રાજ્યવાદી છે ખરો, પણ બીજો સામ્રાજ્યવાદ છોડીને એશિયામાં બન્ધુભાવનો પ્રચાર કરવા માગે છે.

મેં વચમાં કહ્યું: અને જાપાન 'મોટાભાઇપણું' ભોગવવા માગે છે?

એમણે કહ્યું: ના, ના; એ પક્ષ સમતા ચાહે છે.

મેં પૂછ્યું: ત્યારે તમારૂં 'એશિયન રિવ્યુ' શા માટે કોરિયા ઉપરની જાપાનની સત્તાનું સમર્થન કરે છે?

તેમણે કહ્યું: જાપાન કોરિયાને છોડી દે તો બીજા તેને ખાઇ જાય.

મેં કહ્યું: અને તેથી જાપાન પોતે જ તેને ખાવા માગે છે! જાપાને કોરિયામાં કેર વર્તાવ્યો છે.

તેમણે કહ્યું: હું અન્યાયનું સમર્થન કરવા નથી માગતો, પણ જાપાનમાંયે સારા લોકો એશિયાઇ ઐક્ય પ્રસ્થાપિત કરવા માગે છે તેમની વાત કરૂં છું. તેઓ બધે સ્વરાજ્ય ચાહે છે. જાપાની લોકો જે 'ટેન્નો'ની વાત કરે છે તે કોઇ દુન્યવી બાદશાહ નથી; તે આધ્યાત્મિક અને સામાજિક આદર્શ છે. તેઓ ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય, ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન થાય એવું ઇચ્છે છે.

ત્યારપછી હાલની પરિસ્થિતિ વિષે વાત ચાલી. મેં કહ્યું: અમારી લડતમાં અમે જે પશુબળનો વિરોધ કરીયે છીયે તે પણ નિરાગ્રહનું જ એક સ્વરૂપ છે, કેમકે પશુબળ વાપરવું એ ઇશ્વરની સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા જેવું છે.

તેમણે કહ્યું: તે બધું ઇશ્વરના હાથમાં સોંપી દો. ઇશ્વરના હાથમાં એક ઓજાર બનો અને ઇશ્વર કરાવે તેમ કરો. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિ વિષે મારા મનમાં પૂરો આદર છે. તેઓ ભારે કામ કરી રહ્યા છે. હવે તમારે હિન્દુસ્તાનની અંદર ઐક્ય વધારવું જોઇયે, સંઘટિત કામ કરવું જોઇયે.

મેં તેમને પૂછ્યું: મહાશય, આપ આશ્રમમાં ક્યારે પધારશો? આ મુલાકાતથી આપનો વધારે પરિચય થાય એવી લાલસા ઉપજી છે.

તેમણે કહ્યું: હા, હું આશ્રમમાં જરૂર આવીશ. મારી રહેણી તમારા જેવી જ છે, એટલે આશ્રમમાં રહેવામાં મને કશી અગવડ પડવાની નથી.

તેમને બીજે ક્યાંક જવું હતું તેથી તેમને પરાણે ઉઠવું પડયું. અગાધ વિદ્વત્તા હોવા છતાં આટલી નમ્રતા, વિચાર ઉંડામાં ઉંડા હોવા છતાં આટલી સાદી ભાષા, ભવિષ્યમાં જોવાની શક્તિ હોવા છતાં આવી સાદી વૃત્તિ જોઈ હું વિસ્મય પામ્યો. એ ઝુંપડી છોડી ગયા તોપણ ઘણા વખત સુધી એમનાં વિચિત્ર ફ્રેન્ચ ઉચ્ચારવાળાં અંગ્રેજી વાક્યો મારા કાનમાં ગુંજતાં હતાં અને એમની ઋષિ સમી તીક્ષ્ણ સૌમ્ય દૃષ્ટિ આંખ સામે તરી રહી હતી.

મુક્ત હાસ્ય

આવતી કાલે ગાંધીજીની જન્મતિથિ છે. આવતી કાલે તેમને ૫૪મું વર્ષ બેસે છે. અનેક જણ આવતી કાલે તેમની જયન્તિ ઉજવનાર છે, પણ મોટે ભાગે તેમની જયન્તિ અંગ્રેજી તારીખ પ્રમાણે બીજી અક્ટોબરે ઉજવાશે.

તેમના ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક વિચારો સાથે કેટલાકને વિરોધ છે. પણ ગાંધીજીનું આ ૫૩ વર્ષનું ચરિત્ર અલૌકિક છે એ વસ્તુનો કોઈ ઇનકાર નહિ કરે. ૫૩ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક પણ વ્યક્તિની જોડે શત્રુતા બાંધી નથી એ જ વસ્તુ તેમના જીવનની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરવા સારૂ બસ છે.

આજ સુધીની જીંદગી તેમણે નાનીમોટી લડાઈઓ લડવામાં જ ગાળી છે. લડવા સારૂ જ તેમનો જન્મ છે એમ કહીયે તોપણ ચાલે. અને છતાં તેમણે એક પણ માણસ સાથે વેર રાખ્યું નથી એ કંઈ ઓછો પુરુષાર્થ નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારા કેટલાક લોકોનું એક શિષ્ટમંડળ જનરલ સ્મટ્સને મળવા ગયું હતું. પોતાનું કહેવું જનરલ સ્મટ્સના મન પર બરાબર ઠસાવવા જેટલું ભાષાનું જ્ઞાન અથવા કુશળતા તેમના કોઈનામાં ન હતાં. તેમણે મહાત્માજીને જ વિનંતિ કરી કે આપ અમારે ખાતર આટલું કામ કરી આપો. મહાત્માજીએ તે કામ કરી આપવાનું કબૂલ કર્યું અને તેમને પૂરેપૂરો સન્તોષ આપ્યો.

આ પ્રસંગમાં મહાત્માજીનું નિખાલસપણું અને અજાતશત્રુપણું જેટલાં તરી આવે છે તેટલી જ પોતાના વિરોધીના આ ગુણની કદર કરી તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકનાર પેલા ભાઈઓની શ્રદ્ધા પણ તરી આવે છે. પોતાના નિખાલસપણાથી ગાંધીજીએ કેટલાયે શત્રુને મિત્ર બનાવ્યા છે, કેટલાયે જણને સજ્જનતાનો પાઠ ભણાવ્યો છે અને જ્યાં દ્વેષ, મત્સર અને છેતર-

ચરિત્રકીર્તન પાંડીનું રાજ્ય હતું ત્યાં ધર્મયુદ્ધના નિયમોને માન્યતા અપાવી છે.

ધર્મને રસ્તે જતાં આપણું કોઇ કાળે નુકસાન થવાનું નથી એ મહાત્માજી-ની શ્રદ્ધા આજની દુનિયામાં અલૌકિક છે એમાં શક નથી. 'ધર્મને રસ્તે, સત્ય અને અહિંસાને રસ્તે સ્વરાજ્ય નહિ મળે તો તમે ધર્મ છોડશો કે સ્વરાજ્ય?' એવો સવાલ જ્યારે લોકો તેમને પૂછે છે ત્યારે તેમને કેટલું દુઃખ થતું હશે? કેટલો આઘાત પહોંચતો હશે? સ્વરાજ્ય જો ઇષ્ટ વસ્તુ હોય તો તે સંપૂર્ણ ધર્માચરણથી વગરવિલંબે મળવી જ જોઇએ એ તેમની શ્રદ્ધા છે. અને આજ સુધીમાં પોતાના પુરુષાર્થથી તેમણે મનુષ્યથી આપી શકાય તેટલું પોતાની શ્રદ્ધાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. બીકણ સરકારે તેમને જેલમાં પૂર્યા એટલાથી જ કેટલાકની તેમના માર્ગ ઉપરની શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ છે. પણ તેમની દેશ પરની શ્રદ્ધા હજી અચળ છે.

મનુષ્યપ્રાણીએ કેટલોયે અન્યાય કર્યો હોય અને કેટલાંયે પાપ કર્યાં હોય તોપણ મનુષ્ય એ મનુષ્ય છે. તેને આખરે ધર્મનો રસ્તો સૂઝશે જ, એવી તેમની અમર શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધાથી જ તેઓ બધું સહન કરે છે અને સહીને પોતાની શ્રદ્ધા બીજામાં રેડે છે. તેમનું બાળક જેવું નિર્મળ મુક્ત હાસ્ય એમની એ શ્રદ્ધાનું જ પ્રતિબિમ્બ છે. લોકવાર્તામાં જે વર્ણન આવે છે કે પવિત્ર પુરુષોના હાસ્ય સાથે પુષ્પ અને મોતીના પોશ ઝરે છે તે ગાંધીજીના હાસ્યમાં ચરિતાર્થ થયું છે.

કેટલાક પાસે વિશ્વવિજયી તલવાર હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વમોહિની ચતુરાઇ હોય છે. કેટલાક પાસે વિશ્વવશી રૂપ હોય છે. કેટલાક પાસે વિશ્વં-ભયંકરી સત્તા હોય છે. ગાંધીજી પાસે આમાંનું એકે નથી. તેમની પાસે ફક્ત વિશ્વપ્રેમી હાસ્ય છે અને તે એક વિશ્વપ્રેમી હાસ્યની અંદર ઉપર વર્ણવેલી બધી વસ્તુઓ સમાઇ રહેલી છે. આ પવિત્ર હાસ્યે વડીલોને વશ કર્યા છે, બાળકોને વશ કર્યાં છે, ચોર લૂંટારા અને ખૂની લોકોને સમાજના હિતેચ્છુ બનાવ્યા છે, ધૂર્તોને લજ્જિત કર્યા છે, દીર્ઘસૂત્રીઓને ઉદ્યમી બનાવ્યા છે, દુખિયાંને સંતોષ્યાં છે, પારકાંઓને પોતીકાં બનાવ્યાં છે, બગડેલાંઓને સુધાર્યાં છે, વિખૂટાં પડેલાંઓને જોડી દીધાં છે અને કટ્ટર વિરોધીઓને દિલોજાન દોસ્ત બનાવ્યા છે.

આવા આ હાસ્યનું શું જાદુ હશે? આ હાસ્યમાં કયું રસાયણ હશે કે જેમાં આટલી અપૂર્વ શક્તિઓ ભરેલી છે? આ હાસ્યમાં કૃત્રિમતા નથી, સ્વાર્થ નથી અને અહંકાર પણ નથી. એમાં સત્ય છે, અહિંસા છે, વિશ્વપ્રેમ છે, આત્મૌપમ્ય છે. એમાં કારુણ્ય છે, પરવૃત્તિપ્રવેશ છે, અમૃતસંજીવની છે. એ જ એનું જાદુ, એ જ એની સત્તા, એ જ એની મોહિની. ગંગાનો સ્વચ્છ સ્રોત જેમ અવિચ્છિન્ન વહે છે, ઘડીમાં ગંભીર થાય છે, ઘડીમાં તરંગિત

થાય છે અને ઘડીમાં સુધાધવલ શ્રીણથી ખળખળાટ હસે છે તેમ ગાંધીજીની પવિત્ર મૂર્તિ અનેક વૃત્તિઓમાં એક જ વિશ્વપ્રેમ દાખવે છે.

તેજસ્વી દીપકની પ્રભા તો સર્વત્ર ફેલાય છે, પણ નિર્મળ મણિઓમાં જ તે પ્રકાશ ઝીલવાની અને પોતે પ્રકાશિત થવાની શક્તિ હોય છે, તેમ ગાંધીજીના અલૌકિક તેજનો પ્રભાવ પવિત્ર હૃદયો પર સૌથી વધારે પડવાનો અને તેમનામાં વિશ્વપાવની શકિત પ્રગટ થવાની; એવાઓનાં જીવનનાં રોમરોમમાંથી સ્વરાજ્ય ઝરવાનું. તેમને માટે તો સ્વરાજ્ય માગવાપણું પણ નહિ રહે અને મેળવવાપણું પણ નહિ રહે.

ભક્તિની દૃષ્ટિ

જનસમાજમાં જે દાની ગૃહસ્થની બહુ કદર થાય છે તે જ જો સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે તો તેની તેટલી કદર થતી નથી. સંન્યાસી સમાજથી બહાર ગયો. તે દૂરથી પૂજનીય છે; તેનું અનુકરણ ન થઇ શકે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં વચનો પણ શ્રદ્ધાસ્પદ ન ગણાય. જનસમાજમાં આ વૃત્તિ શા માટે હશે? જનસમાજ પોતે મોહનો—દુર્બળતાનો ઉપાસક છે. જનસમાજની એ દુર્બળતાનો કંઇ પણ અંશ જે માણસમાં હોય તે જ જનસમાજને આપ્તપુરુષ ગણાય છે. જેમ શુદ્ધ પ્રાણવાયુ માણસ સહન કરી શકતો નથી તેમ શુદ્ધ તત્ત્વ જનસમાજથી જીરવી શકાતું નથી.

સામાન્ય જનસમાજ વ્યવહારમાં હમેશાં છેતરાય છે, તેથી શંકાની દૃષ્ટિ એ જ સુરક્ષિત દૃષ્ટિ છે એમ લોકમત થઇ ગયો છે. જેટલો વિશ્વાસ આપણે નિન્દા ઉપર રાખીયે છીયે તેટલો સ્તુતિ ઉપર નથી રાખતા. ઉત્સાહી માણસ કરતાં સાવચેત માણસને આપણે વધારે ડાહ્યો ગણીયે છીયે. ભકત કરતાં ટીકાકાર વધારે મોટો પંડિત ગણાય છે. આને લીધે સમાજમાં એક વિચિત્ર દંભ ઉત્પન્ન થયો છે. માણસ પોતાની દુર્બળતા ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે, પોતાની એબ પ્રગટ કરતાં શરમાય એ સમજાય એવું છે. પણ ઉપર વર્ણવેલા લોકમતને લીધે તો માણસ પોતાનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શ, પવિત્રમાં પવિત્ર નિશ્ચય અને ઉંડામાં ઉંડો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતાં શરમાય છે. સમાજની એ કૃત્રિમ દશા ઘણા લોકોને અસહ્ય થઇ પડી છે. ધૂમાડાવાળી હવામાં શ્વાસ લેવો જેટલો અઘરો છે તેથીયે નૈસર્ગિક જીવન વધારે અઘરૂં થઇ પડયું છે.

ગાંધીજી જ્યાં સુધી મિ. ગાંધી હતા ત્યાં સુધી તેમની ડાહ્યા માણસમાં

ગણના થતી હતી. જે દિવસે—જે દુર્દૈવ ક્ષણે તેઓ 'મહાત્મા' થયા તે દિવસે તેઓ તરંગી બન્યા. ડાહ્યા લોકોએ હવે પછી ચેતવું જોઈએ. તેમની સલાહ જે અત્યાર સુધી ડહાપણભરેલી હતી તે હવે જોખમભરેલી થઈ ગઈ છે. દૂરથી જ એમને પૂજો, પાસે ન જાઓ; સમાજ મહારાજનો હુકમ છે. અને નવયુવકો, તમે પણ ચેતજો. દૂરથી ગાંધીજી વિષે જે કહેવું હોય તે કહેજો. તમને હોશિયાર કહીશું, ઉચ્ચ આશય વાળા કહીશું, સમાજનેતા પણ ગણીશું. પણ જો એ 'મહાત્મા' પાસે વધારે નજીક જશો તો ખચીત જાણજો કે જે નિર્ણય 'મહાત્મા' વિષે અમે આપ્યો છે તે જ નિર્ણય તમારે વિષે પણ લખેલો છે. વળી તમારી તો બમણી દુર્દશા થશે. ડહાપણમાંથી અમે તમને કાઢી નાખીશું, અને મહાત્માપણામાં તો તમે પેસી શકવાના નથી; એટલે તમે તો અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થઈને રખડી જ જવાના.

સમાજનું આ ફરમાન મેં ઘણા વખતથી સાંભળ્યું છે. અત્યાર સુધી હું એને વશ વર્ત્યો પણ ખરો. જ્યાં સુધી ગાંધીજીના સહવાસમાં હું આવ્યો નહોતો, જ્યાં સુધી તે ઋષિને ચરણે મારૂં તુચ્છ જીવન મેં અર્પણ કર્યું નહોતું ત્યાં સુધી ગાંધીજી વિષે બોલવાનો મને અધિકાર હતો. ગાંધીજીના ગુણદોષ ચર્ચવા જેટલું ડહાપણ મારામાં છે એ સમાજે સ્વીકાર્યું હતું. ગાંધીજી વિષેનો મેં લખેલો પરિચય પ્રકાશકો છાપતા અને વાચકો વાંચતા. પણ મેં ભૂલ કરી. ડહાપણની મર્યાદા ઓળંગીને હું ભક્ત બન્યો. મને લાગે છે કે એ દિવસથી મને દિવ્ય દૃષ્ટિ મળી. પણ સમાજ કહે છે કે 'તે જ ક્ષણે તમે આંધળા થઈ ગયા.' મેં સમાજનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો અને ગાંધીજી વિષેના પ્રેમોદ્‌ગાર કે અનુભવનાં વચનો પણ ન ઉચ્ચારવાનું વ્રત લીધું. આજ લગી બનતાં સુધી મેં એ વ્રતનું પાલન કર્યું છે. પણ હવે મારૂં ગાંડપણ વધી ગયું છે. સમાજ સરકારની આજ્ઞામાં હું રહ્યો નથી; સમાજનું શાસન તોડવા હું બેઠો છું. આ કાયદાનો ભંગ સવિનય છે કે અવિનય એ હું જાણતો નથી. આજે જાણવાની દરકાર પણ રાખતો નથી. જો મારાથી વધારેપડતું બોલાઈ જાય અથવા લખાઈ જાય તો એને માટે જવાબદાર સમાજ છે. ગુલામ જ્યારે સ્વતન્ત્રતા અખત્યાર કરે ત્યારે તેમાં જો તે કંઈ અતિરેક કરે તો તેની જવાબદારી ગુલામના માલિકને માથે છે. સમાજનો જુલમ આજ સુધી સહન કર્યો. એન્જીનમાં જેમ વરાળ રોકી રાખવાથી એન્જીન ફાટી જવાનો પ્રસંગ આવે છે, તે જ પ્રમાણે અત્યાર સુધી સમાજનું બંધન સ્વીકારીને દબાવેલી વૃત્તિ આજે બંધન તોડીને બહાર નીકળે છે. આજે મારા વિચારો સમાજને સમજાવવા ખાતર હું નથી નોંધી રાખતો. સમાજ ખોટો છે એ જાણીને અને એ ભાવનાની ઉન્મત્ત દશામાં આવીને હું આજે લખવા માગું છું.

હું મહાત્મા ગાંધીને ઈશ્વરી પુરુષ માનું છું. એટલે તેઓ મનુષ્ય નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો. તેઓ મનુષ્ય છે. મનુષ્યમાં જે જે વિકાર અને વિકલ્પ આવી શકે તેને તેઓ આધીન હતા અને હજીયે છે. ગાંધીજીમાં દૈવી શક્તિ પ્રગટ થઈ નથી. હવે પછી પ્રગટ થશે એમ મને લાગે છે. છતાં તે પ્રગટ થાય કે ન થાય તેની મને ફિકર નથી. ગાંધીજી જો અવતારી પુરુષ હોત તો હૃદયને સાક્ષી રાખીને હું કહું છું કે તેમને હું ન પૂજત. તેઓ દૈવી પુરુષ છે. તેઓએ શ્રદ્ધા કેળવી છે. સમાજ જેમને અવતારી પુરુષો ગણે છે એવાઓના ગાઢ પરિચયમાં આવવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. એવા લોકો વિષે મારા મનમાં સમાજને છે એટલો જ આદર છે. પણ ગાંધીજીએ જેટલી શ્રદ્ધા કેળવી છે તેટલી તો હું ક્યાંયે જોઈ શક્યો નથી. અને એથીયે વધારે ગાંધીજીનો ભક્ત થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મને ગાંધીજી જે શ્રદ્ધા આપી શક્યા તે બીજા કોઈ આપી શક્યા નથી. ગાંધીજી પોતે કહે છે કે મને આત્માનું સંપૂર્ણ દર્શન થયું નથી. એ વચનમાં મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. છતાં તેમને આત્માનું જેટલું દર્શન થયું છે તેટલાથી જ તેઓ ચાર્વાકોને આત્મવાદી બનાવી રહ્યા છે, દુર્બળને સબળ કરી રહ્યા છે. મને શ્રદ્ધા છે કે એમના સહવાસથી મારો આત્મા જાગૃત થશે.

ગાંધીજીને હું પૂજું છું, એમને હું દૈવી પુરુષ કહું છું, તે તેઓ દેશ-સેવક છે, રાજદ્વારી પુરુષ છે અથવા અત્યન્ત નીતિમાન છે એટલા માટે બિલકુલ નહિ. હું ગમે તેવો તોપણ આત્માર્થી છું, અને તે આત્મા ગાંધીજી પાસેથી મળશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

'सत्यान्नास्ति परो धर्मः', 'सत्य तेच परब्रह्म,' 'अभयं वै ब्रह्म,' 'He who has realized the soul can change the whole world' વગેરે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સત્પુરુષોનાં વચનોનો સાક્ષાત્કાર ગાંધીજીમાં જ મેં જોયો.

જેમ જેમ ગાંધીજીના જીવનનું ચિન્તન કરું છું તેમ તેમ હું એ નિશ્ચય પર આવતો જાઉં છું કે તેની અંદર શરૂઆતથી યોજના છે, યદૃચ્છાનો તે પ્રવાહ નથી. ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનને માટે છે—દુનિયાને માટે છે એ પણ દિવસે દિવસે વધારે પ્રતીત થતું જાય છે. સ્વામી વિવેકાનન્દ કહેતા, 'સત્પુરુષો દુનિયાથી અજ્ઞાત હિમાલયની ગુફાઓમાં પોતાને પૂરી દે અને ત્યાં પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે તોપણ દુનિયાની તે જ ક્ષણે ઉન્નતિ થાય છે.' આ વચનમાં પહેલાં મને કવિની અતિશયોક્તિ લાગતી. હવે મને તે જ વચન સ્વાભાવિક સત્ય જેવું લાગે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ ગાંધીજીમાં એકત્ર થયો છે. દુનિયામાં હજારો વર્ષ સુધી ચાલતી આવેલી ત્રિવિધ અશાન્તિ મટાડવાની ભવૌષધિ ગાંધીજીના હાથમાં આવી ગઈ છે.

અગ્નિકીર્તન પાંચ વર્ષ ઉપર સિંધ હૈદરાબાદમાં મીરાની કબરમાં બેસીને હિન્દુસ્તાનનું ભવિષ્ય હું જોઇ શકયો હતો. નજર આગળ બધે લોહીના પ્રવાહ અને વિનાશનાં ચિહ્ન પડ્યાં હતાં. એ લોહી અંગ્રેજોનું ન હતું, પણ આપણા દેશવાસીઓના પરસ્પર ચાલતા વિદ્વેષ અને કલહને પરિણામે રેડાયેલું હતું. તે કાળે હું રાષ્ટ્રપૂજાધર્મને માનનારો હતો, હું લોહીતરસ્યો હતો, છતાં તે રુધિરપ્રવાહ જોઈ હું સ્તંભિત થયો, દિઙ્મૂઢ થયો અને ગદ્ગદ થઇને મેં પ્રભુની પ્રાર્થના કરી કે 'હે પ્રભુ, આ દશ્ય સાચું ન નીવડો.' ગાંધીજીના પરિચયથી હવે મને શાન્તિ મળી છે. ગાંધીજીના ધર્મની મોહિની 'અઘટિતઘટનાપટીયસી' છે એ મેં જોયું છે. જે સત્યનું પાલન કરે છે, જે સત્યને વફાદાર રહે છે તેને દુનિયાનું કશું તત્ત્વ અદશ્ય રહેતું નથી, તેને અગમ્ય વસ્તુ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એ શ્રદ્ધા હવે ઉત્પન્ન થઇ છે.

ગાંધીજીનો ધર્મ—સનાતન ધર્મ દુનિયામાં બધે પોકારવામાં આવ્યો છે. દેશદેશના દિવ્ય પુરુષોને તેનું માહાત્મ્ય સમજાયું છે. જાપાનીઓએ ગાંધીજીનો સન્દેશો સાંભળ્યો છે. ચીનમાં તે પ્રસર્યો છે. મુસલમાની આલમ તેનો પાઠ શીખી રહી છે. યૂરોપના મજૂરો આગળ તેનું વાચન થયું છે. ગાંધીજીએ યુગધમ પ્રવર્તાવ્યો છે એમાં કંઇ શક નથી. હવે યુદ્ધનો અન્ત આવશે, વેર શમી જશે અને આત્માનો ઉદય થશે. વ્યક્તિઓમાં આધ્યાત્મિક જાગૃતિ કરનારા સદ્ગુરુ ઘણા થઇ ગયા છે. વિશિષ્ટ સમાજને અધ્યાત્મપરાયણ કરનાર અવતારી પુરુષો પણ ઓછા નથી થયા. પણ હવે જગદ્ગુરુનું કામ છે. ગાંધીજી તે જગદ્ગુરુ છે કે તે જગદ્ગુરુનું આગમન સૂચવનાર,—તે આગમનની તૈયારી કરનાર અરુણ છે તે હું જાણતો નથી, જાણવા માગતો પણ નથી. નિશાનો અન્ત આવ્યો છે અને પ્રકાશ ફૂટી નીકળે છે એટલું જ શ્રદ્ધાવાન માણસને બસ છે. ગાંધીજીની મહાવીર, બુદ્ધ કે શ્રીકૃષ્ણની જોડે હું સરખામણી નથી કરતો. પણ તેમણે જે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે તે જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને ભાગવત ધર્મનો નિષ્કર્ષ છે અને તેથી એ ત્રણે કરતાં ચઢિયાતો છે એમ હું માનું છું.

આત્મનિષ્ઠ મહાત્માજી

મહાત્મા ગાંધીજી વિષે આજે હું નવું શું લખું? ગયે વરસે મહાત્માજી વિષેના મારા ઉદ્ગારો 'દક્ષિણામૂર્તિ'ના વાચકોને મેં ભેટ કરેલા જ છે. આજ પાંચ છ વરસથી જે ધર્મમૂર્તિનું હું અનન્ય ધ્યાન કરતો આવેલો છું તેને

વિષે બાર માસની અંદર ભારે ફેરફાર કરવો પડે એવું તો ન જ હોય. એટલે ગયે વરસે મેં જે સંસ્કારો વર્ણવ્યા છે તે જ આજે દૃઢતર થયા છે એટલું કહું તો બસ છે.

છતાં આ બાર માસ નિષ્ફળ નીવડ્યા નથી. આ વરસે એક અપૂર્વ અનુભવ મને મળ્યો છે. સ્વામી વિવેકાનન્દે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે સાચા સદ્ગુરુને માટે આધ્યાત્મિકતાનું દાન કરવું એ સહેલી વાત હોય છે. જેમ કોઇ મિત્રને કંઇક સુન્દર વસ્તુ ભેટ આપીયે છીયે તે જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અથવા વૃત્તિ પણ આપી શકાય છે. મહાત્માજી આ રીતે કેટલીકવાર જોતજોતામાં આવું ચૈતન્ય રેડી દે છે. ક્ષીણસ્રોતસ્વિની સાબરમતીમાં જેમ જોતજોતામાં રેલ આવી જાય છે તેમ છેક નાસ્તિક માણસમાં પણ એકાએક સાધુતા આવી જાય છે. મહાત્માજીની આ શક્તિ આ વરસે હું ખાસ જોઇ શક્યો છું. તેમને પૂછો તો તેઓ તો ના જ પાડશે. બાળક પોતાની પ્રસન્ન મુદ્રાથી સૌને પોતાનું દુઃખ ભૂલાવે છે, પણ એ વાતની બાળકને પોતાને ક્યાં ખબર હોય છે ?

વિધિની લીલા વિચિત્ર છે. મહાપ્રયાસે અનેક સૈકાઓ પછી તે એક સાચો માણસ પેદા કરે છે. છતાં બધા લોકો તેને ઓળખી શકે એવી ગોઠવણ કરવામાં તે કંજુસ બને છે. શરૂઆતમાં મહાત્માજી અજ્ઞાત હતા ત્યારે તેમને કોઇ ઓળખતું નહોતું. ત્યારપછી જ્યારે તેઓ રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર સ્હેજસાજ અસર પાડવા લાગ્યા ત્યારે દરેક જણે તેમને વિષે ગેરસમજ કરી લેવામાં જ સાર્થકતા માની. અને હવે તો લોકોનાં હૃદયમાં તેમણે એટલે સુધી પ્રવેશ કર્યો છે કે હવે તેમને કોઇ સમજી શકે એમ નથી. જેમ આંખમાં પેઠેલી વસ્તુ આખી જોઇ શકાતી નથી તેમ અહીં પણ થયું છે.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

છતાં મહાત્માજીનું જીવન છેક સાદું છે. સાધુજીવન સાદું જ હોય. જેથી આત્માનું રક્ષણ થાય, આત્માનું પોષણ થાય, આત્માનો વિકાસ થાય તે જ કરવું. આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખી કરેલું કાર્ય કોઇ કાળે, કોઇ હાલતમાં અને કોઇ કારણે કોઇનું પણ નુકસાન ન કરી શકે એટલી શ્રદ્ધા રાખવી. રસ્તા પરના ડાકના થાંભલામાં કાગળ નાખીયે છીયે તે વખતે આપણા મનમાં સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે કે અમુક કલાક પછી અમુક ઠેકાણે આ કાગળ જરૂર પ્હોંચી જવાનો. આ ખાતરીને માટે ટપાલ

ખાતાની બધી વ્યવસ્થા અને તેમાં કામ કરનાર માણસોની નામાવલિ જાણવાની જરૂર નથી હોતી. તારની અંદર તારબાબુ જ્યારે બટન દબાવે છે ત્યારે તેને ખાતરી હોય છે કે હજાર માઇલ પર તે જ ક્ષણે તેવો જ અવાજ પેદા થાય છે. તે જાણવા માટે તે વિજળીના પ્રવાહ સાથે દોડી જતો નથી. આપણે પોતે જ આપણી પોતાની શરીરરચના ક્યાં જાણીયે છીયે? છતાં આપણો વિશ્વાસ તો છે કે આપણે જે અન્ન ખાઇયે છીયે તેનું જ લોહી બની શરીરને પોષે છે. આનું જ નામ શ્રદ્ધા છે. આધ્યાત્મિક વિષયો વિષે પણ આવી જ દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો માણસનું જીવન સાદું, નિશ્ચિન્ત અને સુખકારક બને છે. મહાત્માજીના આત્મવિશ્વાસનું મૂળ આમાં જ છે. તેઓ સાશંક થઈ વિચાર કરવા બેસતા નથી. આજે સેવિંગ્સ બેંકમાં રૂપીયા મુકી આવું છું, આવતી કાલે તે મને મળશે કે નહિ, એવી શંકા કોઇ કરતું નથી. પણ આજે નિર્વૈર થઇ પ્રેમથી હું વર્તું છું એની અસર સમાજ ઉપર થશે કે નહિ એ વિષે સાશંક રહેનારાઓની સંખ્યા દુનિયામાં ઓછી નથી. દુનિયામાં બધે નાસ્તિકતા જ ફેલાયેલી છે અને તેથી માણસ હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

મહાત્માજીનું શૌર્ય બ્રિટિશ સલ્તનત જેવી જગદ્વ્યાપી સલ્તનત સામે લડવામાં નથી, પણ અન્તરાત્માના અવાજ સામે અસંખ્ય લોકો પોકાર કરે તોપણ તે પોકારને કાન ન દેવાની હિંમત ધરાવવામાં છે. તેઓ નથી રાજનિષ્ઠ કે નથી રાષ્ટ્રનિષ્ઠ; નથી શાસ્ત્રનિષ્ઠ કે નથી સમાજનિષ્ઠ. તેઓ તો એક આત્મનિષ્ઠ છે. તેથી જ રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર, સમાજ અને શાસ્ત્ર તેમને વશ થઈ જાય છે. આજની દુનિયામાં આત્માર્થી માણસ કેવો હોવો જોઇયે એનું તાદૃશ ચિત્ર તેમણે દુનિયા આગળ રજૂ કર્યું છે.

तमेवैकं जानथ आत्मानं, अन्या वाचो विमुञ्चथ । अमृतस्यैष सेतुः ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

વ્યવહારકુશળ મહાત્માજી

દુર્દૈવ છે આ દેશનું કે મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા પણ સિદ્ધ કરવી પડે છે!

'મહાત્માજી આદર્શ સૃષ્ટિમાં વિહાર કરનાર એક તરંગી માણસ છે. તેઓ અજાતશત્રુ ધર્મરાજાની પેઠે આખી દુનિયાને સજ્જન સમજે છે. પોતાના મનમાં જે કંઈ આવે છે તે પૂર્ણપણે વ્યવહાર્ય છે એમ માનવા જેટલા

તરંગી છે. સજ્જનતાથી રાજનીતિના ખેલ ખેલવાની હિંમત ધરાવનારા ધર્માન્ધ છે. સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની હિંમત રાખનાર બાઘા છે. આખા સમાજને બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ કરનાર શેખચલ્લી છે. અહિંસાને ખાતર રાષ્ટ્રના સર્વસ્વને ગુમાવી બેસનાર મતાગ્રહી છે.'—આવી આવી ટીકાઓ મહાત્માજી પર કેટલીયે થઇ ચુકી છે. છતાં આખું રાષ્ટ્ર મહાત્માજીનું જ કહ્યું માને છે; ટીકા કરનાર ડાહ્યાડમરાઓની વાતને તો કોઇ કાને પણ ધરતું નથી. આ કેવી સ્થિતિ કહેવાય ? ઠગવિદ્યાથી જ દુનિયા નભી શકે છે એમ માનવામાં જો વ્યવહારકુશળતા રહેલી હોય તો બેશક મહાત્માજી વ્યવહારકુશળ નથી. વ્યક્તિગત વ્યવહારમાં જે આચરણને આપણે દુરાચરણ કહેતા હોઇયે અને જેની તરફ તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જોતા હોઇયે તે જ આચરણ રાષ્ટ્રહિતને સારૂ જરૂરી અને વ્યાજબી છે એમ માનવું એ જો વ્યવહારકુશળતા હોય તો બેશક મહાત્માજી વ્યવહારકુશળ નથી. વિલાસમાં ડૂબેલા રાષ્ટ્રમાં બ્રહ્મચર્ય વિના શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિ નથી આવી શકવાની એમ માનવું એ જો વ્યવહારકુશળતાનો અભાવ હોય તો મહાત્માજીમાં એ અભાવ જરૂર છે. સજ્જનતામાં આત્મરક્ષણનું સામર્થ્ય નથી એમ માનવામાં જો વ્યવહારકુશળતા હોય તો મહાત્માજીમાં એ વ્યવહારકુશળતા નથી. પણ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતાની ચર્ચા કરતા પહેલાં વ્યવહારકુશળતા શી વસ્તુ છે એ જોવાની જરૂર છે.

દુનિયામાં બે પ્રકારની વ્યવહારકુશળતા હોય છે—એક વીરોની અને બીજી કાયરોની. એક એમ માને છે કે પરિણામ ગમે તે આવે, પણ કોઇ પણ જાતનું જોખમ ન ઉઠાવવું. આવો માણસ ઝાઝો પુરુષાર્થ કર્યા વગર જે કંઇ મળી શકે છે યા ટકી શકે છે તેનાથી જ સન્તોષ માની લે છે. બીજો એ વાતનો વિચાર કરે છે કે મારા પુરુષાર્થનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને હું વધારેમાં વધારે કેટલું કમાઇ શકું અને એમ કરવામાં મારે કેટલું જોખમ ઉઠાવવું યોગ્ય છે. દરેક વ્યક્તિમાં તેમજ સમાજમાં શકિત અશક્તિ બન્ને રહેલાં હોય છે. જે માણસ કેવળ શકિતને જ જુએ છે અને અશકિતને ભૂલી જાય છે તે બાઘો છે, તે વ્યવહારકુશળ નથી. એથી ઉલટું જે માણસ અશકિતનું જ દર્શન કરે છે અને શકિતને ભૂલી જાય છે તે પણ કંઇ ઓછો વ્યવહારશૂન્ય નથી. તે કાયર છે. મહાભારતમાં એનું વર્ણન આમ કરવામાં આવ્યું છે: निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यमरिनन्दनम् । આજકાલ નાસ્તિકતાનો જમાનો છે તેથી આત્મબળ પર શ્રદ્ધા રાખનાર લોકોને તરંગી ગણી કાઢવામાં આવે છે. પણ જે પુરુષાર્થી છે તે જાણે છે કે જમાનો તો જેવો આપણે બનાવીશું તેવો બનશે. વ્યવહારકુશળતા જો નિરાશામાં પરિણત થતી હોય તો તે વ્યવહારકુશળતા નથી. જેની પરિણતિ ઉત્સાહમાં

ક્ષત્રિયકીર્તન

થાય છે તે જ વ્યવહારકુશળતા છે. વ્યવહારકુશળતા મરણની સાથે કદી લગ્ન નથી કરતી; તેને તો જીવન જ ગમે છે, પુરુષાર્થ જ પ્રિય હોય છે.

હવે મહાત્માજીએ વ્યવહારનો કેટલો અનુભવ લીધો છે તે જોઇયે. જો વંશપરંપરાગત સંસ્કારમાં કશો અર્થ હોય તો એક કારભારકુશળ કાઠીયાવાડી દીવાનના તેઓ પુત્ર છે. જો તાલીમથી વ્યવહારકુશળતા આવી શકતી હોય તો વ્યાપારકુશળ અમદાવાદમાં મૅટ્રિક સુધી ભણ્યા પછી લૉર્ડ જ્યૉર્જના દેશમાં તેમણે પોતાની તાલીમ પૂરી કરી છે. જો મહારાષ્ટ્રીઓમાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો મહામતિ રાનડે અને ધારાસભાધુરીણ ગોખલેના સહવાસ અને શિષ્યત્વ દ્વારા મહાત્માજીએ તે પણ પ્રાપ્ત કરી છે. જો દુનિયાના કડવા અનુભવોથી માણસની વ્યવહારકુશળતા ઘડાતી હોય તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાળો અને માર ઝીલીઝીલીને મહાત્માજી તેમાં પણ સારી પેઠે ઘડાયા છે. હું માનું છું કે વ્યવહારકુશળતા વિના કોઈ માણસ માસિક પાંચ દસ હજારની આમદાની ન કરી શકે. વ્યવહારકુશળ અસીલો તો વ્યવહારકુશળ વકીલની પાસે જ જાય છે. વળી જો ધૂર્ત લોકોની સાથે વારંવાર પ્રસંગ પડવાથી વ્યવહારકુશળતા આવતી હોય તો જનરલ સ્મટ્સે મહાત્માજીને ખૂબ વ્યવહારકુશળતા શીખવાડી છે. જો વર્તમાન રાજનીતિમાં વ્યવહારકુશળતાનો ઉત્કર્ષ હોય તો બોઅર યુદ્ધ અને ઝુલુ યુદ્ધમાં મહાત્માજીને એનું નિરીક્ષણ કરવાનો ખૂબ અવસર મળ્યો છે. જો દેશમાં અનેક પક્ષવિપક્ષો હોવા છતાં પણ પોતાના વિચારો દેશમાં ફેલાવવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો હું નથી ધારતો કે આજે વ્યવહારકુશળતામાં મહાત્માજીને આંટે એવો બીજો કોઈ પુરુષ હોય. જો સૈકાઓથી ચાલી આવતી દુશ્મનાવટ દૂર કરવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને કોમો મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતાની સાક્ષી પૂરશે. જો પોતાની ભૂલમાંથી પણ લાભ ઉઠાવવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો તે મહાત્માજીમાં ઓછી નથી. સત્યાગ્રહ પહેલાંની રાજદ્વારી હીલચાલમાં જે અત્યાચારો થયા તેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનને બહુ દુ:ખ વેઠવું પડેલું. એટલે સુધી કે પાંચ વર્ષ સુધી દેશનું રાજકીય જીવન મૂર્છિત દશામાં પડી રહ્યું હતું. આ વખતે જે અત્યાચાર થયા તેનું દુ:ખદ પરિણામ ઓછામાં ઓછું કરવામાં અને પ્રજાની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ટકાવી રાખવામાં મહાત્માજીએ જે વ્યહારકુશળતા બતાવી છે એ એક જ વસ્તુ વ્યવહારકુશળતાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર કરશે. મહાસભા જેવી અંગ્રેજી ભણેલાઓની એક સંસ્થાને રાષ્ટ્રીય વિરાટ મહાસભા બનાવવામાં વ્યવહારકુશળતા નથી એમ કોણ કહેશે? અને જો છે તો કોઈ કહી શકે એમ છે કે એ કાર્યમાં મહાત્માજીનો ભાગ નથી? દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ, ચંપારણની લડત અને ખેડાનો સત્યાગ્રહ એનાં તો અહીં નામ માત્ર દેવાં જ બસ થશે.

અસહકારની લડતનો વિચાર કરીયે. હિન્દુ મુસલમાનને એક કરવા, આખા ભારતવર્ષને ખૂણે ખૂણે ઘૂમી આવવું, હજારો જ નહિ પણ લાખો માણસોની સાથે મ્હોડામ્હોડ વાતચીત કરવી, ગરીબોની હાલત નિહાળવી, એમને સહેવાં પડતાં દુઃખો પોતે સહેવાં અને ત્રીસ કરોડની અફાટ વસ્તી વાળા એક મહાન રાષ્ટ્રને એક ભાવનાથી પ્રેરિત કરવું—આ કાર્ય છેલ્લાં ત્રણ હજાર વરસથી માંડીને આજ સુધી કોઇએ કરી બતાવ્યું હોય તો એ પુરુષ કદાચ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા વિષે શંકા આણવાને અધિકારી થઇ શકે ખરો. પાંચ વર્ષ પહેલાં કોઇ આવીને કહેત કે રેંટીયે કાંતેલું સૂતર હિન્દુસ્તાનને એકેએક ખૂણે મળી આવશે તો લોકોએ તેને ગાંડો ગણીને હસી કાઢયો હોત. આજે લાખો—અને કદાચ કરોડો—માણસો એ ખાદીને અભિમાનપૂર્વક ધારણ કરે છે. આવું પરિવર્તન કરાવવું એ વ્યવહારકુશળતા નથી શું ? મહાત્માજીમાં જો કયાંયે વ્યવહારકુશળતાનો અભાવ હોય તો તે એ છે કે તેઓ નિર્ભય વીરની માફક સરકારની જેલમાં જઇ બેઠા છે અને એમ કરીને કેટલાક ચતુરંમન્ય લોકોને તેમની વ્યવહારકુશળતા વિષે અંદેશો આણવાનો અવસર આપ્યો છે !

ભારતવર્ષમાં આજે બે વર્ગ છે. એક વર્ગ આમ લોકોનો. આ વર્ગમાં રાજનૈતિક જ્ઞાન તો લગભગ કંઇ જ નથી, પણ તેઓ સાચી મહેનતથી અને પ્રામાણિકતાથી રોટલો કમાય છે અને ઇશ્વરદત્ત ભાવના અને અનુભવપ્રાપ્ત જ્ઞાન અનુસાર પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવે છે. આ વર્ગને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સોંપવામાં આવે તો એને સારા પાયા પર ચલાવવા જેટલી વ્યવહાર-કુશળતા એનામાં પૂરેપૂરી છે. આ વર્ગને બ્રિટિશ અમલથી દુઃખ તો પાર વિનાનું વેઠવું પડે છે, છતાં બ્રિટિશ અમલથી જેટલો નૈતિક અધઃપાત ઇતર લોકોનો થયો છે તેટલો આ વર્ગનો થવા પામ્યો નથી. જો ધર્મબંધનો શિથિલ ન હોત, બ્રિટિશ અદાલતોએ રાષ્ટ્રની નીતિમત્તામાં બગાડો ન કર્યો હોત અને બીજા લોકોએ બુદ્ધિભેદ ન કર્યો હોત તો આ વર્ગ દુનિયાની કોઇ પણ જનતા કરતાં સ્વરાજ્યને માટે વધારે યોગ્ય રહ્યો હોત.

બીજો વર્ગ એ લોકોનો છે જેમનો સરકારી કેળવણી સાથે કંઇ સંબન્ધ છે યા જેના પર સરકારી કેળવણીની કંઇ અસર થઇ છે. આ વર્ગમાં એશ-આરામ વધ્યાં છે; પુરુષાર્થ ઘટયો છે; તેજસ્વિતા એથી પણ ઓછી થઇ છે. આ વર્ગ ક્ષુદ્ર સહીસલામતીનો દાસ બની ગયો છે અને પોતાના દેશભાઇઓના વિનાશથી મળતા લાભથી પેટ ભરવાને તત્પર છે. આ વર્ગની રાજનીતિ આજ સુધી અશ્રદ્ધાયુક્ત અને તેજસ્વિતાહીન રહેલી છે. પહેલા વર્ગની અશક્તિનું કારણ અજ્ઞાન છે, વ્યવસ્થાનો અભાવ છે. આ અશક્તિ સહેલાઇથી દૂર થઇ શકે એમ છે. બીજા વર્ગની દુર્બળતાનું કારણ બુદ્ધિભેદ, અશ્રદ્ધા અને

 સંકલ્પસામર્થ્યનો અભાવ છે. બ્રિટિશ રાજ્યને ટકાવી રાખનાર આ જ લોકો છે. એમના મનમાં સરકારનો ૫ ગમે તેટલો ભર્યો હોય છતાં આજીવકાને ખાતર અને બુદ્ધિભ્રંશને કારણે તેઓ સરકાર સાથે પૂરેપૂરો સહકાર કર્યા કરે છે. સરકારને પ્રેમની ગરજ નથી, સહકારની ગરજ છે. સરકાર તમારા દ્વેષથી નથી ડરતી, તમારા અસહકારથી જ ડરે છે. આ મનોદશા પરખીને સરકારને મળતો સહકાર બંધ કરી દેવામાં જ પૂરેપૂરી વ્યવહારકુશળતા છે. એ જ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા છે, રાજનીતિ છે અને રાજનીતિજ્ઞતા છે. એ વ્યવહારકુશળતા તેજસ્વિતાયુક્ત છે. તેજસ્વિતાહીન વ્યવહારકુશળતા તો નરી કાયરતા છે.

—

સત્ય-રાજનીતિનો જન્મ

દરેક મૌલિક કલ્પના સમ્રાટ્ જેવી હોય છે. તે એકલી ક્યાંયે જતી નથી. પોતાના સામન્તપરિવારને સાથે લઈને જ જાય છે. અને જ્યારે જાય છે ત્યારે દિગ્વિજયને માટે જ જાય છે. દુનિયામાં બીજી જેટલી કલ્પનાઓ હોય તેમણે કાં તો એને શરણ જવું જોઈએ કાં તો એની સાથે જીવસટો-સટનું યુદ્ધ કરવું જોઈએ.

દરેક કલ્પનામાં સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે. કોઈએ કંઈ નવી કલ્પના કાઢી તો તેણે એ કલ્પનાને પોતાના જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, સામાજિક જીવનના એકેએક વિભાગમાં ઘટાવી બતાવવી જોઈએ. એક નવી કલ્પના આવે છે એટલે પછી તેને અનુસરીને ધર્મમાં પરિવર્તન થાય છે, સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન થાય છે અને કૌટુમ્બિક જીવનમાં પણ ક્રાન્તિ થાય છે. તેનું સ્વતન્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર નિર્માણ થાય છે. કળાનો આદર્શ બદલાઈ જાય છે, મનુષ્યનો પરસ્પરનો વ્યવહાર નવું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે, પુરુષાર્થોનું સાપેક્ષ મૂલ્ય ફરી જાય છે, ઉન્નતિ અવનતિની દિશા બદલાતી જાય છે અને આખું વિશ્વ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.

દુનિયામાં સત્યનો પ્રાદુર્ભાવ મનુષ્યહૃદયની સાથે જ થયો છે; અહિંસાનો અવતાર પાછળથી થયો છે. છતાં એ બેનો આજ સુધી એકબીજા સાથે પરિચય નહોતો થયો. સાચું જોઈએ તો બન્ને એક જ સનાતન તત્ત્વની બે વિભૂતિઓ છે. છતાં આજ સુધી બન્ને એકબીજાથી વિમુખ જ રહ્યાં હતાં. હવે આજે એ મુહૂર્ત આવ્યું છે જ્યારે એ બેનો વિવાહ મનુષ્યના હૃદયમન્દિરમાં

અવશ્ય થવો જોઇયે. આચો 'સાવધાન'નો મન્ત્રોચ્ચાર કરી દી । . ફક્ત અન્તર્પટ ખોલવાની જ વાર છે. આ મંગલ વિવાહ નવી સૃષ્ટિને જન્મ આપવાનો છે.

સાચું પૂછો તો વિવાહ થઈ ચુકયો છે અને નવી સૃષ્ટિ રચાઇ રહી છે. માત્ર એના ઉત્સવની જ વાર છે. લોકો પૂછે છે, આ દંપતીની રાજનીતિ નામની કન્યાનું રૂપ કેવું હશે? જેમણે મન્દિરમાં પ્રવેશ કરીને કન્યાનું દર્શન કર્યું છે તેઓ હર્ષપુલકિત થઇને કહે છે, આ દિવ્ય કન્યા જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. તે શાન્ત છે, તે જગદ્ધાત્રી છે, તે દયામયી છે, તે વિશ્વંભરા છે. ક્ષમા, સરલા, અકુટિલા, ધૈર્યવતી એ પણ તેનાં નામ છે. તેની આંખોમાં પ્રસાદ છે, હૃદયમાં કારુણ્ય છે. તેનું વદનકમળ પુંડરીકના જેવું સ્વચ્છ શુભ્ર છે. તે ગજગામિની છે. જ્યાં તે જાય છે ત્યાં વૃક્ષ અને વનસ્પતિ પ્રફુલ્લિત થાય છે, નદીઓ સ્વચ્છસ્રોતસ્વિની થાય છે, મનુષ્ય પોતાના રાગદ્વેષ ભૂલી જાય છે અને ઇશ્વરનો આશીર્વાદ તેના માર્ગમાં નિરંતર વરસતો રહે છે.

* * *

રાજનીતિનો લોકો કંઇક વિચિત્ર જ અર્થ કરે છે. તેઓ કહે છે, રાજનીતિ એટલે કૂડકપટ; રાજનીતિ એટલે ઠગવિદ્યા; રાજનીતિ એટલે પોતે ઓછામાં ઓછું જોખમ ઉઠાવીને બીજાને હરાવવાની રીત; રાજનીતિ એટલે બહારથી સજ્જનતા દેખાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની કળા; રાજનીતિ એટલે સામાની આંખમાં ધૂળ નાખવાની આવડત. લોકો માને છે કે આ રીતે આપણે પોતાનું હમેશનું કલ્યાણ સાધીયે છીયે. પણ તેમને ગમ નથી હોતી કે આખી મનુષ્યજાતિ એક જ જહાજમાં બેઠી છે. એકને ડૂબાવવા માટે વહાણમાં કાણું પાડવામાં આવશે તો સૌને સાથે જલસમાધિ લેવાનો વખત આવશે. ટુંકી નજરનો માણસ કહે છે, અન્તિમ કલ્યાણની મને પરવા નથી. કલ્યાણ સુધી અમે પહોંચી પણ શકતા નથી. અમને લાભ થાય, અમારો અર્થ સરે એટલું જ અમે માગીયે છીયે. આવા લોકોને વ્યાસજી કહે છે:

ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

જેનાથી સમાજનું કલ્યાણ થાય તે નીતિ છે. જેનાથી ધર્મની રક્ષા થાય તે નીતિ છે. જેમાં કોઇને નાહક દુઃખ ન સોસવું પડે, કોઇના દાસ ન બની રહેવું પડે, ગરીબોની હાય વાતાવરણને અપવિત્ર ન કરે એ નીતિ છે. રાજનીતિ વ્યક્તિગત નીતિથી ખરાબ તો ન જ હોવી જોઇયે. પણ એ લોકો સત્યના માર્ગ પર પોતાને સુરક્ષિત માનતા નથી, ક્ષમાનો આશ્રય લેવામાં પોતાનું કલ્યાણ જોતા નથી. તેથી રાજનીતિને તેઓ વિકૃત કહે છે.

શ્રીમન્નારાયણ રાજનીતિમાં કુશળતા જરૂર જોઇયે, પણ કુટિલતાની જરૂર નથી.

* * *

અહિંસા જેનો આદર્શ છે અને સત્ય જેનું વ્રત છે તેની રાજનીતિ એના જેવી જ હોય. ગાંધીજીની રાજનીતિમ જો કંઇ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે એ છે કે તેઓ પોતાની સામે વિરોધને ઉભો જ રહેવા દેતા નથી. બનતાં સુધી તેઓ વિરોધીઓ પાસેથી તેમની વિરોધવૃત્તિ છીનવી લે છે. જેની સાથે તેમનો વિરોધ હોય તેની સાથે તેઓ ઘટે તે કરતાં પણ વધ પક્ષપાત પહેલેથી જ બતાવી દે છે. પોતાના વિરોધીઓને પોતાના જ જેવા સજ્જન અને બહાદુર માની લે છે અને તેમની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરે છે. દરેક માણસનું હૃદય સ્વાથ, અભિમાન, ઈર્ષ્યા, અસૂયાથી ભરપૂર હોય છે; બિચારી ધર્મબુદ્ધિ એક ખૂણામાં દબાઈ રહે છે. મહાત્માજી પોતાની ઉદારતાથી એ ધર્મબુદ્ધિને જાગૃત કરે છે અને પછી વિરોધીઓના ઘરમાં પણ સ્વાર્થ ક્રોધ આદિ રિપુઓ અને ધર્મબુદ્ધિ વચ્ચે સંગ્રામ શરૂ થાય છે. યુદ્ધશાસ્ત્રવિશારદો કહે છે કે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર આપણા ઘરમાં કદી ન હોવું જોઇયે, રણસ્તંભ તો વિરોધીઓના ક્ષેત્રમાં જ રોપાવો જોઇયે. ગાંધીજીએ આ નિયમનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું છે. દુઃખની વાત છે કે આજકાલ આપણા કેટલાયે દેશભાઇઓ ઘરમાં જ વાગ્યુદ્ધ મચાવી રહ્યા છે. ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ મચે છે ત્યારે ધર્મનો જ જય થાય છે એ વાત પર એમને પૂરી શ્રદ્ધા બેઠી જ નથી.

* * *

ગાંધીજી માને છે કે સાચી રાષ્ટ્રશક્તિ લોકહૃદયમાં છે, કેળવાયેલા લોકોની વાદકુશળતામાં નથી. તેથી જ તેઓ હમેશાં આમવર્ગમાં નવજીવનનો સંચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરતન્ત્રતાની બેડીઓમાં જેઓ ખૂબ સખત જકડાઇ ગયા છે તેમની પાસેથી તેઓ વધારે ત્યાગની આશા રાખે છે; અને હમેશાં એ વાતની કાળજી રાખે છે કે આપણી તરફથી કોઇને પણ અન્યાય ન થાય. શુદ્ધ દષ્ટિએ જોતાં જણાશે કે મહાત્માજીની રાજનીતિમાં કુશળતા છે, કુટિલતા નથી.

જેલમાં ગાંધીજી

બાંધી મૂઠીમાં લાખ છે કે ખાખ છે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા માણસને બહુ હોય છે. જેલ વિષે પણ તેમ જ. જેલની ભીંતોની પછવાડે અમુક

જાતના પુરુષાર્થી લોકો અને તેમને સાચવનાર કેટલાક અમલદારો એટલા જ જઇ શકે છે એ ખ્યાલથી જ હજારો લોક જેલની અંદર શું હશે એ જાણવા ઇંતેજાર થાય છે. જેઓએ મહાત્માજીને હજાર વાર જોયા હશે અને મહાત્માજી આશ્રમમાં આવીને રહ્યા હોય ત્યારે પણ તેમને મળવાની જેમને જરૂર ન ભાસે તેવાઓ પણ ગાંધીજી જેલમાં કેવી રીતે રહેતા હશે એનો વિચાર કરવામાં કલાકના કલાક ગાળી નાખે છે.

* * *

તેમાં વળી પ્રજાહૃદયમાં ગાંધીજીને સજા થવાની આશંકા ભારે; છડેચોક તેઓ રાજદ્રોહ કરતા આવ્યા છે એટલે સજા થાય તો કેટલી થાય એની કલ્પનાઓ પણ ઘેરેઘેર ચાલુ; અને તેથી મહાત્માજીનાં દર્શન થઇ શકે તો બહુ સારૂં એવું જ નવરા ઉદ્યોગી દરેકને થઇ જાય છે.

* * *

ઠીક થયું કે ગુરુવાર પહેલાં જ હું મહાત્માજીને મળી આવ્યો. હું કંઈ ખાલી કુતૂહલને ખાતર તેમને જોવા ગયો ન હતો. મારે તો તેમને કામસર મળવું હતું. કેટલીક બાબતમાં તેમના હુકમ મેળવવા હતા. આ પહેલાં કોઇ કાળે જેલમાં ગયેલો નહિ તેથી જેલમાં કેમ જવાતું હશે તેની ખબર ન મળે! હા, કંઇક ગુન્હો કરીને જાત તો સહેલાઇથી જેલમાં પ્રવેશ થઇ શકત. પણ તે રીતે કંઇ મહાત્માજીને થોડું જ મળી શકાત ? હું જેલના દરવાજા આગળ જઇ પહોંચ્યો. બહાર સંત્રીઓ પહેરો ભરતા હતા. એક ઝાડ નીચે તોપના જેવા ગોળા ગોઠવેલા પડ્યા હતા. કેટલાક સિપાઇઓ બીજા સિપાઇઓને અને કેદીઓને ગણી ગણીને બહાર કાઢતા અને કેટલાકને ગણી ગણીને અંદર દાખલ કરતા. એક દરવાજો ને તેની અંદર બીજો એમ બે દરવાજા છે. બન્ને દરવાજા એકી સાથે એક જ ક્ષણે ખુલ્લા ન રહે તેની ખાસ કાળજી લેવાતી મેં જોઇ. મેં બહાર રહ્યાં દરવાજાની જાળીમાંથી અંદરના સિપાઇને કહ્યું, મારે કામસર મહાત્માજીને મળવું છે. પણ તે શાનો મને દાદ દે ? એટલામાં મને અંગ્રેજી રિવાજ સૂઝયો. ખીસામાંથી કાગળ પેન્સીલ કાઢી મારૂં નામ અને કામનું સ્વરૂપ લખી તે ચિઠ્ઠી અંદર જેલરને પહોંચતી કરાવી. પછી તેમણે તે મહાત્માજી પાસે મોકલી કે તેમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે તે હું જાણતો નથી. વખતસર—એટલે કે ઘણા વખત પછી મને અંદર જવાની રજા મળી.

* * *

બહારના દરવાજાની બારી ખુલી. હું ટપીને અંદર પેઠો કે તરત જ પેલા પોલીસે તાળું મારી દીધું. બે બારણા વચ્ચે હું સપડાયો ! જરા ગભરાયો! મારે ત્યાં નામ નોંધાવવું પડ્યું. ત્યારપછી બીજી બારી ઉઘડી. આ બારીને

 બે આંખો રાખેલી હોય છે. તેમાંથી જ અંદરનું જોઇ શકાય. હું અંદર ગયો અને બહુ ખુશી થયો. શી ત્યાંની સ્વચ્છતા! એક રસ્તો સીધો સામો જતો હતો ને તેની બન્ને બાજુએ ઝાડની હારો હતી. પણ તે રસ્તે મારે જવાનું ન હતું. મારી સાથે જેલનો એક માણસ હતો તે મને ડાબી તરફ લઇ ગયો. એ રસ્તાના લગભગ છેડા સુધી ગયો એટલે ત્યાં એક ફળિયું આવ્યું. ફાંસીના કેદીઓને આ ફળિયામાં રાખે છે. પણ એ તો મને પાછળથી ખબર પડી. આ જ ફળિયામાં મને તે પુરુષસિંહનાં દર્શન થયાં.

* * *

કેટલીક હારબંધ ઓરડીઓ, તેનો એક પહોળો ઓટલો, પછી આંગણું અને આંગણાને એક છેડે બે સાફ જાજરૂ. આંગણામાં ત્રણ ચાર નાનાં નાનાં ઝાડ ઉગ્યાં છે અને લીમડાનું એક ઠીક ઠીક મોટું ઝાડ પણ છે. મહાત્માજી ઓટલા ઉપર એક જેલની કાળી કામળી પાથરી તેની ઉપર બિરાજેલા હતા. પાછળ બે તકીયા પડેલા હતા, પણ તેનો ઉપયોગ ભાગ્યે જ થતો હશે. મહાત્માજી કંઇક લખી રહ્યા હતા. પાસે જ 'આશ્રમ ભજનાવલિ'નું નાનું સરખું પુસ્તક, કુરાનનો અંગ્રેજી તરજુમો અને ઇશુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચનની એક સુન્દર આવૃત્તિ પડેલાં હતાં. સર્મનની આ ચોપડી અમેરિકાની કેટલીક બાઇઓએ મહાત્માજીને ભેટ મોકલેલી.

હું જઇને પગે લાગ્યો. ગાંધીજી હસ્યા ને કહ્યું; 'તમે ભલે આવ્યા, મારે તમને કેટલીક વાતો કહેવી હતી.' ભાઇ શંકરલાલ પાસેની ઓરડીમાં કંઇક કામ કરતા બેઠા હતા. તેમને પણ મેં નમસ્કાર કર્યા. તેઓ પણ ખુશમીજાજ દેખાતા હતા. તેમની સાથે ઝાઝી વાતચીત ન થઇ. મહાત્માજી જોડેનું મારૂં કામ બહુ ન હતું, પણ ત્યાં બીજા મળવા આવેલા કેટલાક બેઠા હતા એટલે મારે રાહ જોતા વધારે વાર બેસી રહેવું પડ્યું.

* * *

એટલામાં જેલર સાહેબે (તેઓ અહીં આવી એક ખુરશી પર બેઠા હતા.) તેમને તેમનો વખત થઇ રહ્યાની સૂચના આપી અને તેમને બહાર લઇ ગયા. હવે મારો વાત કરવાનો વારો આવ્યો. મેં મારૂં કામ શરૂ કર્યું એટલામાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ (તેઓ એક ભલા પારસી સદ્‌ગૃહસ્થ છે.) અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબને લઇ આવ્યા. અબ્બાસ સાહેબ મહાત્માજીના નાનપણના દોસ્તાર હોવા જોઇએ. તેમણે વિનોદપૂર્વક એકબીજાનું સ્વાગત કર્યું, બાથમાં લઇને ભેટયા ને પેટ ભરીને વાતો કરી. મારૂં કામ તો રહી જ ગયું. મને તેમાં ખોટું તો શું લાગે? પણ મારો વખત થઇ રહ્યે મને કાઢી મુકશે એ જ બીક મનમાં હતી. અબ્બાસ સાહેબ ખોરસદનાં વખાણ કરતા હતા, બારડોલીના ઠરાવની અસર કેવી થઇ છે તેનું વર્ણન કરતા

હતા. મહાત્માજીએ કંઇક અનુસંધાનમાં કહ્યું, 'હું ફક્ત શાન્તિ જાળવવાનું જ કામ કરતો હતો એવે વખતે હું પકડાયો છું એનો મને હર્ષ થાય છે. નિર્દોષમાં નિર્દોષ રહીને પકડાવું એ કંઇ નાનીસૂની વાત નથી.'

*　　　　*　　　　*

હું અધીરો થયો હતો. મહાત્માજીના દરબારમાં બીજા પણ અરજદાર મારી પેઠે આવી બેઠા જ હતા. અમારી એકબીજા સાથે હરિફાઇ હોય તેમ અમે એકબીજા સામે જોયા કરતા હતા. એક જણ જેટલો વધારે વખત લે તેટલો બીજાનો વખત ગયો. મહાત્માજીનો વાક્પ્રવાહ ચાલતો હતો જ: હિન્દુમુસલમાનની એકતા વગર સ્વરાજ્ય સંભવતું નથી અને અહિંસા વગર તે એકતા ટકવી મુશ્કેલ છે. પરસ્પર વિશ્વાસ રાખીયે, એકબીજાનું સાંખીયે, ત્યારે જ સ્વરાજ્યનું વાતાવરણ સંભવે. આ વાતાવરણ રેંટીયાથી જ પેદા થઈ શકે, રેંટીયાથી જ તે દૃઢ થઇ શકે. દેશને મારો એક જ સન્દેશો છે— શાન્તિ રાખો અને રેંટીયો ચલાવો. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અહિંસા કે શાન્તિનો સ્વીકાર કરો તોયે મન વાણી કર્મથી તેનું પૂરેપૂરૂં પાલન કરો.

પછી 'યંગ ઇન્ડિયા' ને 'નવજીવન'ની વાતો ચાલી. અન્ત્યજોનો સવાલ નીકળ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે વાતચીત થઇ. પણ મહત્ત્વનું સ્થાન તો ખાદીએ જ લીધું હતું.

*　　　　*　　　　*

મહાત્માજીના આસન આગળ એક રેંટીયો પડ્યો હતો. તેની ફાળકી ઉપર ખૂબ સૂતર ચડેલું હતું. ભાઈ શંકરલાલ બૅંકરનો રેંટીયો બીજી બાજુએ પડ્યો હતો. મહાત્માજીએ પાણી માગ્યું અને શંકરલાલે જેલના ટીનના ટંબ્લરમાં લાવી આપ્યું. આવા વાસણમાં મહાત્માજીને પાણી પીતા જોઇ મારી આંખો જરાક ભીની થઈ, મન કંઇક ઉદાસ થયું. બીજી જ ક્ષણે એ વિચારો મેં મારી નાખ્યા. મેં મનને કહ્યું, મહાત્માજીએ આ બધું માગી લીધું છે. એનો અનુભવ લેતાં મહાત્માજીને દુઃખ લેશમાત્ર નથી થતું; તને જોવામાં જ આવડું દુઃખ શા સારૂ ? મન અંદરથી બોલ્યું: 'મનમોહન મન રૂકત ન રોક્યો.'

*　　　　*　　　　*

જેલર સાહેબ મારી તરફ જોવા લાગ્યા. હું સમજી ગયો. મહાત્માજીને પ્રણામ કરી પાછો ફર્યો. એક પોલીસ દરવાજા સુધી મને પહોંચાડી ગયો. બે બારીઓની કવાયત ફરી ભજવાઇ અને હું બહાર નીકળ્યો. મનમાં વિચાર આવ્યો, આવી વિભૂતિઓને મન જેલ શું ને મહેલ શું ? જ્યાં બેઠા ત્યાં જ રાજા.

સ્વામી આનન્દ

સ્વામી વિષે મારે કંઇ પણ લખવું એ બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે. સ્વામી સાથે મારો આત્મીયભાવ એટલો ઉંડો છે કે સ્વામી વિષે લખવું ને પોતા વિષે લખવું એ મારે મન સરખું જ છે. તોપણ જેમ હું કેટલીક વાર પોતાને વિષે લખવાની કે બોલવાની ધૃષ્ટતા કરૂં છું તેમ આજે મારે સ્વામી વિષે લખવું જોઇયે. સ્વામીએ એટલા બધા લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે કે સ્વામી વિષે બે શબ્દો લખવાના તેમના આગ્રહને મારે માન આપવું જ જોઇયે.

સ્વામીની વૃત્તિ અને મારી વૃત્તિ જુદી છે. સ્વામીના વિચારો અને મારા વિચારો એકસરખા નથી. સ્વામીની શક્તિનો દશાંશ પણ મારામાં ભાગ્યે જ હશે. છતાં અમે એકબીજાને એટલા બધા ઓળખતા થઈ ગયા છીયે કે કોઈ પણ જાતનો ભેદ અમારી આત્મીયતા ઓછી કરી શકે એમ નથી.

૧૯૦૮ માં હું મુંબઇમાં 'રાષ્ટ્રમત' ના તંત્રીમંડળમાં કામ કરતો હતો. 'રાષ્ટ્રમત' એ મુંબઇમાં નીકળતું રાષ્ટ્રીય પક્ષનું એક દૈનિક પત્ર હતું. સુરતની મહાસભા પછી રાષ્ટ્રીય વિચારોનો પ્રચાર કરવા એક દૈનિકની જરૂર છે એમ સર્વને લાગ્યું હતું અને તે જરૂર પૂરી પાડવા 'રાષ્ટ્રમત' શરૂ કરવામાં આવેલું. 'રાષ્ટ્રમત' પ્રેસ ગોઠવવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લો૦ તિલકને બંગાળની અરાજક હીલચાલ સાથે સહાનુભૂતિ બતાવવાના આરોપસર છ વરસની સજા કરી તેમને બ્રહ્મદેશમાં મોકલી દીધા. મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય હીલચાલ આ કારણથી અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઈ અને 'રાષ્ટ્રમતે' બગડેલું વાતાવરણ ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો.

'રાષ્ટ્રમત' લોકપ્રિય નીવડ્યું પણ ફતેહમંદ નીવડ્યું નહિ. 'રાષ્ટ્રમત' પર કરજનો ભારે બોજો આવી પડ્યો. બેલગામના શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ છાપું પોતાના હાથમાં લીધું અને પગારદાર નોકરોને બદલે સ્વયંસેવકોની મારફત 'રાષ્ટ્રમત' ચલાવવાનું શરૂ કરી દીધું. વરાડ નાગપુરથી માંડી કર્ણાટક સુધીના સ્વયંસેવકો કામ કરવા ભેગા થઇ ગયા હતા. બે વખત ખાય અને આખો દિવસ કામ કરે. બધા સરખી રીતે રહે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. ઘણા લોકો પાસે ખાનગી કપડાં પણ ન હતાં. જે ધોતીયું જેના હાથમાં આવે તે તે પહેરી લે અને બધાં ધોતીયાં એક-સામટાં ધોઇ નાંખવામાં આવે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. મારામાં એટલી અભેદબુદ્ધિ ન હતી. હું અન્ત્યજની પેઠે અલગ ઓરડીમાં રહેતો. જેને જે સૂઝે તે કામ કરે. ઉચ્ચનીચભાવ તો હતો જ નહિ. એક દિવસ અમે

બધા પોતપોતાના કામમાં ગિરફતાર હતા તે વખતે અમારા સરદાર શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે છાનામાના ગંધાતું જાજરૂ પોતે સાફ કરવા વળગી ગયા હતા. અમારી આ સંસ્થાને બહારના લોકો 'રાષ્ટ્રમઠ' કહેતા.

સુરતના કજીયાને લીધે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષ વિષે ગેરસમજ ખૂબ થઇ હતી. તે દૂર કરવા માટે અમારી સંસ્થાએ ગુજરાતીમાં દૈનિક 'રાષ્ટ્રમત' શરૂ કર્યું.

તે વખતે અમારી સંસ્થામાં એક પાણીદાર દૃષ્ટિ વાળો જુવાન—અથવા બાળક કહું તો ચાલે—આવી ચડ્યો. આવ્યો કે તરત જ એણે બધા સાથે દોસ્તી બાંધી. સાંઝે અગાસીમાં બેસી અમે તન્ત્રીપદને છાજે એ રીતે દુનિયાના એકેએક વિષય પર ચર્ચા કરતા. તેમાં આ છોકરો પણ છૂટથી ભાગ લેતો. એની આ ધૃષ્ટતા જોઇ મને મારા સ્વભાવ પ્રમાણે રીસ ચડવી જોઇતી હતી, પણ તે છોકરો એટલી નિર્વ્યાજ વૃત્તિથી બોલતો હતો કે રીસને બદલે મને એને વિષે કૌતક જ લાગ્યું. એ પોતાને સ્વામી આનન્દાનન્દને નામે ઓળખાવતો હતો. આ સ્વામીજી ક્યાંના છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, એમની યોગ્યતા શી છે, એમાંનું હું કશું જાણતો નહોતો. એક દિવસ મેં આ બાલસ્વામીજીને પૂછ્યું, 'સ્વામીજી, આપે ધાર્મિક ગ્રન્થો તો ખૂબ વાંચ્યા હશે!' સ્વામીજી ઉદ્દામ બેદરકારીથી બોલ્યા, 'હું એક સ્વદેશને ઓળખું છું. રાજકારણ એ જ મારો ધર્મ છે.' મેં કહ્યું, 'ત્યારે તમે સંન્યાસી શાના?' સ્વામીજી કહે, 'અમે તો એવા સંન્યાસી.' મેં કહ્યું, 'ધર્મથી આપ આટલા ભડકી શા માટે જાઓ છો? ધર્મ કંઇ રાજકારણની આડે નથી આવતો. ઉલટું રાજકારણમાં જે બળ જોઇયે છે તે ધર્મમાં જ મળી શકે છે.'

'તેમ હોય તો ધર્મ સામે અમારો વાંધો નથી. પણ અત્યાર સુધી મેં ધર્મમાં એવું કશું જોયું નથી.'

'તમે ધર્મના જૂના ગ્રન્થ જોયા હશે. તમે વિવેકાનન્દ વાંચ્યો છે? વિવેકાનન્દ વાંચો એટલે ધર્મ દ્વારા દેશભક્તિ કેવી સરસ કેળવાય છે એનો તમને ખ્યાલ આવશે.'

આ બધું સંભાષણ શુદ્ધ મરાઠીમાં ચાલતું હતું; વચમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો આવતા એટલું જ. આ બાલસ્વામી મહારાષ્ટ્રી નથી એવી મને શંકા સરખી ન આવી. બીજે દિવસે ગંગાધરરાવે વિવેકાનન્દના બધા ગ્રન્થો મંગાવ્યા અને સ્વામી આનન્દાનન્દ ગુજરાતી દૈનિક રાષ્ટ્રમત ચલાવવા લાગ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં નિરાશા તો છવાઇ હતી જ. રાષ્ટ્રના આગેવાન જેલમાં

ચરિત્રકીર્તન

છે એ મહારાષ્ટ્રને સાલતું હતું. જુવાનીઆઓ બેફામ બન્યા હતા. ગંગાધરરાવ જેવા મોટેરા તેમની સાથે વાત કરવા જાય તો તેઓ વિવેક જાળવવા છતાં કહેતા, 'તમારી જોડે વાત જ શાને કરીયે? અમારા હૈયામાં શું છે તે તમે કેમ સમજી શકો?' તે અરસામાં અમારા 'રાષ્ટ્રમતે' રાષ્ટ્રીય હીલચાલનું ધાર્મિક અને કાયદેસર સ્વરૂપ જાળવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં વાતાવરણ એવું ને એવું જ રહ્યું. નાશિકમાં જૅક્સન કલેક્ટરનું ખૂન થયું. વેરની દમનનીતિ ચોમેર અખત્યાર કરવામાં આવી અને 'રાષ્ટ્રમત' બંધ પડ્યું.

મેં મુંબઈ છોડ્યું અને થોડીક યાત્રા કરી મારૂં પ્રિય અધ્યાપનનું કામ કરવા લાગ્યો. સ્વામીને તો હું ભૂલી જ ગયો, પણ સ્વામી મને ભૂલ્યા ન હતા. એક દિવસ અકસ્માત મારે ત્યાં આવ્યા અને અમે થોડા દિવસ આનન્દમાં રહ્યા. એ અરસામાં સ્વામીએ ધાર્મિક સાહિત્ય ખૂબ વાંચ્યું. એક સંસ્કૃત વ્યાકરણનું ગુજરાતી બનાવ્યું અને સ્વામી રામતીર્થના કેટલાક લેખોનું ભાષાન્તર કર્યું.

'રાષ્ટ્રમત'માં આવ્યા તે પહેલાં સ્વામીજી શું કરતા તેની હવે કેટલાક મિત્રો પાસેથી વિગત મળી ગઇ. તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે સ્વામી આનન્દાનન્દ એ મૂળ કાઠીયાવાડના રહીશ. બાળપણમાં મુંબઇમાં જ રહેલા. નિશાળની અને તેમની ઓળખાણ બહુ જ જૂજ હતી. પછી બે વચ્ચે સ્નેહ તો શાનો હોય? નાનપણમાં માબાપે દીકરાને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. દીકરાના મનમાં વસી ગયું હતું કે પરણવામાં શ્રેય નથી. જ્યાં વેવિશાળ કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો ત્યાં જઇને તેમણે કહી દીધું, 'જો જો હોં, મારે પરણવું નથી. તમે આ સંબન્ધમાં ઉતરશો તો પસ્તાશો.' ત્યારપછી ઝાઝા દિવસ સુધી ઘેર રહેવું અશક્ય હતું. તેઓ યાત્રાએ નીકળ્યા, સંન્યાસની દીક્ષા લીધી અને લો૰ તિલકના દૌરામાં ભળી વરાડમાં ગયા. ત્યાં ત્યાંના અવિશ્રાન્ત કાર્યકર્તા વીર વામનરાવના કુટુંબમાં ભળી ગયા. મોટી મોટી સભાઓમાં, દસ દસ વીસ વીસ હજાર લોકોની સભાઓમાં વ્યાખ્યાનો દેવા લાગ્યા. 'તરુણ હિન્દ' નામનું એક મરાઠી છાપું તેમણે શરૂ કર્યું. તેને અંગે યા બીજા કંઇ પણ કારણસર પોલીસે તેમને પકડ્યા અને પૂર્વાશ્રમનું નામ ન કહેવા માટે જેલમાં બેસાડી મુક્યા. વરાડ પ્રાન્તમાં એવું એક પણ ગામડું નહિ હોય કે જ્યાં સ્વામીની વીર હાકલ ન પહોંચી હોય.

થોડા જ દિવસમાં 'સો સભાનો વીર' એવું નામ તેમને મળ્યું. 'તરુણ હિન્દ'માં બહુ સારા લેખો આવતા. તેની અંદર દાવપેચવાળું રાજકારણ નહોતું. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં સીધાં અને તેજસ્વી તત્ત્વો જ. લેખનશૈલીમાં અપરિપક્વતા જરૂર જણાતી, છતાં કલકત્તાના 'વન્દેમાતરમ્'ની છાપ તેમાં સ્હેજે

દેખાઇ આવતી.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ 'રાષ્ટ્રમત' બંધ પડ્યા પછી સ્વામીએ થોડો વખત રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચવામાં ગાળ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય તો તેમણે નાનપણમાં જ પૂરું કર્યું હતું. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કલાપી એ તો તે જમાનાના ગુજરાતના નવયુવકોમાં મહાભારત અને ભગવદ્‌ગીતા સમાન હતાં. સ્વામી મને કલાપીનાં કેટલાંયે સરસ સરસ કાવ્યો વાંચી સંભળાવતા. મૂળદાસની વાર્તા અને વ્હાલી બાબાંનું કરેલું સાન્ત્વન, ઘાયલ પંખીને ઉદ્દેશીને લખેલી કવિતા અને વૃદ્ધ ટેલીયાનું શબ્દચિત્ર એમની પાસે હું સાંભળતો. ગુજરાતી ભાષા મને આવડે નહિ, પણ કલાપીના કારુણ્યરસપૂર્ણ વિચારોથી હું વાકેફ થયો. અશ્રુ, મૃત્યુ, અને રુદનથી ભરપૂર સાહિત્ય તરફ આ જુવાન અને હિંમતવાન સ્વામીનું મન કેમ આકર્ષાયું એનું મને આશ્ચર્ય થતું. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કલાપીની અભિરુચિ વિદગ્ધ અને સંસ્કારી છે એમાં શક નથી, પણ બન્નેમાં હૃદયદૌર્બલ્ય પૂરેપૂરું છે, અને યુવાવસ્થામાં એવા સાહિત્યના પાનથી એક જાતની ક્ષીણવીર્ય ઉન્મત્તતા આવી જાય છે એમ હું માનતો. પણ સ્વામી ઉપર તેવી અસર મેં જોઇ નહિ. મને લાગે છે કે એનું કારણ એ જ હશે કે જેટલા રસથી તેમણે કલાપી અને સરસ્વતીચન્દ્રનું અધ્યયન કર્યું હતું તેટલા જ રસપૂર્વક કાઠીયાવાડનું પ્રાણવાન લોકસાહિત્ય પણ સાંભળ્યું હતું. રાણકદેવી અને સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને કરણઘેલો, એમની સાથે પણ સ્વામીનો પરિચય તેટલો જ હતો. એવી ભૂમિકા ઉપર રાષ્ટ્રીય પક્ષના વિચારોનું વાવેતર સરસ થવું જ જોઇએ.

મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી સ્વામીએ મરાઠી સાહિત્ય ઉપર હુમલો શરૂ કર્યો. 'કેસરી'નાં લખાણો અને પરાંજપેનાં વાગ્બાણ, સાવરકરના તેજાબ જેવા લેખ અને પાંગારકરનાં ભક્તિરસપરિપૂર્ણ પ્રવચનો, આપટેની નવલકથાઓ અને ટિળકની કવિતા, દરેક વસ્તુ સાથે એમનો સારો પરિચય થયો.

નાનપણથી જ સેવાવૃત્તિની મોહિની એમની પાસે હોવાથી તેઓ આત્મોન્નતિના અનેક પ્રસંગો સ્હેજે મેળવતા અને દરેક પ્રસંગનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવવાની આવડત તેમનામાં હતી. બીજાનું દુઃખ જોઈ જેનું હૃદય સ્હેજે પીગળી જાય છે તેના જીવનમાં બહુ જલદીથી ક્રાન્તિ થઇ જાય છે. રાજકારણનું રૂપાન્તર ધાર્મિકતામાં થયું અને મિત્રપ્રેમનો વિકાસ થઈ તેનું રૂપાન્તર ગરીબોની દાઝમાં થઇ ગયું.

સ્વામીને લાગ્યું કે આપણે કંઇક ધાર્મિક સાધના કરવી જોઇએ. તેઓ હિમાલયમાં ગયા, અને ત્યાં ગાયત્રીનું પુરશ્ચરણ આદર્યું. સ્વામી વિવેકાનન્દના માયાવતી મઠનું દર્શન કરી તેઓ સ્ફુર્તિ નામના એક ગામડામાં કેટલાક દિવસ

રહ્યા. પણ પછી ત્યાંથી ઉઠીને આલમોડામાં આવ્યા. પુરશ્ચરણ દરમિયાન માનસસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શન કરવાનો સંકલ્પ તેમણે મનમાં બાંધ્યો. આમ નિવૃત્તિમાર્ગ તો સ્વીકાર્યો, પણ પ્રવૃત્તિની કંબલ બાબાકો છોડે તેવી નહોતી. આલમોડામાં હિલ બૉય્ઝ સ્કૂલ કરીને એક નિશાળ હતી તેમાં ભણાવવાનું કામ કરવાનું સ્વામીને સૂઝ્યું અને ઘણા પહાડી વિદ્યાર્થીઓ સ્વામીની આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા. હિમાલયમાં બેઠાં બેઠાં સ્વામીએ ધાર્મિક સાહિત્યનું અધ્યયન સારી રીતે ચલાવ્યું હતું. ગીતા અને ઉપનિષદનો થોડો થોડો આસ્વાદ લેતાં, બંકિમચન્દ્રના 'ધર્મતત્ત્વ'માં અવગાહન કરતાં, એમર્સન અને વૉલ્ટ વ્હિટમન સાથે પરિચય કરતાં તેમનો વખત જતો. બિપિનચન્દ્ર પાલ અને અરવિન્દ ઘોષ, લજપતરાય અને હરદયાળ વગેરેના સિદ્ધાન્તોનું તેમણે ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કર્યું, કુમારસ્વામી અને ભગિની નિવેદિતાના ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા સાહિત્યનું મનન કર્યું, વિવેકાનન્દ અને રામતીર્થનું અનેકવાર પારાયણ કર્યું, મૅક્સમૂલર અને ડૉયસન શું કહે છે તે જાણી લીધું, બંગાળી અને હિન્દી સાહિત્ય સાથે થોડો થોડો પરિચય કર્યો અને પુરશ્ચરણ પૂરું કરી યાત્રા આરંભી.

હિમાલયની પોતાની યાત્રાનું વર્ણન તેમણે 'લોકશિક્ષણ' નામના મરાઠી માસિકમાં કંઇક અંશે આપેલું છે. મરાઠી ભાષા પરનું તેમનું પ્રભુત્વ જોઇ મોટા સાક્ષરો પણ વિસ્મિત થયા. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી તેઓ કૈલાસમાનસસરોવર તરફ ગયા. કૈલાસ તરફ જવાના બે ત્રણ રસ્તાઓ છે, પણ આપણા સ્વામીને સહેલો રસ્તો તો કોઇ કાળે સૂઝે જ નહિ. તેમણે જતી વખતે અઘરામાં અઘરો રસ્તો—ઉંટાધુરાની ઘાટીનો—પસંદ કર્યો. આ મુસાફરીમાં તેમણે રોજના ૪૦—૪૪ માઇલ પ્રવાસ કર્યો છે. છેલ્લા બે દિવસ તો કશું ખાવાનું પણ ન મળે, છતાં તેમણે નિર્વિઘ્નપણે કૈલાસની પ્રદક્ષિણા કરી, માનસસરોવરનું સ્નાનપાન પણ કર્યું, નેપાળ તરફના ખોજરનાથનાં દર્શન કર્યાં અને લેપુ ઘાટીને રસ્તે પાછા આવ્યા. આવીને થોડો આરામ લીધો અને નેપાળની યાત્રાએ નીકળ્યા.

નેપાળની યાત્રામાં અમારી સાથે બ્રહ્મચારી યોગાનન્દ અને પ્રો. કૃપાલાની પણ હતા. નેપાળમાં ગુરખા લોકોનું જીવન અને નેપાળી સ્થાપત્ય અધ્યયન કરવા લાયક છે. નેપાળથી પાછા આવી સ્વામીએ કાશ્મીરની યાત્રા કરી. ફક્ત એક લંગોટી પહેરી અમરનાથ સુધી જઇ આવ્યા. કાશીમાં પણ ધર્મ અને ઇતિહાસનું થોડુંઘણું અધ્યયન કર્યું અને પાછા ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં કામ કરવા આવી ગયા.

હિમાલયમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે સ્વામી એક જુદા જ માણસ બન્યા. તેમણે જોઇ લીધું કે માણસમાં સાધુતા હોય છતાં સાધુનો વેશ હોવો

ન જોઇયે; માણસ અપરિગ્રહવ્રતનું પાલન કરે પણ ભિક્ષા માગતો— ઉપદેશ કરતો ન ફરે; દુનિયામાં રહે છતાં નિઃસ્પૃહતા કેળવે; અમર્યાદ પ્રવૃત્તિમાં પડે છતાં અનાસક્ત રહે; તો જ માણસ આજે દેશની કંઇક સેવા કરી શકે. લોકો આપણને સાધુ તરીકે ઓળખે એટલે આપણે મૂઆ પડ્યા. લોકો જોડે દુનિયાદારી માણસ જેવા જ રહીશું, તેમની જ ભાષા બોલીશું, તેમના જેવી જ પ્રવૃત્તિ આદરશું અને છતાં તેની અંદર મોહમમતા નહિ રાખીયે તો જ સંન્યાસીનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યું ગણાશે. સ્વામીએ પોતાની લાંબી જટા અને દાઢી ઉતરાવી નાખી, કફની અને દંડને રજા આપી અને મુંબઇગરા જેવો સામાન્ય પોશાક ચડાવ્યો, જોકે આ બાબતમાં તેઓ બહુ જ બેદરકાર હતા. મુંબઇમાં રહી તેમણે સામાન્ય માણસ પૈસા કમાવાના જે સામાન્ય ઉદ્યોગો કરે છે તેવા ઉદ્યોગો કેટલાક દિવસ સુધી કર્યા. છાપાંઓના ખબરપત્રી, જુવાનીઆઓના ટયુટર, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના ઉપમન્ત્રી વગેરે વગેરે કામો તેઓ કરતા. સાધુસંન્યાસીમાં પણ દરેક પ્રકારની વ્યવહારકુશળતા હોઇ શકે છે એનો તેમણે અનુભવ કરાવ્યો.

લોકમાન્ય તિલક એ તો સ્વામીની ધ્યાનમૂર્તિ. તેમનું 'ગીતારહસ્ય' બહાર પડ્યું ત્યારે ઉત્સાહથી અને નિષ્કામવૃત્તિથી સ્વામીએ તેનું આખું ભાષાન્તર કરી રાખ્યું. હું એટલું કહી શકું કે હાલમાં જે ગીતારહસ્યનું ગુજરાતી ભાષાન્તર બહાર પડ્યું છે તેના કરતાં સ્વામીનું ભાષાન્તર અનેક દરજ્જે ચડિયાતું છે.

વચમાં થોડા દિવસ વડોદરામાં રહી ત્યાંની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનો સારો ઉપયોગ કર્યો અને નવરાશનો વખત જાતજાતની યોજનાઓ કરવામાં ગાળ્યો. રાષ્ટ્રમાં જે નવું જીવન આવવા લાગ્યું છે તેના બધા સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કરવા માટે 'સાધના' નામનું માસિક ચલાવવાનો સ્વામીનો વિચાર હતો. તેની કાંઇક કલ્પના તેમણે 'નવજીવન અને સત્ય' માસિકમાં અ એવી સહીથી આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાષાની શુદ્ધિનો આદર્શ સચવાતો નથી, ઉચ્ચ અભિરુચિનું ઘણીવાર ખૂન થાય છે; તેને કંઇક દિશા બતાવવા અને અધમ સાહિત્ય ઉપર અંકુશ મુકવા સારા સારા સાક્ષર અને લેખકોને આમન્ત્રણ કરી એક સાહિત્યનો 'પહેરેગીર' મહિનામાં બે વાર સાહિત્યની ચોકી કરે એવી પણ તેમની એક યોજના હતી. સરસ સરસ પુસ્તકો સુન્દર રૂપમાં ગુજરાતના હાથમાં હોય, ગ્રન્થકારોને કંઇક સારૂં મહેનતાણું મળે અને પ્રકાશકોની નફાખોરી અટકે એટલા માટે એક પ્રકાશન મન્દિર ખોલવાની પણ સ્વામીએ તૈયારી કરી હતી, જેની અંદર કશો નફો લીધા વગર ઉત્તમોત્તમ અને શોભીતાં પુસ્તકો બહાર પાડી તેનો બધો નફો ગ્રન્થકારને મળે એવી ગોઠવણ હતી.

આટલામાં સ્વામી મહાત્માજીના પ્રસંગમાં આવ્યા, ધીમે ધીમે તેમની તરફ આકર્ષાતા ગયા, તેમની 'મોહિની'માં સપડાયા અને બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી તેમણે 'નવજીવન' હાથમાં લીધું. નિન્દા અને સ્તુતિને વશ થયા વગર, જાહેરમાં આવવાની કશી લાલસા રાખ્યા વગર પોતાની સામ્યાવસ્થા જાળવી, ચોવીસે કલાક કામમાં પરોવાઇ જવાની પોતાની વૃત્તિને સાથે લઇ તેમણે 'નવજીવન'માં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રથમ 'નવજીવન'ની વ્યવસ્થામાં, ત્યારપછી નવજીવન મુદ્રણાલયમાં અને 'નવજીવન'ના તન્ત્રમાં તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારી. તેમની કારકીર્દીમાં 'નવજીવન' વધ્યું અને એની સાથે સ્વામીના માથા પરનો બોજો પણ વધ્યો. તે બોજો ઉતારી અઢી વરસની સખત મહેનત પછી હકની રજા મળવાની તક કેવી રીતે તેમને હાથ આવી છે એ તો સૌ વાચકો જાણે જ છે.

જેના ઉપર હું નાનપણથી જ વ્હાલ કરતો આવ્યો છું તે આખા ગુજરાતનો વ્હાલો થઈ પડેલો છે એ જોઇ મને મગરૂરી થાય છે અને વ્હાલના આ ભાગીદારોની ઇર્ષા પણ આવે છે.

મિત્રોના આગ્રહને વશ થઇ સ્વામીના બાહ્ય જીવનની આ રૂપરેખા મેં આપી છે. તેમનો યાત્રાપ્રસંગ અત્યન્ત કાવ્યમય અને વિવિધ છે. પણ તેનું હું વર્ણન કરૂં તે કરતાં હું આશા રાખું છું કે જ્યારે તેમને નવરાશ મળશે ત્યારે તેઓ પોતે જ તે આપશે.

સ્વામીના જીવનવિકાસનું આન્તરિક ચિત્ર પણ તેમણે પોતે જ આપવું જોઇયે, કેમકે તેમનો અન્તઃપ્રવાહ બહુ ગૂઢ છે. સ્નેહીનું અન્તર બરાબર સમજી લેવું એ દરેક સ્નેહીની ફરજ છે, અને તે રીતે મારે સ્વામીના જીવન-સિદ્ધાન્ત વિષે કંઇક વિગતવાર લખવું જોઇયે એ ખરૂં. પણ સ્વામી હજુ જુવાન છે, લાંબી ઉપયુક્ત અને ઉજ્જવલ જીંદગી હજુ તેમની આગળ ઉઘાડી છે. તેની અપૂર્વતા કાંઇ પણ લખીને મારે બગાડવી ન જોઇયે. સ્વામીના જીવનપ્રવાહની મેં જે આટલી રૂપરેખા આપી છે તે પણ સ્વામીને નહિ રુચે એ હું જાણું છું. તેમની વિનયવૃત્તિને આથી આઘાત પહોંચશે એ વાત સાચી છે. પણ મેં સ્વામી ઉપર અત્યાર સુધી અનેક જુલમ કર્યા છે તેમાંનો જ આ એક ગણી तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि એ સંન્યાસીઓનું સમાધાન ધ્યાનમાં રાખી તેઓ ચૂપ રહેશે એવી મારી ખાતરી છે.

ગોપાળદાસભાઈ 34309

આપણા દેશમાં સારાં જીવનચરિત્રો બહુ જ ઓછાં મળે છે. યુદ્ધકળા ન જાણનાર માણસ જેમ યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકતો નથી તેમ જીવનની કળા ન જાણનાર માણસ કોઇનું જીવન શી રીતે બરાબર લખી શકે ? જૂના રાજાઓનાં ચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકનું વ્યક્તિત્વ અને જીવનરહસ્ય પ્રકટ કરવાને બદલે ચરિત્રકાર ચરિત્રનો આધાર લઇને પોતાનાં પાંડિત્ય અને કાવ્યશક્તિ પ્રકટ કરવાનો મુખ્ય હેતુ રાખતા. હવે તે સ્થિતિ બદલાઈ છે અને સારાં જીવનચરિત્રો લખાવા માંડયાં છે. છતાં ઘણે ભાગે ચરિત્રનાયકનું ઉચ્ચ કુળ, માતાપિતાની ધર્મનિષ્ઠા, વિદ્યાર્થીદશામાં મેળવેલાં ઇનામો, સમાજમાં થયેલી વાહવાહ, ચરિત્રનાયકે કરેલાં ભાષણો અને પરોપકારનાં કૃત્યો અને બહુ તો તેની શિષ્યશાખાનો વિસ્તાર એ જ ભાગ ચરિત્રોમાં આવી જાય છે.

આવાં ચરિત્રો ચરિત્ર નથી પણ માહાત્મ્ય છે. ચરિત્ર એ માણસનું યથાર્થ ચિત્ર હોવું જોઇયે એ આદર્શ જ્યારે આપણા લેખકો સ્વીકારશે ત્યારે જ સારાં ચરિત્રો આપણને મળશે. ગમે તેમ કરીને ચરિત્રનાયકને છાપરે ચડાવવો એ વૃત્તિથી સમાજને અન્યાય તો થાય છે, પણ ચરિત્રનાયકને પણ ઓછો અન્યાય નથી થતો. કૃત્રિમ રીતે ચિતરેલાં ચરિત્રચિત્રો અસરકારક નથી થતાં. અવતારો જેમ અનુકરણને લાયક નથી હોતા તેમ છાપરે બેઠેલા લોકો પણ પૂજનીય હોવા છતાં અનુકરણીય નથી હોતા. જેઓ આપણી પેઠે ધરતી પર વિચરે છે તેમનું જ આપણે અનુકરણ કરી શકીયે.

ચરિત્ર સહાનુભૂતિપૂર્વક લખેલું હોવું જોઇયે. સત્ય અને સહાનુભૂતિ સાથે સાથે ન જઈ શકે એ કલ્પના ખોટી છે. આ કસોટીને પહોંચી શકે એવું એક ચરિત્ર આપણા હાથમાં મુકી શ્રી. કલ્યાણજીભાઇએ આપણને ઋણી કરી રાખ્યા છે, અને તેથી જ દરબારશ્રીનું અભિનન્દન કરતાં પહેલાં કલ્યાણજીભાઇનું અભિનન્દન કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો છું. દરબારશ્રીએ રૂઢ વિવેક કોરે મુકી કલ્યાણજીભાઇને મદદ કરી હોત અથવા તેમના પ્રસંગમાં આવેલા ઇષ્ટમિત્રોએ પૂરેપૂરી મદદ કરી હોત તો 'ગુજરાતના નૂર'નું ચરિત્ર વધારે વિસ્તૃત અને લાભદાયક થયું હોત; કેમકે આ નાનકડા ચરિત્ર ઉપરથી જ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે તેમનો જીવનપ્રવાહ અને સ્વભાવ કોઇ પણ ચરિત્રકારને લલચાવે એવા છે.

એક ત્યાગી દેશસેવકનું ચરિત્ર બીજો ત્યાગી દેશસેવક લખે એ યોગ જેટલો અપૂર્વ છે તેટલો જ ઉપપન્ન છે, અને તેથી જ કલ્યાણજીભાઇ સહાનુભૂતિ સાથે સ્વતન્ત્રતાથી આ જીવનચરિત્ર લખી શકયા છે.

ચરિત્ર માટે સાધનની ન્યૂનતા સાથે બીજી અગવડ કલ્યાણજીભાઇને

 નડેલી દેખાય છે. ગોપાળદાસ હજી જુવાન છે, તેમનું ચરિત્ર ઘડાય છે, તેમની કળા વર્ધમાન છે. આજે જ તેમનું ચરિત્ર લખી કાઢ્યું એ અનેક રીતે અગવડ-ભરેલું છે, છતાં સમર્થ કેળવણીકારની દૃષ્ટિથી કલ્યાણજીભાઇએ ગોપાળદાસ-ભાઇના જીવનનું ઘડતર બરાબર પારખ્યું છે અને તેથી જ તેમના અન્તરનું ચિત્ર તેઓ આ ચોપડીમાં આપી શક્યા છે.

ખાનદાનીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની જવાબદારી, અણુસમજુ શિક્ષકો અને મુરબ્બીઓની બેદરકાર તાલીમ, મોતીભાઇના શાસ્ત્રીય ચારિત્રની અસર, અરવિન્દ ઘોષની જ્વલન્ત દેશભક્તિની ચીનગારી અને સ્વદેશીનું પ્રાણરક્ષક બન્ધન, માણસનું અથાણું કરી નાખનાર ગરાસીઆ કેળવણીનો ખારો અને હજામ પ્રિન્સિપાલનો ફંકાસ, ઇંદોરનું સ્વાવલંબન, ફ્રીમેસનરીનો મોહ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર સંસ્કારોથી ગોપાળદાસભાઇનું પ્રારંભિક જીવન ઘડાયેલું છે, અને દરેક ઠેકાણે બ્હીતે બ્હીતે બળવો કરવાની દૃઢતા તેમણે બતાવી છે. ગોપાળ-દાસભાઇની સૌમ્ય દૃઢતા તેમને જીવનમાં કેટલી મદદકાર નીવડી છે તે તો તેઓ જ જાણે; પણ ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરનાર અને ચિત્તના વિકાસનું અધ્યયન કરનાર માટે તે એક અત્યન્ત આકર્ષક વસ્તુ છે એમાં શક નથી. જો તેમનામાં સામાન્ય બળવાખોરની ઉદ્ધતાઇ અને બેપરવાઇ હોત તો તેમની દૃઢતા હું તો બહુ કિંમતી ન ગણુત.

ગોપાળદાસભાઇએ સાધુતા કેળવવાનો કંઇ ખાસ પ્રયત્ન કરેલો દેખાતો નથી; પણ આર્યત્વને ન છાજે એવું કશું ન કરવા જેટલા તેઓ ચારિત્ર-વત્સલ હોવાથી તેઓ દરેક પ્રસંગે ચડતા જ ગયા છે. તેમનામાં દૃઢતા બહુ ધીમે ધીમે આવી છે. વખતે હજીયે તે પરિપક્વ ન થઇ હોય. પણ તેમની દૃઢતા એ ધીમે ધીમે વધેલી હોવાથી ટકેલ અને વિશ્વાસપાત્ર છે. લોકનાયકમાં આવી જ દૃઢતા જરૂરની હોય છે. જ્યાં આવી દૃઢતા હોય ત્યાં જ અસંખ્ય લોકો પોતાનું કલ્યાણ અકલ્યાણ બધું નિઃશંકપણે સોંપી શકે છે.

ગોપાળદાસભાઇ સૌમ્ય છે, વ્યવહારને જાણનાર છે, છતાં સાહસની લિજ્જત અને મઝેદારી તેઓ ખોઇ બેઠા નથી. કેટલેક ઠેકાણે તો વિક્રમ રાજાની વૃત્તિ તેમનામાં સ્ફુરેલી દેખાય છે; છતાં આધુનિક સુધારા અને લોકશાહીના સિદ્ધાન્ત તેમને ગળે પૂરેપૂરા ઉતરેલા દેખાય છે.

ગોપાળદાસનું ગોકુળ હું એકવાર જોઇ આવ્યો છું. ઢસાવાસીઓ તેમને જિગરથી કેટલા ચાહે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. શિક્ષકના શિકારી કવિશ્રી નાનાલાલ અતિથિ હોવાથી તેમની જોહુકમી સહન કરતા ગોપાળ-દાસ કેવી રીતે કચવાયા હતા તે જોઇ ગોપાળદાસની દયા પણ મેં ખાધી છે. ગોપાળદાસ આશ્રમમાં આવ્યા હતા ત્યારે પણ પોતાના સાહસિક ગોપજનો

સાથે જ રહેવાનો તેમનો આગ્રહ મેં જોયો છે. અને તેમની માત્ર એક નબળાઈ તેમને કેવી રીતે પછાડે છે એનો પણ હું સાક્ષી છું. દરબારસાહેબ બીડી છોડવાનો વિચાર કરે છે છતાં બીડીનો તિરસ્કાર કરતા નથી તેથી જ તે તેમના ઉપર આટલી સવાર થઈને બેઠી છે. બીડીનું વ્યસન એ ચન્દ્રના કલંકની પેઠે શોભારૂપ જ છે એમ પણ વખતે તેઓ માનતા હશે. આવો વિચાર તેમના મનમાં પણ તેમનાથી છૂપો રહી શકે છે. બીડીને તેઓ નિર્દોષ માનતા હોત તો મારે કશું કહેવાનું ન હતું. પોતાની નબળાઇ ગણતાં છતાં તેઓ તે છોડતા નથી માટે જ આ બીડીમીમાંસામાં ઉતરવું પડ્યું. ગોપાળદાસ લોકનાયક છે, જુવાન ગુજરાતીઓની ધ્યાનમૂર્તિ છે, એટલા માટે જ મારા જેવા અનધિકારી માણસો પણ તેમની પ્રત્યે આકરા થઇ શકે છે.

ઇશ્વરે તેમને સારી સ્થિતિ આપી, સારી વૃત્તિ આપી, સારા સંજોગો આપ્યા, જીવનનું સાર્થક કરવાના પ્રસંગો આપ્યા, તેટલા માટે તેઓ ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતા હશે જ. પણ તેમનું મોટામાં મોટું ભાગ્ય ભક્તિલક્ષ્મીબહેન જેવાં વીરાંગના સહધર્મચારિણી તેમને મળ્યાં તેમાં છે. તેમનું પૂરેપૂરૂં પ્રોત્સાહન ન હોત તો ગોપાળદાસ પોતાની સોળે કળા પ્રકાશિત કરી બતાવત એવી ખાતરી નથી થતી. ભક્તિબાએ અન્ત્યજોદ્ધારમાં જેટલું કર્યું છે તેટલા માટે પણ ગુજરાતનો હિન્દુ સમાજ તેમનો કાયમનો ઋણી છે.

ગોપાળદાસ વક્તા કે લેખક નથી, અને તેથી જ તેમનાં કેટલાંક રત્ન જેવાં વાક્યો તરફ મારા જેવાનું ખાસ ધ્યાન જાય છે. દાખલા તરીકે

૧. 'ઉત્તરચિત્રાનો તાપ સહન કરે તો જ દાણામાં દૂધ આવે. સહન કરવા જેટલું બળ ન હોય તો અધવચ બળી જ જાય.'

૨. 'સ્વીકારેલી ફરજ બજાવવી એમાં કીર્તિનો લોભ પણ શાનો હોય ? આ જમાનામાં કાર્ય કરનારા, ભોગ આપનારા નીકળતા નહિ હોવાથી અમારા જેવા આગળ આવી જઇયે છીયે. બાકી ફરજ બજાવવામાં કોણ કોના ઉપર ઉપકાર કરે છે ? અને જ્યારે કોઇ કોઈના ઉપર ઉપકાર નથી જ કરતો ત્યારે તેની કીર્તિ પણ ઝાંઝવાંનાં નીર જેવી હોવી જોઇયે'

૩. 'સરકાર સાથે ફક્ત લડવાની ખાતર જોડાયો હશે તેનું હાલનું જીવન અગાઉની માફક જ હશે. અને એવા અમારામાં નથી એમ નથી. તેની સાથે જણ બીલકુલ બદલાઈ ગયેલા પણ છે.'

૪. 'અમે પ્રમાણમાં ઘણા થોડા જ હોવાથી તો ચળવળ લંબાણી છે. નહિતર ક્યારનોયે નીકાલ આવી ગયો હોત, અગર નીકાલ આવવા તરફ પ્રયાણ હોત. હજી તો પરિણામ મેળવવા કેટલાંયે વર્ષ જોઇયે છે.'

૫. 'લોકસમૂહ હજી બિલકુલ તૈયાર નથી એમ આપે આગળ કાગળોમાં જણાવ્યું હતું. તે કારણે જ આ ચળવળને દરેક સમજુએ ઉપાડી લેવી જોઇયે.

ચરિત્રકીર્તન

આવા જેમના વિચારો છે તેમણે આંધળીઆં કર્યાં એમ માનવું એ કાયરયુગની નિશાની છે.

ગોપાળદાસ જેવા આદર્શ નરેશને જન્મ આપી કોઈ પણ ભૂમિ પાવન થઇ શકે છે. તેમનું અનુકરણ કરી ગુજરાતીઓ તેમની કદર કરશે એવી આશા રાખવી શું વધારે પડતી છે?

ઢસાના દરબારના ત્યાગની કીર્તિ ગુજરાત બહાર ક્યારની પહોંચી છે. તેમનું ચરિત્ર હિન્દીમાં સરસ રીતે છપાવી દેશને ભેટ કરવાની ગુજરાતની ફરજ છે.

ઈતિહાસની પ્રેરણા

કોઇ સમાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસન્તુષ્ટ થઇ જાય ત્યારે તેની દૃષ્ટિ ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જેટલે દરજ્જે આ બન્ને દૂરવર્તી કાળનું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની અંદર ઉત્સાહ અને પ્રાણ આવી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાનકાલીન આપત્તિઓ સામે લડવાની હિંમત બાંધે છે તથા પોતાની યુદ્ધનીતિ પણ નક્કી કરે છે. આમાં ભવિષ્યકાળ તો કાળના ગર્ભમાં હોવાથી કલ્પના વડે જ તેનું દર્શન થઇ શકે છે; પણ ભૂતકાળ તો થઇ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપ વાળો હોય છે. ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય છે, જ્યારે ભૂતકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો જાય છે, અને જો આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીયે તો તે પોતાના સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી જાય છે.

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે. તેનો બરાબર ઉપયોગ કરીયે તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હમેશાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે અને આત્મ-પરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે કોઇ પણ દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્યવિષયક ક્રાન્તિ થઇ છે અથવા નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે.

આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજદ્વારી હીલચાલોમાં રાષ્ટ્ર જ્યારે પરા-વલમ્બિતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થને બળે જ પોતાનો ઉદ્ધાર

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

સાધી લેવાનું રાષ્ટ્રે નક્કી કર્યું ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વસમાજ અને સ્વતન્ત્ર મારફતે જ ઉદ્ધાર થઇ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઇ ગઇ; અને ભવિષ્યને માટે બધી પ્રવૃત્તિ કરતાં છતાં ભૂતકાળ પાસેથી ' સ્વ ' નો પરિચય કરાવવાનું સૂઝ્યું. ગુજરાતમાં નિકટવર્તી ભવિષ્યમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ શરૂ થઇ ત્યારે એની સાથે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતનું સ્થાપત્ય અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવાની જરૂર જણાઇ.

રાજ્યકર્તાઓએ પોતાનું રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેક રીતે આપણને ભમાવ્યા હતા. આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાંધીને સરકારી કેળવણી દ્વારા અને અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા તે અભિપ્રાય તેમણે એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા ભણેલા લોકોને તે જ પ્રમાણભૂત ભાસવા લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું ભાન ઓછું થયું, સ્વરાજ્ય વિષેની શ્રદ્ધા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તૂટી ગઇ અને આપણો પુરુષાર્થ આડે રસ્તે જવા લાગ્યો. આટલું કાર્ય અંગ્રેજોએ એક દિવસમાં કર્યું નહિ. ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ સંસ્કારો નાખતા ગયા અને તેમણે ધારેલી ક્રાન્તિ લગભગ પૂરી કરી. આપણને થયેલા નુકસાનની ભરપાઈ કરવા માટે આપણા તરફથી સંગીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઇએ. ' આપણે બહુ સારા હતા, ' ' આપણું બધું શ્રેષ્ઠ હતું, ' એવા પોકળ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી. બડાઇ એ તો દુર્બળતાનું જ લક્ષણ છે. પોતાની પૂરતી પિછાન કરાવવાથી જે સ્વાભાવિક આત્મપ્રત્યય કેળવાય છે તેમાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ રહેલો છે. યૂરોપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્તાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઓછું સુધરેલું છે અને તેથી ઓછાં સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્ત્વની કિંમત જે રીતે અંકાય છે તે રીતે ભારતવર્ષનું થવું જોઇએ, એમ માન્યું. આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યૂરોપના સારામાં સારા યોગ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્તાનને અન્યાય કર્યો છે. યૂરોપીઅનોએ વિગતોની શોધખોળ માટે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાંથી ઉત્તમ ફળપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતઘ્ની કહેવાઇએ. પણ ખરૂં જોતાં દરેક દેશના ભૂતકાળની યથાર્થ કલ્પના અને તેનું તોલન તે ભૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હોય તેઓ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે. આપણે અત્યાર સુધી તે કામ કર્યું નહિ, એટલે યૂરોપીઅન લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાઇને તેનો આંધળો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો. પણ હવે તે દશા રહી નથી. દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વ–

સંશોધનનું કામ ક્યારનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આવું કામ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી, અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરભાષાના તાળામાં પૂરાયેલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વંચિત રહે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે નુકસાન થયું છે. સ્વહિત વિષે પ્રજા બેદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાષાનું ઋણ ઉતાર્યું છે, પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ યૂરોપીઅન ભાષામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. દેશના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇયે કે જેથી તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વત્રિક સંસ્કારિતા વધે.

આવું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક લક્ષ્મીપુત્રો પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો એકલા જ બધી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે. પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતાં હજી વાર છે, અને તેથી પ્રજાકીય ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપ્યે જ છૂટકો છે.

ઇતિહાસની કસોટી.

'ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે' એ સર્વવિશ્રુત વચનનો કાંઈ અર્થ હોય તો તે એટલો જ છે કે ગમે તે દેશ અથવા કાળ લો, મનુષ્યસ્વભાવ બધે સરખો જ હોય છે, અને તેથી જ સમાન પરિસ્થિતિમાં માનવી ઘટનાનો પ્રવાહ સમાન સ્વરૂપનો હોય છે. આ તત્ત્વ આમ સાદું તથા ક્ષુલ્લક દેખાય છે, છતાં ઇતિહાસના અનેક જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની એની શક્તિ અમોઘ છે. ઇતિહાસવેત્તાઓએ હજી એ તત્ત્વનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો નથી. આ તત્ત્વ જેને ગળે ઉતર્યું છે તે ઇતિહાસનું રહસ્ય સામાજિક માનસશાસ્ત્રના-

સિદ્ધાન્ત ઉપરથી નક્કી કરવા માંડે છે. ઘણા વીર પુરુષો અને મુત્સદ્દીઓ ઇતિહાસ વાંચ્યા વગર ઇતિહાસ નિર્માણ કરી શક્યા છે એનું કારણ પણ મનુષ્યસ્વભાવ—સમાજનો સ્વભાવ—બરાબર પારખવાની તેમની શકિત જ છે.

* * *

મનુષ્યસ્વભાવ બધે સરખો છે એ મુખ્ય તત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇયે. તે એ છે કે આ ધરતી ઉપર જે અનેક માનવવંશ છે તે દરેકનો પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ એવું કંઇક હોય છે. તે સ્વભાવ જાણી લઇયે ત્યારે જ તે વંશના ઇતિહાસનું રહસ્ય આપણી આગળ પ્રકટ થાય છે. એ સ્વભાવ નહિ જાણવાથી અર્થનો અનર્થ કેમ થાય છે તે જોવું હોય તો કેટલાક યૂરોપીય ગ્રન્થકારોએ શ્રીરામચન્દ્રના પાવન ચરિત્રને જે ઘૃણાસ્પદ સ્વરૂપ આપ્યું છે તે જોવું. વિન્સેન્ટ સ્મિથે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બનેલા પ્રાચીન બનાવો મહાપ્રયાસથી આપણને એકત્ર કરી આપ્યા છે, પણ તે ઇતિહાસકાર હિન્દુસ્તાનના આર્યવંશની મનોરચના સાથે યથાર્થ પરિચય નથી કરી શક્યો અને તેથી તેણે કાઢેલાં અનુમાન દૂષિત છે.

* * *

કોઈ પણ વંશનો ઇતિહાસ તે જ વંશનો વારસો જેમને મળ્યો છે એવા લોકોમાંથી બહુશ્રુત અને નિષ્પક્ષ લોકોએ લખવો જોઇયે. પોતાના પૂર્વજોએ લખી રાખેલી વસ્તુઓનો અર્થ કેવી રીતે બેસાડવો એની કુંચી પરંપરાને લીધે એમના હાથમાં આવેલી હોય છે. જે વંશમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ લખેલો હોતો નથી તેની પણ મહાન રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓમાં તે વંશની દૃષ્ટિએ લાગતું રહસ્ય પરંપરાથી તે વંશમાં ચાલતું આવેલું હોય છે. શાસ્ત્રીય તર્ક કરતાં આ પરંપરાને વધારે કિંમત આપવી ઘટે છે, તેનું જ પ્રામાણ્ય બલવત્તર ગણાવું જોઇયે.

* * *

આપણા જૂના સાહિત્યમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ઐતિહાસિક વૃત્તિથી લખેલો નથી. એકાદ ધર્મતત્ત્વ (Philosophy of History) લોકોના મન ઉપર ઠસાવવા માટે ઐતિહાસિક વસ્તુનો આધાર લેવામાં આવે છે. सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। આ લક્ષણ પ્રમાણે પુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માંડીને વર્તમાનકાળ સુધીનો ઇતિહાસ હોય છે, છતાં ધાર્મિક બોધ એ જ પુરાણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. પદ્મપુરાણ કહે છે છે તેમ પુરાણે ધર્મનિશ્ચયઃ।

* * *

આપણા સાહિત્યની બીજી વિશેષતા એ છે કે આપણા પૂર્વજો રહસ્ય-

મય બનાવો સરળ અથવા પ્રગટ ભાષામાં લખતા નહોતા. તેઓ વક્રોક્તિ-માર્ગનિપુણ હતા. ઉપનિષદમાં કહ્યું કે परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः।

* * *

આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થકારોની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે અનિષ્ટ અથવા દુઃખદ વાતનું સ્વરૂપ ઢાંકી દેવું અથવા બદલી નાખવું. ધર્મને અર્થે અથવા કોઇ પણ ઉદાત્ત તત્ત્વને અર્થે પ્રાણ અર્પણ કરનાર વ્યક્તિનો અન્ત દુઃખદ થયો એમ તેમનાથી કહેવાતું નથી. અન્તકાળે શંખચક્રગદાપદ્મધારી વિષ્ણુ અથવા મહાદેવ આવીને જરૂર તેનો ઉદ્ધાર કરવાના. હરિશ્ચન્દ્રની કથા લો કે ગજેન્દ્રની, માર્કંડેયની લો કે વ્યાધની, મીરાંબાઇની લો કે શિબિરાજાની. આવા પરિવર્તનને અંગ્રેજી સાહિત્યકાર 'Poetic justice' કહે છે.

* * *

સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્યમાં બૌદ્ધમાર્ગ પ્રબળ કેમ થયો એનો કશો ઉલ્લેખ શોધ્યો નહિ જડે, પણ કુમારિલ, શંકરાચાર્ય વગેરેએ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કર્યો એનાં જ માત્ર રસપૂર્ણ વર્ણનો મળી આવશે.

'मान सांगावा जनांत व अपमान सांगावा मनांत'

આ ઘરગથુ કહેવતનો અમલ બહુ પ્રાચીન કાળથી આપણે કરેલો જણાય છે. સોમનાથ, વલ્લભીપુર, પાટલિપુત્ર, વિજયનગર વગેરે શહેરોનો નાશ કેવી રીતે થયો એની વિચિત્ર દંતકથાઓ ઉપરથી એ જ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન લોકોએ પણ એ જ તત્ત્વોનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો એવું સિદ્ધ થાય છે.

* * *

પ્રાચીન સાહિત્યની આ વિશેષતાઓ ધ્યાનમાં લઇને અને આર્ય જાતિના સ્વભાવની કસોટી હાથમાં રાખીને આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ પારખીએ તો ઘણી ઐતિહાસિક ગૂઢ ઘટનાઓના રહસ્યભેદ ખુલવાનો સંભવ છે.

સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર

વૃક્ષો પોતપોતાની જગ્યાએ જ રહે છે, પણ વાયુ વૃક્ષોનાં બીજને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ઉડાડી જાય છે. ફૂલ પોતાની જગ્યાએ જ રહે છે, પણ પતંગીઆંના પગને ફૂલના જે પરમાણુ ચોટી રહે છે તે વડે દૂરદૂરનાં ફૂલોમાં રહેલાં પુંકેસર અને સ્ત્રીકેસરનો સંયોગ થાય છે અને એવી

રીતે પુષ્પસૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે. માનવી સંસ્કૃતિનું પણ એમ જ છે. મનુષ્યની અંદર બન્ને વૃત્તિ જોવામાં આવે છે—સ્થાવર તથા જંગમ. સ્થાવર માણસો હોય છે તેઓ એક જ જગ્યાએ રહે છે. તેઓ પોતાની જાત પૂરતો જ વિચાર કરે છે. તેમની અંદર સંરક્ષક વૃત્તિ હોય છે. સ્થાવર લોક પુરાણપ્રિય હોય છે, શાન્તિના ઉપાસક હોય છે. જંગમ લોક એમનાથી તદ્દન ઉલટા હોય છે. એમનામાં સ્થિરતા નથી હોતી. ગમે તેટલો લાભ થતો હોય તોપણ જંગમ માણસ એક સ્થાનને પકડીને બેસવાનો નહિ. સ્થાવર મનુષ્યનો ધંધો ખેતી છે, જંગમ મનુષ્યનો ધંધો શિકાર અથવા પશુપાલન છે. શિકાર એ જંગલી સ્થિતિ છે, પશુપાલન એ તેનાથી સુધરેલી સ્થિતિ છે. સ્થાવર તેમજ જંગમ બન્ને વૃત્તિઓ ઇશ્વર-નિર્મિત છે. ઉભયની મારફત ઇશ્વરનો હેતુ જ ફળીભૂત થતો હોય છે. આ તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરીશું.

જગતમાં મુખ્ય ત્રણ સંસ્કૃતિઓ જોવામાં આવે છે: મુસલમાની, ખ્રિસ્તી તથા હિન્દુ. આ સંસ્કૃતિઓને અમે ધર્મનાં જ નામ આપ્યાં છે, છતાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એ બેનું નિત્યસાહચર્ય હોય છે જ એવું નથી. આટલું લક્ષમાં રાખીશું તો અહીં રજૂ કરેલા વિચારોમાં ગોટાળો છે એવો ભાસ થવાપણું નહિ રહે.

મુસલમાની સંસ્કૃતિ આરબ લોકોના તંબુઓમાં નિર્માણ થઇ અને ઘોડાની પીઠ પર તેનો વિસ્તાર થયો. જ્યાં જ્યાં ઘોડો પહોંચી શક્યો ત્યાં ત્યાં મુસલમાની સંસ્કૃતિ ગઇ. પ્રત્યેક જન્મ જે પ્રમાણે બે વ્યક્તિઓના સંયોગ વડે થાય છે તેમ સંસ્કૃતિનું પણ છે. મુસલમાની ધર્મના અરબી વીર્યનો ઇરાની સંસ્કૃતિની સાથે સંયોગ થયો અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઇ.

હવે ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ જોઇએ. ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનો જન્મ ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપર થયો છે અને એનો પ્રસાર સમુદ્રના દેહ ઉપર ફરનારી નૌકાઓ મારફત થયો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વને ગ્રીક સંસ્કૃતિનું પોષણ મળ્યું અને આગળ જતાં રોમન સંસ્કૃતિના અખાડામાં શીખીને એ તૈયાર થયો. ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની ઉપર માતાપિતાના કરતાં ગુરુના શિક્ષણનું પરિણામ અધિક થયેલું દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં નૌકાની ગતિ છે ત્યાં ત્યાં આ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર થયેલો છે.

ત્રીજી સંસ્કૃતિ હિન્દુઓની. મુસલમાની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર તંબુની પાસે ઘોડો બાંધીને બતાવી શકાય, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું ચિત્ર સમુદ્રનાં મોજાંની ઉપર ડોલતી નૌકાથી વ્યક્ત કરી શકાય, ત્યારે હિન્દુ સંસ્કૃતિનું ચિત્ર વટવૃક્ષની

નીચે એકાદ ઝુંપડીની નજીક ગાય બાંધીને દર્શાવી શકાય. આર્યધર્મનો દ્રાવિડી ઇત્યાદિ સંસ્કૃતિની જોડે વિવાહ થયો તેમાંથી હિન્દુ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઇ છે.

ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરવા સારૂ હોડી છે, મુસલમાની સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરવા સારૂ ઘોડો છે; હિન્દુ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરનારૂં કોણ છે ? જંગલો સાફ કરીને ખેતી અને શહેરો સ્થાપન કરનારા આર્યોએ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો થોડોઘણો વિસ્તાર કર્યો ખરો, પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરનારો ખરો પ્રસારક તો ઝુંપડીની ઉપર ઉગેલી તુંબડીનું જ ભિક્ષાપાત્ર બનાવી શરીર ઉપર ઓઢેલાં વસ્ત્રોને લાલ માટીમાં રંગીને 'न धनेन न प्रजया त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः' કહી ધર્મ અને અમૃતત્વનો પ્યાલો સંસારને પાવા ચાલી નીકળનારો સર્વસંગપરિત્યાગી પરિવ્રાજક છે. આ માર્ગનો આદ્ય પરિવ્રાજક તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જ વિચર્યો, પણ એના શિષ્યો 'अक्रोधेन जिने क्रोधम्' બોલતા આખા યૂરેશિયાને વ્યાપી વળ્યા.

વિવિધતા એ સૃષ્ટિનો મૂલમન્ત્ર છે. એક જ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર આખા જગતમાં થાય એવી ઇતિહાસવિધાતાની ઇચ્છા નથી. વિવિધતાને વિષે એકતાને પ્રસ્થાપિત કરવી એમાં જ પ્રભુનો આનન્દ રહેલો છે.

જેને એકાંગી સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને આ તત્ત્વ સમજાતું નથી, અને એટલા માટે જ પોતાના જ તત્ત્વનું સાર્વભૌમત્વ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે એ બહાર પડે છે. આ પ્રચારક વળી હમેશાં નિઃસ્વાર્થી જ હોય છે એવું પણ નથી. નૂતન તત્ત્વપ્રાપ્તિનો પુત્રોત્સવ સમાન આનન્દ પેટમાં સમાવી ન શકાયો ત્યારે મુસલમાની ધર્મ સારી આલમમાં ફેલાવવાને ઇસ્લામી ધર્મવીર આગળ આવ્યા. આસપાસની જંગલી જાતિઓને મુસલમાની ધર્મની ઉચ્ચતા સ્હેજમાં ગમી ગઇ અને તેઓ તેમાં ભળી ગયા. બીજી તરફથી મુસલમાનોએ ઇરાની સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો. પણ મુસલમાની ધર્મને આલમગીર (સાર્વભૌમ) બનાવવો હોય તો હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી એ પૂર્વ અને પશ્ચિમના છેડા સાચવીને રહેલી બે સંસ્કૃતિઓ ઉપર પણ જય મેળવવો જ જોઇયે. તે વખતના મુસલમાની સમાજનો જેટલો કુરાનમાં વિશ્વાસ હતો તેટલો જ તલવારમાં પણ હતો. અને ભાગજોગે હિન્દુસ્તાન અને યૂરોપ બન્ને ઠેકાણે આ જ અરસામાં સંઘશક્તિ નાશ પામી ચુકી હતી. યૂરોપમાં નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો એકબીજાની જોડે લડી મરતાં હતાં અને હિન્દુસ્તાનમાં અનેક જાતિઓ અને અનેક રાજારજવાડાંઓ 'હું મોટો કે તું મોટો' કહીને માંહોમાંહે કલહ મચાવી રહ્યાં હતાં. સ્વાભાવિક રીતે જ સાહસિક મુસલમાનોને કુરાન, તલવાર અને વ્યાપારનો પ્રસાર કરવો સહેલો થઇ પડયો. મુસલમાનોએ સ્પેનના અંતરમાં અલ્હમ્બ્રા (લાલમહાલ) ચણ્યો અને આગ્રામાં તાજમહાલ. તાજમહાલ ભલે ગમે તેવો સુન્દર રહ્યો, તોપણ છેવટે તો એ એક કબર જ.

મુમતાજમહાલ બેગમને જ નહિ, પણ સાથે મુસલમાની સંસ્કૃતિના વિસ્તારને પણ એના ગર્ભમાં દફનાવવામાં આવ્યો.

યૂરોપમાં તો ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર ખૂબ જ થયો હતો, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું નમ્ર નીતિશાસ્ત્ર યૂરોપીઅન લોકોને કદાપિ ગળે ઉતર્યું ન હતું. એક ગાલ પર તમાચો પડે કે બીજો ગાલ ધરવાની તૈયારી યૂરોપમાં કોઇ કાળે ન હતી. તેવી સ્થિતિમાં મુસલમાની તલવારનો મારો શરૂ થતાં જ યૂરોપમાં રહેલી ક્ષાત્રવૃત્તિ જોરમાં આવી અને શાર્લમાન રાજાના વખતથી માંડીને મુસલમાની સત્તાને ધકેલી ધકેલીને યૂરોપની બહાર હાંકી મેલવાનો પ્રયત્ન આજની ઘડી સુધી ચાલુ રહ્યો છે. હવે તો મુસલમાની સંસ્કૃતિને યરોપની બહાર હાંકી મેલીને જ યૂરોપીઅન રાષ્ટ્રો સન્તોષ માની નીરાંતે બેસશે એવો તાલ દેખાતો નથી. આફ્રિકા ખંડમાં ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન એ બન્ને ધર્મો પોતપોતાનો વિસ્તાર કરવા મથી રહ્યા છે. તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના કરતાં મુસલમાની ધર્મને અધિક સફળતા મળે છે એથી ખ્રિસ્તી લોકોને બહુ જ દુઃખ થાય છે. ઘણાંખરાં મુસલમાન રાષ્ટ્રોને તો યૂરોપની પ્રજાઓ આજ વ્યાપી વળી છે. આને પરિણામે કોઇ ને કોઇ કાળે મુસલમાની રાષ્ટ્રો ફરીથી સજીવન થઇને ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રોની ઉપર હલ્લો કર્યા વિના રહેવાનાં નથી. આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિર્દય નિયમના સકંજામાં પકડાયેલી આ બે સંસ્કૃતિ-ઓ ક્યાં સુધી આમ લડતી જ રહેશે એ કહી શકાય એમ નથી. ઉત્સાહના પ્રથમ જોશમાં આખા જગતને જીતવા નીકળી પડેલી મુસલમાની સંસ્કૃતિને યૂરોપમાં જેમ શેહ મળી અને તેનો ગર્વજ્વર ઉતર્યો તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાને શીખ અને મરાઠા તરફથી જબરો વિરોધ થયો અને અહીં પણ મુસલમાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન હરાયું. 'કાં તો મુસલમાન થાઓ નહિ તો મરવાને તૈયાર થાઓ' એવી ઝનુની ઉક્તિ શાન્ત પડી અને 'તમારો ધર્મ તે તમે પાળો, અમારો ધર્મ તે અમે પાળીશું' એ હિન્દુ ધર્મમાં રહેલું સ્વધર્મરહસ્ય મુસલમાનોને સારી પેઠે સમજાયું.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ખરેખરૂં જોઈયે તો લડાઈને સ્થાન જ નથી. મુસલમાની ધર્મમાં ધર્મપ્રસારને અર્થે લડવું એ પુણ્યપ્રદ માન્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એને કર્તવ્ય માન્યું છે. હિન્દુ ધર્મ વચલો માર્ગ સ્વીકારે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ધર્માનુકૂલ રક્ષણ કરવા સારૂ યુદ્ધને વિહિત માન્યું છે. આત્મરક્ષણ સારૂ કે ધર્મરક્ષણ સારૂ કરવાના યુદ્ધને હિન્દુ ધર્મ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् માને છે.

'That thou mayest injure none, dove-like be,
And serpent-like that none may injure thee.'

આ બાઇબલના વચનમાં હિન્દુ તત્ત્વ યથાસ્થિત વર્ણવાયું છે. હિન્દુ લોકોએ પોતાના બચાવનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ વેર વાળવાની બુદ્ધિ એમને કદાપિ સૂઝી નથી; અને તેથી જ આજ હિન્દુમુસલમાન એકત્ર રહેવાની શક્યતા કલ્પનામાં આવી શકે છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અર્થપ્રધાન છે. હિન્દુમુસલમાન સંસ્કૃતિઓએ જીવનની આર્થિક બાજુ તરફ લક્ષ જ ન આપ્યું. તેના પ્રાયશ્ચિત તરીકે એઉને આજ પ્રાશ્ચાત્ય સત્તાના પાશમાં સપડાવું પડ્યું છે. જીવનને પરિપૂર્ણ કરવું હોય; પારમાર્થિક સાથે ઐહિક કલ્યાણ સાધવું હોય, તો શ્રીવેદવ્યાસ કહી ગયા છે તેમ

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः ।

આપણે તેમાંના એક અંગ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું. આપખુશીથી જે અંગનું આપણે અનુશીલન કર્યું નહિ તેનું અનુશીલન પરાભવ અને પારતંત્ર્યની કઠોર શાળામાં ઇશ્વરે આપણી પાસે કરાવ્યું. પૅન–ઇસ્લામિકો ભલે ગમે તે કહે, પણ મુસલમાની સંસ્કૃતિમાં જહાંગીર બનવાનો મોહ હવે રહ્યો નથી. હિન્દુઓએ જેમ વેરની બુદ્ધિ ન રાખતાં પોતાના બચાવ પૂરતો જ વિરોધ કર્યો તે પ્રમાણે આજે હિન્દુમુસલમાને એક થઇને સાત્ત્વિક વૃત્તિ વડે અને આત્મિક બળ વાપરીને આ અર્થપરાયણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિરોધ કરવો જોઇયે. તેમનો મદ પણ પરમેશ્વર ઉતાર્યા વિના રહેનાર નથી.

આ જંગમ સંસ્કૃતિનો ત્રીજો નમૂનો હિન્દુ ધર્મમાંથી જ નીકળેલો બૌદ્ધ ધર્મ છે. આ ધર્મને પણ સાર્વભૌમ થવાની પ્રથમથી જ લાલસા હતી, પણ એનાં સાધનો સૌમ્ય અને સાત્ત્વિક હતાં એથી તેના વિસ્તાર કિંવા સંકોચની અંદર રક્તપાતની આવશ્યકતા ન દેખાઇ. આ ધર્મમાં સત્યનો જેટલો અંશ છે તેનો આપોઆપ પ્રસાર થાય છે અને ભ્રામક કલ્પનાઓ કે અહંકાર તળીએ ઠરી રહે છે. જેમ સમુદ્રમાંના શુદ્ધ પાણીની વરાળ બનીને આકાશમાં ઉડી જાય છે અને ખારૂં મીઠું નીચે પડ્યું રહે છે તે પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મનું આજ સુધી થતું આવેલું છે. હિન્દુસ્તાન જ સર્વે ધર્મોનું મોસાળ છે. ધર્મોની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ હિન્દુસ્તાનમાં રહેલી છે. હિન્દી સંસ્કૃતિમાં જંગમ કરતાં સ્થાવર તત્ત્વ વિશેષ છે, અને મુખ્ય વાત તો એ છે કે હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં અહંકાર નથી. સર્વ સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો પ્રથમ પ્રયોગ પરમેશ્વર હિન્દુસ્તાનમાં નહિ કરે તો બીજે ક્યાં જઇને કરશે ?

ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ

મહાભારત યુદ્ધ થયું તેનો કાળ અને મહાભારત ગ્રન્થ લખાયો તેનો કાળ એક નથી. મહાભારત યુદ્ધનો કાળ નક્કી થઇ શકે, પણ મહાભારત તો ત્રણ વાર નવેસરથી લખાયું છે, તેનો કાળ કેવી રીતે નક્કી કરી શકીયે? હાલમાં જે મહાભારત આપણને મળે છે તેની શરૂઆતમાં સર્પસત્રની કથા આવે છે. એ મૂળ મહાભારતમાં હતી કે પાછળથી દાખલ થઇ છે, એ આપણને કોણ કહેશે? મહાભારતની શરૂઆતમાં સર્પસત્રની કથા જે રીતે આવી છે તે રીત બહુ જ મહત્ત્વની છે. જર્મન યુદ્ધની વખતે નેપોલિયનના યુદ્ધનું સ્મરણ થાય અને કોઇ ઇતિહાસકાર નેપોલિયનનું ચરિત્ર લખે એ પ્રમાણે મહાભારત લખાયેલું દેખાય છે.

આર્ય અને નાગ લોકો વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થયો, બન્ને પક્ષ ક્ષીણ થયા અને માંડમાંડ સન્ધિ કર્યો. એવે વખતે મહાભારત યુદ્ધનો ઇતિહાસ ગ્રથવાની કોઇ બ્રાહ્મણને ઇચ્છા થઇ હોય એમ જણાય છે. નાગ અને આર્ય લોકોના વિગ્રહનું વર્ણન મહાભારતમાં એટલું બધું તાજું દેખાય છે અને નાગ લોકોના ત્રાસનું વર્ણન કવિકલ્પનાથી શૃંગારિત હોવા કરતાં એટલું બધું આબેહૂબ વર્ણવેલું દેખાય છે કે તે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ નથી પણ વર્તમાનકાળનો ચિતાર છે એવી જ છાપ મન પર પડે છે.

મહાભારતમાં વર્ણવેલા નાગ લોક આપણે હમેશાં જોઇયે છીયે એવા પૂંછડાવાળા સર્પ નથી, પણ તેઓ નાગપૂજક એક માનવજાતિ જ હશે એવી કલ્પના સ્હેજે સ્ફુરે છે. તેઓ કાશ્મીર તરફથી આવ્યા હશે અથવા અફઘાનિસ્તાનમાંથી આવ્યા હશે. તેમનો રાજા તક્ષક હતો. એને તક્ષક શા માટે કહેતા હશે? તક્ષ એટલે લાકડામાં કે પત્થરમાં કોતરીને મૂર્તિ ઘડવાનું કામ. શું આ તક્ષકે આ દેશમાં મૂર્તિ ઘડવાની કળા દાખલ કરી હશે? અને એમ હોય તો મૂર્તિપૂજાની પ્રથા પણ આ નાગ લોકોએ જ આ દેશમાં શરૂ કરી હશે, એવી કલ્પના થાય છે.

આર્ય લોકોના વૈદિક ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા નથી. હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય સરહદ ઉપરની રાજધાની તક્ષશિલા મૂર્તિકામને માટે પ્રખ્યાત હતી. શું એનો તક્ષક સાથે કંઇ સંબન્ધ હશે?

તક્ષક લોકો આ દેશમાં કેવી રીતે આવ્યા? મહાભારત યુદ્ધ પછી આર્ય લોકો ક્ષીણ થઇ ગયા હતા. સમાજ દુર્બળ અને શિથિલ થયો હતો. ઘણાખરા કંટાળીને ખાલ્ડિયા, સીરિયા, એસીરિયા, ટ્રૉય તરફ દેશાન્તર કરી ગયા હશે. સમાજમાં જૂની વ્યવસ્થા ટકવી મુશ્કેલ થઇ પડી હશે. બ્રાહ્મણોની

પ્રતિષ્ઠા પહેલાંના જેવી ક્યાંથી હોય? શ્રીકૃષ્ણ ગયા પછી તેમના દીકરાઓએ બ્રાહ્મણોની કરેલી મશ્કરી અને મેળવેલો શાપ અને પરિક્ષિતે શમીકનું કરેલું અપમાન પણ એવી જ જાતનાં હોવાં જોઇયે. મહાભારતકારે એનું સ્વરૂપ બહુ સૌમ્ય કર્યું છે, તોયે ધ્યાનસ્થ ઋષિને મારો શિકાર ક્યાં ગયો છે એમ પૂછનાર રાજાની ધૃષ્ટતા છૂપી રહેતી નથી. બ્રાહ્મણો પણ ઓછા બગડેલા હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. શમીકના દીકરાએ આર્યદ્વેષી તક્ષક રાજાને પરિક્ષિતનો નાશ કરવાને પ્રેર્યો, અને કશ્યપ બ્રાહ્મણે તક્ષક પાસેથી લાંચ ખાઇને રાજાનું રક્ષણ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું.

રુરુ જેવા કેટલાક બ્રાહ્મણો નાગ જેવા પરદેશી લોકોનો આ દેશમાંથી નાશ કરવા કૃતનિશ્ચય હતા, અને કેટલાક ભાવિને ઓળખી નાગ લોકો જોડે સ્નેહસંબન્ધ તેમજ શરીરસંબન્ધ બાંધવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. મહાભારતમાં નિર્વિષ નાગ અને ઝેરી નાગ એવો ભેદ પાડવામાં આવેલો છે. વાસુકિ, અનન્ત વગેરે નિર્વિષ હતા. ઝેરી નાગોનો આગેવાન તક્ષક હતો. એનો અર્થ શો હશે? આર્ય લોકોની સંસ્કૃતિ સ્વીકારીને આર્ય લોકો જોડે ભળવા જેઓ તૈયાર હતા તેઓ નિર્વિષ, અને જેઓ આર્યોનો વિરોધ કરી તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માગતા તેઓ ઝેરી, એવો અર્થ તો નહિ હોય? નાગ લોકોનું રાજ્ય થયું ત્યારે આવા પક્ષ પડે એ સ્વાભાવિક છે. એમ હોય તો હાલની ભાષામાં રુરુ નૅશનાલિસ્ટ કે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ કહેવાય. આસ્તિક મૉડરેટ સુધારક ગણાય. તક્ષક એ સામ્રાજ્યવાદી અને શેષ–વાસુકિ એ ઉદારમતવાદી અથવા નિર્વર્ણી કે સ્વપરશૂન્ય કહી શકાય. પરસ્પરભિન્ન એ જાતિઓનો સંયોગ થાય ત્યારે આવા ચાર પક્ષ પડવા સ્વાભાવિક છે.

નાગ લોકો કુટિલનીતિમાં પ્રવીણ હોવા જોઇયે. તક્ષકે કશ્યપને લાંચ આપીને તેને પાછો વાળ્યો એ વિધાનનો જરા વ્યાપક અર્થ કરવો જોઇયે. પોતાનું અપમાન સહન ન થવાથી બ્રાહ્મણોએ તક્ષક સાથે ષડ્યન્ત્ર રચ્યું હશે અને તેથી જ પરિક્ષિતને એકદંડીઆ મહેલમાં, એટલે કે જેની આસપાસ પાણીની ખાઇઓ હોય એવા શહેરમાં અથવા કોઇ બેટમાં ભરાઇ જવું પડ્યું હશે. પરિક્ષિતનો આ ગઢ દુર્જેય હતો, તેથી તક્ષક છળકપટથી ફળ વગેરે વેચનારને વેષે પોતાના સાથીઓને લઇને શહેરમાં ઘૂસ્યો હશે અને તેણે રાજાનો વધ કર્યો હશે.

આ નાગ લોકોનું રાજ્ય કેટલાં વરસ ચાલ્યું અને તેનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે આજે કહી ન શકાય. નાગપૂજા આજે હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતી નથી, પણ એક કાળે તે સાર્વત્રિક હતી એમાં શક નથી. નાગપૂજા કાશ્મીરમાં હતી તેમજ બંગાળમાં હતી અને રામેશ્વર તરફ પણ હતી. તે ઉપરથી એમ

લાગે છે કે કાં તો નાગ લોકોનું સામ્રાજ્ય વૈભવશાળી હશે અથવા તો નાગ લોકોમાં ' missionary zeal ' અથવા વટલાવવાની વૃત્તિ ખૂબ હશે. આ બીજું અનુમાન વધારે બંધબેસતું છે; કેમકે બંગાળમાં નાગપૂજક લોકોએ શિવપૂજક લોકોનું ધર્માન્તર કરાવવા સારૂ છળ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં મનસાદેવીની જે વાર્તા છે તેની અંદર નાગ લોકોની મનસાદેવીએ એક શિવપૂજકનો અનેક રીતે છળ કર્યો છતાં તેણે પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહિ; પણ આખરે મનસાદેવીનું સત્ય વધારે હોવાથી શિવપૂજકને હાર ખાવી પડી.

આજે વર્ષમાં નાગપૂજાને માટે એક દિવસ ખાસ રાખેલો છે. આ વ્યવસ્થા કેવી રીતે દાખલ થઇ હશે ? નાગ લોકોનું સામ્રાજ્ય જામ્યું ત્યારે પોતાની સત્તાના દ્યોતક તરીકે બધાએ વરસમાં એક દિવસ નાગપૂજા કરવી જ જોઇયે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હશે; અથવા તો નાગપૂજક લોકોનો પરાભવ કર્યા પછી દ્વેષનું બીજ કાઢી નાખીને કાયમની સુલેહ કરવા માટે આપસેના તત્ત્વ ઉપર આર્ય રાજાઓએ નિયમ કર્યો હશે કે દેશમાં કોઇએ નાગપૂજા કરવી નહિ—માત્ર નાગપંચમીને દિવસે નાગની પૂજા થાય, અને તે બધા તરફથી કરવામાં આવે.

સર્પસત્રનું આખ્યાન એ આર્ય અને નાગ વચ્ચેનો મહાન વિગ્રહ સૂચવે છે. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન વચ્ચે ક્રુઝેડ નામનાં જે ધર્મયુદ્ધો થયાં તેને પ્રેરનાર પીટર ધી હર્મિટ જેમ દરેક ખ્રિસ્તી રાજા પાસે જઇને તેને ઉશ્કેરતો તેમ વેદાનુયાયી ઉત્તંકે જનમેજયને ઉશ્કેર્યો હશે. જનમેજયે સર્પસત્ર (war of extirpation) શરૂ કર્યો અને સંખ્યાબંધ નાગ લોકોનો નાશ થવા લાગ્યો. હિમાલય અને તિબેટ તરફ રહેનાર દેવ લોકોનો રાજા ઇન્દ્ર આર્ય લોકોનો જૂનો મિત્ર હતો. તેની જોડે તક્ષકે સન્ધિ કરી. તક્ષકને એમ થયું કે જનમેજય ઇન્દ્રની સામે થવાનો નથી. જનમેજયે વિચાર કર્યો કે જે શત્રુને આશ્રય આપે છે તેને પણ શત્રુ જ લેખવો જોઇયે. ઇન્દ્ર ગભરાયો. નિર્વિષ નાગો ગભરાયા. નાગો જોડે સહકાર કરવા ઇચ્છનાર બ્રાહ્મણો વચ્ચે પડ્યા. તેમણે જનમેજયને કહ્યું, કોઇનો સર્વનાશ કરવો એ આર્યનીતિ નથી. નાગ લોકોનો ઘણો ક્ષય થયો છે, ઝેરી નાગ લગભગ બધા મરી ગયા છે, હવે એમને જવા દો. નાગ લોકોને હવે રહેવા દો. આ સન્ધિકારી બ્રાહ્મણોનો આગેવાન આસ્તિક હતો. તેનો પિતા બ્રાહ્મણ હતો અને તેની મા નાગપૂજક હતી. પોતાની વિદ્વત્તા ને તપશ્ચર્યાથી તે બ્રાહ્મણોનો આગેવાન થઇ પડ્યો હતો. જનમેજયે જોયું કે આસ્તિકની સલાહ પડતી ન મુકાય. તેણે સર્પસત્ર બંધ કર્યો.

કદ્રૂ અને વિનતાની વાર્તાનું રહસ્ય પણ આવું જ કંઇક હોવું જોઇયે. વિષ્ણુઉપાસના ક્યારે શરૂ થઇ એ જો નક્કી થાય તો વખતે એવું પણ સિદ્ધ થઇ જાય કે આર્ય અને નાગ વચ્ચેનો ઝગડો વિષ્ણુપૂજાથી મટી ગયો, કેમકે વિષ્ણુને લીધે ગરુડ અને સર્પ વચ્ચેનો વિગ્રહ મટી ગયો. તેથી જ શ્રીવિષ્ણુ શેષશાયી છે અને ગરુડવાહન છે. હિમાલયમાં બદરીનારાયણના રસ્તા ઉપર ગરુડ ભગવાનનું એક ક્ષેત્ર છે. ત્યાં ગરુડની પૂજા હજી ચાલે છે. કાશ્મીરમાં ઘણાં ક્ષેત્રોનાં અનંતનાગ, વેરીનાગ, શિશુનાગ વગેરે નામો છે. એ ઉપરથી શું અનુમાન નીકળી શકે છે એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવો જોઇયે.

* * *

આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આપણને ઇતિહાસ મળે છે, પણ તે પ્રગટ રૂપમાં નથી હોતો. આપણા પૂર્વજો બધું રહસ્યમય લખતા. તે ઉપરથી ઇતિહાસ કેવી રીતે ઉપજાવવો એ બતાવવા ખાતર આ પ્રયત્ન કરેલો છે. આમાં વર્ણવેલી દરેક બીનાને મહાભારતનો આધાર છે, પણ તેનું રહસ્યોદ્ઘાટન કલ્પનાથી કરેલું છે. ઇતિહાસસંશોધનનું પણ એક શાસ્ત્ર છે. તેના નિયમોને અનુસરીને જ અનુમાનો કાઢી શકાય. ઉપરનાં અનુમાનોમાં એવું કશું ધ્યાનમાં રાખેલું નથી. ફક્ત જૂની વાર્તાઓનું રહસ્ય જૂના અને નવા લોકોને શોધતાં આવડે એટલા જ માટે આ પ્રયાસ છે.

એશિયાની સાધના

દક્ષિણ તરફ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરનો ઝગડો કેટલાંયે વર્ષોથી ચાલે છે. બ્રાહ્મણો એટલે કોણ એ આપણે જાણીયે છીયે. પણ બ્રાહ્મણેતર જેવો વર્ગ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? બ્રાહ્મણેતર નામની એક જાતિ તો છે જ નહિ. છતાં બ્રાહ્મણેતરનો પક્ષ ઉભો થયો છે. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરના સવાલમાં જરાયે ઉતર્યા વગર આપણે કહી શકીયે કે બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણત્વનું ભાન અને બીજાથી પોતે અલગ છે એવું પાર્થક્ય એ જ બ્રાહ્મણેતર વર્ગ ઉભો થવાનું એક કારણ છે. બ્રાહ્મણોમાં જાતિનું એ ભાન તીવ્ર હોવાથી જ બીજાઓમાં વિરુદ્ધ ભાવના જાગવા પામી છે.

આજની આપણી એશિયા વિષેની ભાવના એવી જ છે. યુરોપના લોકો ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં અને આસુરી રાજકારણમાં પ્રવીણ થયા ત્યારથી

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

તેમણે અંદર અંદર મત્સર અને વેર હોવા છતાં સાધારણ રીતે સારો સંપ જાળવ્યો છે અને યૂરોપે બહારના દેશો પર આક્રમણ ચલાવ્યું છે. આ આક્રમણનો ભોગ થઈ પડેલા લોકોમાં અંદર અંદર ઐક્ય કરવાની વૃત્તિ વહેલી મોડી જાગવાની જ; અને તેથી જ આપણામાં એશિયાના ઐક્યની કલ્પના ફેલાવા લાગી છે. એશિયાના ઐક્યની કલ્પના પાછળ આ એક જ કલ્પના હોય તોપણ તે ઐક્ય સકારણ તો ગણાય, છતાં કૃત્રિમ તો ખરૂં જ.

પણ એશિયાનું ઐક્ય યરોપીઅન લોકોના ઉત્કર્ષ જેટલું આધુનિક નથી. તે બહુ જ જૂનું અને ઉંડું છે. ચીન અને જાપાન, રશિયા અને મધ્ય એશિયા, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન અને આપણો હિન્દુસ્તાન એ બધા દેશો વચ્ચે પ્રાચીન કાળથી અનેક રીતે ઐક્ય વણાયેલું છે. પણ તે વખતે યૂરોપ જુદું ન હતું. યૂરેશિયા (યૂરોપ+એશિયા) એ અખંડ ખંડ હતું, અને આજે તેટલું અખંડ રહ્યું ન હોય તોપણ આખરે તે અખંડ જ થવાનું છે.

કેટલાક લોકોના મનમાં વિચાર આવે છે કે હજી આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ આપણા હાથમાં નથી, ઘરના અન્ત્યજોને આપણે સમાજમાં ભેળવી શકયા નથી—એવી સ્થિતિમાં આખા એશિયાનો વિચાર કયાં કરવા જઇયે ? પણ એ આક્ષેપ યોગ્ય નથી. દુનિયાની આજની સ્થિતિનો વિચાર કરી ભવિષ્યનો વિચાર કરતી વખતે દુનિયા સમસ્ત સાથેનો આપણો સંબન્ધ ધ્યાનમાં લઇ વિચાર કર્યો હોય તો જ આપણને આપણો રસ્તો બરાબર સૂઝી શકે. વળી આપણે બહારની દુનિયાથી ગમે તેટલા અલગ રહેવા માગતા હોઇયે તોપણ દુનિયા કયાં આપણને અલગ રહેવા દે એવી છે ? અને એવી સલ્તનત સાથે આપણો સંબન્ધ જોડાયો છે કે જે બિલાડીની માફક એકેએક ઘરનું દૂધ ઘી ચાખી આવે છે. એટલે આપણો આપણી પડોશના દેશો સાથેનો સંબન્ધ આજે કઇ જાતનો છે તેનો અને પરિસ્થિતિ જો આપણા કાબુમાં આવી જાય તો આપણે કેવો સંબન્ધ રાખીશું એનો પણ વિચાર કરવો જોઇયે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે 'યૂરોપીઅન લોકોનાં અને હિન્દુસ્તાની લોકોનાં હિત વિરોધી હોવાથી બન્ને કોમો ગમે તેટલી લડે, તોપણ બન્નેમાં જીવનના આદર્શ વિષેનો અમુક જાતનો એકમત છે. બન્નેનાં રાજકીય આદર્શ અને સામાજિક કલ્પનાઓમાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતાં એશિયાના બીજા દેશો કરતાં સામ્ય અથવા આકર્ષણ વધારે છે. ચીની અને હિન્દી લોકો વચ્ચે સામાજિક એકતા છે તેના કરતાં યૂરોપીઅન અને હિન્દી લોકો વચ્ચે વધારે છે. હિન્દુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે જેટલું સામ્ય છે તેટલું

હિન્દુ ધર્મ અને ઇસ્લામ વચ્ચે નથી. રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક આકર્ષણ જોતં આપણે એશિયાના અનેક દેશો કરતાં યૂરોપ સાથે વધારે નિકટ છીયે. માટે આપણે યૂરોપ સાથે લડીને પણ આપણો સંબન્ધ વધારવો જોઇયે. એશિયાઈ એકતા એ ભૌગોલિક અથવા પ્રાદેશિક એકતા છે; જ્યારે યૂરોપ સાથેની આપણી એકતા ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ જોતાં સાંસ્કૃતિક અથવા જાતીય છે. લાકડીના બે છેડા પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશામાં હોય તોપણ લાકડી તો એક જ છે, તે જ પ્રમાણે યૂરોપીઅન અને હિન્દી આદર્શ પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં એક જ આર્ય આદર્શના વંશજો છે.'

આ દલીલમાં વજુદ નથી એમ નથી. યૂરોપની હાલની સંસ્કૃતિ આસુરી છે (રાક્ષસી નહિ) અને હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ પાછળનો આદર્શ દૈવી છે એમ સ્વીકારીયે તોપણ દેવ અને અસુર ભાઈ ભાઈ છે એ આપણા પુરાણકારોએ જ કબૂલ રાખ્યું છે.

યૂરોપ સાથેનો આપણો સંબન્ધ પરાણે વધ્યો તેથી આપણે યૂરોપ સાથે થોડેઘણે અંશે પરિચિત થયા. ઇસ્લામ સાથેનો આપણો સંબન્ધ પણ પરાણે જ થયો એટલે ઇસ્લામની પણ આપણે કદર કરતાં શીખ્યા. હવે ઇશ્વરનો સવાલ છે કે દુનિયાનું ઐક્ય અનુભવવા ખાતર ચીની સંસ્કૃતિ સાથે પરિચય કરવો છે કે પરાણે કરાવું? પોતાની મેળે પરિચય વધારશો તો સ્વતન્ત્ર રહેશો; પરાણે વધારવા માગશો તો તેની કિંમત આપવી પડશે.

યૂરોપના સર્વભક્ષી ધનલોભ અને સત્તાલોભથી બ્હીને યૂરોપની સામે થવા માટે જો એશિયા એક થાય તો તે આસુરી સંઘ થશે, કેમકે યુરોપ જેવો જ સ્વાર્થમૂલક તે સંઘ હશે અને તેમાં ક્ષણે ક્ષણે સન્ધિવિગ્રહના રંગ બદલાતા રહેશે, અને આખરે આખું યૂરોપ એક તરફ અને આખું એશિયા બીજી તરફ થઈને એવું એક મહાયુદ્ધ કે અતિયુદ્ધ સળગશે કે જેને અન્તે મનુષ્યજાતિનો તેમજ માનવી સંસ્કૃતિનો લગભગ સંહાર થશે અને હજારો વરસોનો માનવી પુરુષાર્થ માટીમોલ થશે. સર્વોદયનો આદર્શ રાખનાર આમ કેમ થવા દે?

યુરોપનો વિરોધ હોય કે ન હોય, મનુષ્યજાતિનું ઐક્ય દૃઢ કરવા, દયાધર્મનું અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા એશિયાએ એક થવું જ જોઇયે."

અને એશિયા થવા માગે છે પણ ખરો. આપણી ખિલાફતની હીલચાલ એ એક રીતે એશિયાઈ ઐક્યનો પાયો છે. ઇસ્લામ સાથેનો આપણો સંબન્ધ પુરાણો છે. ખિલાફતની હીલચાલમાં ભાગ લઈ આપણે તે પૂર્ણ કરીયે છીયે.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

એશિયાઈ એકતાની શરૂઆત આપણે ખિલાફતથી કરી છે, પણ એશિયાઈ એકતાની કલ્પના કંઈ આજની નથી. દિગ્વિજયથી આર્ય રાજાઓએ ચીનથી મિસર દેશ સુધી અને ઉત્તર ધ્રુવથી કંઈ નહિ તો લંકા અને બાલિદ્વીપ સુધી સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો કરેલા છે. અને આ એકતામાં આર્ય લોકોએ પોતાના પડોશીઓને જેટલું આપ્યું છે તેટલું તેમની પાસેથી છૂટથી લીધું પણ છે; ફક્ત પોતાની ઉચ્ચ અભિરુચિ પ્રમાણે પસંદગી પોતાની જ કરેલી છે. હું માનું છું કે ધર્મરાજાને રાજપ્રાસાદ બાંધી આપનાર મયાસુર ચીન દેશનો હતો, અને બૃહસ્પતિ કે શુક્રાચાર્યની કળાથી તેની પદ્ધતિ જુદી હતી. ચીન દેશનાં ચિત્રકામ તેમજ નૃત્યકળાની અસર ભારતીય કળા ઉપર થઈ હશે એમ પણ મનાય છે.

ઇતિહાસકારોના મત પ્રમાણે એક વખતે એશિયાઇ કળાકૌશલ્યનું કેન્દ્ર સમરકંદ અને ખોતાનની આસપાસના મુલકમાં હતું. ત્યાંથી વેપારના અનેક રસ્તાઓ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં જતા હતા. એક રસ્તો ચીન તરફ જતો, એક રસ્તો હિન્દુસ્તાન તરફ આવતો, એક રસ્તો મિસરમાં જતો અને એક યૂરોપમાં. અને આ રીતે વેપારવણજ સાથે સંસ્કૃતિની પણ આપલે એ મધ્ય ભૂમિમાં થતી. જનાર્દનની ઇચ્છા થઇ કે થોડા દિવસ સુધી આ છેડાઓ એકબીજાથી અલગ થઇ કંઇક ભિન્નતા કેળવે. એટલે તરત જ રેતીના સાગરો ઉછળવા લાગ્યા અને તેમણે અમૂદરિયા અને સરદરિયાનો મુલક ઉજ્જડ કરી નાખ્યો. આજે જ્યારે ઝંઝાવાત છૂટે છે અને રેતીનાં પડ ઉડી જાય છે ત્યારે આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ ત્યાં મળી આવે છે.

આર્ય લોકો તો પહેલેથી જ યાત્રામાં પ્રવીણ. ડુંગર જુએ તે ઓળંગવાનું તેમને મન થયા વિના રહે નહિ. નદી જુએ એટલે તેનું મૂળ, તેનો ઉગમ શોધ્યા વિના રહે નહિ. આર્યોનો દેવ ઇન્દ્ર ભુજ્યુને સમુદ્ર પાર લઇ ગયો હતો. આર્ય રાજાઓ દરેક રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ચીન અને મિશ્ર દેશના રાજાઓને આમન્ત્રણ આપતા. અશોક રાજાએ ચારે દિશામાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવને અર્થે અને અભયનો સન્દેશો સંભળાવવા માટે આર્યો અને અર્હતો મોકલેલા અને તે દિવ્ય સન્દેશ સાંભળ્યા પછી દયામય ધર્મરાજ ભગવાન બુદ્ધના દેશની યાત્રા કરવા દિગન્તના યાત્રાળુઓ આવવા લાગ્યા.

એશિયાનું ઐક્ય સાધવાની સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવતું તત્ત્વ તો મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મ જ હતો. મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મમાં ભગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ, તન્ત્રમાર્ગના લોકપ્રિય વિધિઓ અને અનેક દેવદેવતાઓનું વૃન્દ હોવા ઉપરાંત દુઃખતપ્ત માણસને દિલાસો આપે અને પરોપકારી વીર પુરુષોને આકર્ષે એવો

બોધિસત્ત્વનો આદર્શ હતો. મહાયાન પન્થનો જ્યારે ફેલાવો થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો ચીન દેશ સાથે, ઇરાન, બૅક્ટ્રિયા વગેરે પશ્ચિમ એશિયા સાથે અને સુવર્ણદ્વીપ (બ્રહ્મદેશ) સાથે સંબન્ધ ઘરના આંગણા જેવો થઈ ગયો હતો. ત્યારપછી ધર્મસામ્રાજ્યની કલ્પના અરબસ્તાનમાં પહોંચી અને એણે ત્રણ ખંડમાં એકેશ્વરવાદ અને સમતાનો સન્દેશો પહોંચાડયો. હજી પણ એ ધર્મ મધ્ય એશિયામાં અને આફ્રિકામાં નવા નવા લોકોને અલ્લાતાલા અને તેના નબી સાહેબના ચરણમાં લાવવાનું કામ કરે છે. મુસલમાની ધર્મનો ઉદય થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનના ધર્મધુરંધર બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો તિબેટ અને ચીનમાં જઇ વસ્યા હતા. હિમાલય અને હિન્દુકુશની પેલી પાર અનેક મઠોમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સાક્ષી તરીકે સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને કળાના નમૂના પડેલા છે. હિન્દુ લોકોની અતિ પવિત્ર યાત્રા કૈલાસ અને માનસસરોવરની છે. તે દ્વારા હિન્દુ અને ચીની સંસ્કૃતિની આપલે અખંડ ચાલતી. આજે પણ તે થોડેઘણે અંશે ચાલે જ છે. હિમાલય ઓળંગી ઉત્તર તરફ જવાના જ્યાં જ્યાં રસ્તાઓ છે ત્યાં ત્યાં આર્ય સંસ્કૃતિનાં થાણાં—તીર્થસ્થાનો ઉભેલાં છે.

હિન્દુસ્તાનનો શિષ્યસમૂહ આપણે જાણીયે છીયે એના કરતાં મોટો છે. ચીની અને જાપાની લોકો હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે આદરભાવથી જુએ છે. તિબેટ જવાના રસ્તાઓ ફરી ખુલ્લા થવા માંડયા છે. હિન્દુસ્તાનનો અહિંસાનો માર્ગ આખી દુનિયામાં મશહૂર થયો છે. યૂરોપ અને એશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જો આપણે અહિંસાધર્મને પ્રધાનપદ આપીશું તો જરૂર ચીન દેશમાં તેનો સ્વીકાર થશે અને જાપાન ઉપર તેની અસર થશે; ખિલાફતનો નીવેડો આવવાથી મુસલમાનોએ અહિંસાધર્મ પારખ્યો હશે; અને આ રીતે એશિયાનું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું ઐક્ય કરવાને માટે જોઈતું વાતાવરણ ઉભું થશે.

એશિયાએ એક થવું જ જોઇયે; પણ તે સ્વાર્થને માટે નહિ, યૂરોપ સામે લડી યૂરોપને પાદાક્રાન્ત કરવા માટે નહિ, પણ યૂરોપમાં જે સ્વાર્થ-પરાયણ સામ્રાજ્યવાદ ફાટી નીકળ્યો છે તેનો નાશ કરવા ખાતર અને ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા ખાતર.

હિન્દી ઇતિહાસની યોજના

[હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક શાળાપયોગી
પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ]

ઇતિહાસના સામાન્ય મહત્ત્વ વિષે તથા દરેક રાષ્ટ્રે પોતાનો ઇતિહાસ જાણવાની આવશ્યક્તા વિષે કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી. પરન્તુ આજ સુધી દુનિયાના વિપ્લવોથી નિર્લિપ્ત રહેલા ભારતવર્ષ ઉપર અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આક્રમણ અત્યારે પરિપૂર્ણ થયેલું છે. પ્રાચીન આર્યજીવનની, ઋષિજીવનની પવિત્ર ભાવના અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો શરીરસુખનો મોહક આદર્શ એ વચ્ચે હિન્દવાસી દોલાયમાન સ્થિતિમાં ઉભેલો છે. વળી આ મહાન યુદ્ધને અન્તે દુનિયાનાં બધાં રાજ્યો તથા સમાજોનાં સ્વરૂપમાં ભારે ફેરફારો થઇ રહ્યા છે તે સમયે હિન્દે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો એ મોટો પ્રશ્ન થઇ પડેલો છે. હવે પહેલાંની માફક હિન્દને દુનિયાની અનેકરંગી પ્રવૃત્તિઓથી અલગ પડી રહે પાલવે તેમ નથી, તેમ દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં આંખ મીચીને ઝુકાવવામાં પણ જોખમ રહેલું છે. માટે પોતાની ભૂતપરંપરાનો વિચાર કરી વર્તમાન સ્થિતિમાં કયો માર્ગ હિન્દને અનુકૂળ પડશે તે નક્કી કરવા આપણા દેશના ઇતિહાસના સંગીન અભ્યાસની જરૂર છે. આને માટે પરદેશી વિદ્વાનોને હાથે બહુ સુન્દર પદ્ધતિ પર અને સંપૂર્ણ સમભાવપૂર્વક લખાયેલાં પુસ્તકો પણ આપણને પૂરેપૂરાં ઉપયોગી થઇ શકે તેમ નથી, કારણકે ભારતવર્ષનું રાષ્ટ્રકાર્ય શું છે અને તેનો ઇશ્વરી આદેશ શો છે તે તેઓ કદાચ સમજી શકે તોપણ તેનો મન્ત્ર તેમની રગેરગમાં ઉતરી શકે નહિ. અને આ આદેશ અને આ કાર્ય કાંઇ સામાન્ય નથી. ગુજરાતના પ્રાણવાન કવિ નાનાલાલ કહે છે કે

' આપણો ઇતિહાસ પ્રકાશ શો સ્પષ્ટ છે.
પશ્ચિમના પાયા માંડનાર
બુદ્ધ મહાવીર ગ્રીસ અને રોમનાં
ભારતે પારણાં હીંચોળ્યાં હતાં,
પુરાણ મિસર અને બાબિલોનિયાની
તે મોટી બ્હેન છે,
પ્રાચીનોમાં યે પ્રાચીન
પૃથ્વીની પહેલી પુત્રી
આર્યાવર્તની આર્ય પ્રજા છે.

* * *

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસનું
મધ્યબિન્દુ એશિયા છે;

એ એશિયાના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર
ભરતખંડની મહાકથા છે.
પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પલ્લાંની
દાંડી ભારત છે.
ને ઉભય ગોલાર્ધની દૈવી સંપત્તિ
નજીકના ભવિષ્યમાં તે તોળશે.

× × ×

સૃજન સર્વ સહેતુક છે,
ને હિન્દનું સૃજને નિષ્ફળ નથી.
અવનીના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારને અર્થે
જન્માવી છે ભારતમાતા જગન્નાથે
ને જીવતી રાખી છે હજીયે.'

જે દેશે આટલી સંસ્કૃતિઓને પોષી છે તે અર્વાચીન સંસ્કૃતિના નવા પ્રવાહના તોફાની જોશને શમાવી તેનું બળ ઓછું કર્યા વિના તેના વેગને ખરી ગતિ આપી શકશે અને પૂર્વ અને પશ્ચિમનું એકીકરણ કરશે એ દૃષ્ટિ રાખીને ભારતવર્ષનાં સંતાનોને તેમના દેશનો ઇતિહાસ શીખવાડવો જોઇયે. પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત છે.

આપણા દેશની વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રવિશારદોના હાથમાં હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેમાં ભારે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ ઘણા સ્વીકારે છે. તે જ પ્રમાણે સરકારી નિશાળોમાં ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકો વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલાં હોવા છતાં અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમાં ઉંચી કોટીએ મુકી શકાય તેવાં હોય તોપણ તે આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ લખાયેલાં હોઇ તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તક વિષે વિશેષે કરીને છે. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાંના ઘણાં અમુક યોજનાને અવલંબીને લખાયેલાં છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે, પરન્તુ તેમાં ઘણા ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો એવી રીતે વણવેલા હોય છે કે બાળકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે છાપ પડવી જોઇયે તે એ પુસ્તકો પાડી શકતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ તેથી ઉલટી છાપ પડે છે. આ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના) ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે સખેદકહેવું પડે છે કે તેમાંનું એક પણ પાઠ્ય પુસ્તક તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા વિદ્વાનોમાંથી પણ કોઇએ આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્ય પુસ્તકો છે તે કાં તો

અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કાં તો નિર્માલ્ય અનુકરણ છે; અને એક પણ પુસ્તક કોઇ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલું નથી. માટે હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિત અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાની જરૂર છે.

નીચે જે યોજના આપી છે તે ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકની નથી. ઇતિહાસના એક પાઠ્ય પુસ્તકથી શાળામાં ચાલી શકે નહિ. જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો જોઇએ. પરન્તુ તેવાં ક્રમિક પુસ્તકો તૈયાર કરતાં પહેલાં એક એવું પુસ્તક તૈયાર થવું જોઇયે, જેમાં ઇતિહાસના દરેક અંગ સંબન્ધી જેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેટલી ઉપરથી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી હોય તેવી વધારેમાં વધારે હકીકત એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલી હોય અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ લખેલી હોય (પદ્ધતિ આગળની યોજના ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે). આ પુસ્તકની મદદ વડે કેન્દ્રાનુગામી પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકો રચવાનું કામ પણ સહેલું થાય. આ યોજના મુખ્ય ત્રણ હેતુ લક્ષમાં રાખીને ઘડી છે:

(૧) આ યોજના પ્રમાણે તૈયાર થયેલું પુસ્તક ક્રમિક પુસ્તકો રચવામાં સાધનરૂપ થઇ પડે; (૨) શિક્ષકોને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દિશાદર્શક થઇ પડે તથા ઐતિહાસિક માહિતી માટે તાત્કાલિક ઉપયોગ માટે એક નાના કોષરૂપ થઇ પડે; (૩) પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ વાચન માટે ઉપયોગી થઇ પડે.

કેટલાકને કદાચ લાગશે કે આ યોજનામાં ઇતિહાસ સાથે ખાસ સંબન્ધ ન ધરાવનારા કેટલાક વિષયો ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે. આપણાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં તે જોવામાં આવતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે શાળાઓ માટે ઇતિહાસની કલ્પના હાલ જે ઘણી સંકુચિત રાખવામાં આવે છે તે વધારે વ્યાપક રાખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસ રાજાઓની વંશાવળીઓ અગર લડાઇની તારીખોનું દફતર નથી, પણ એક જાતિ અથવા રાષ્ટ્રની સમગ્ર જીવનયાત્રાની કથા છે. લોકોના જીવનને લગતા તમામ પ્રસંગો અને વિષયોનું ભૂતકાળની એક હકીકત તરીકે તેમાં વિવેચન આવવું જોઇએ. એટલે કે ઇતિહાસના પુસ્તકમાં સંતતિશાસ્ત્ર (Eugenics) જેવાં શાસ્ત્રની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના જાતિવિવરણ કરી શકાય; સમાજશાસ્ત્રમાં ઉતર્યા વિના તાત્કાલિક સમાજોનાં તાદૃશ ચિત્રો આલેખી શકાય; શબ્દશાસ્ત્ર (Philology)માં પેસવાની જરૂર ન પડવા દેતાં ભાષાની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી શકાય; પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રમાં માથું ન મારતાં સ્થાપત્ય વર્ણવી શકાય. મતલબ કે ઉપરનાં શાસ્ત્રોમાંથી પોતાને જોઇતાં પોષક તત્ત્વો મેળવી લઇને રા

કેવી રીતે ફૂલ્યું ફાલ્યું તે તારવી કાઢવા પૂરતો તે તે શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસના પુસ્તકમાં આવવો જોઇયે.

આ યોજનામાં પુસ્તકના બે વિભાગ કલ્પેલા છે: પર્વવિભાગ અને પ્રકરણવિભાગ. પર્વવિભાગમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ કાલાનુક્રમે વર્ણવવામાં આવે અને પ્રકરણવિભાગમાં સંસ્કૃતિનાં અંગોનો, ઇતિહાસના આરંભથી તે આજ સુધીમાં દરેક પર્વમાં કેવી રીતે સંકોચ કે વિકાસ થતો ગયો તે બતાવવામાં આવે. પર્વવિભાગમાં લખાણ વર્ણનાત્મક રહે અને પ્રકરણ-વિભાગમાં ચર્ચાત્મક થાય.

આ પુસ્તક લખવામાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઇયે:

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો વૃત્તાન્ત જ વધારે આવે છે. દેશનાં સંતાનોની હકીકત કાંઈ જ આવતી નથી. દાખલા તરીકે પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિકંદરની ચડાઇને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર જ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાન્તના રાજા પોરસને તેણે હરાવ્યો હશે. આ બનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં ભરે છે, પરન્તુ તે સમયે ભારતવર્ષમાં કોણ કોણ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમની વચ્ચે કેવો સંબન્ધ હતો, દેશની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જ્વળ હતી વગેરે બાબતોનો કાંઇ જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દિલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઇઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાતા તેનું જ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે; પરન્તુ તે વખતે બીજા રાજાઓના દરબારમાં શું ચાલતું, દેશના લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, હુન્નરઉદ્યોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મ-પ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહિતી કાંઇ જ મળતી નથી. યૂરોપીઅન પ્રજાઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમ જ છે. હિન્દુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધો અને વિગ્રહોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાનપદ આપ્યું છે; પરન્તુ તે સમયનાં બીજાં રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જૂજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કારણ અત્યાર સુધી આપણો તે ઇતિહાસ પરદેશી-ઓના હાથે લખાયેલો છે. આ દોષ નવાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં દૂર થવો જોઇયે.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાન-પદ આપવું જોઇયે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજકીય હકો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનો જ વૃત્તાન્ત મુખ્યતઃ આવે. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મપ્રચાર માટેનો તેમનો અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે

બાહુબળથી પણ તે કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે તેનો વૃત્તાન્ત વિશેષ આવે. તેમ હિન્દી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે અને તેથી ઘણા મતમતાન્તર હોવા છતાં તે સર્વમાં વ્યક્તિ અને સમાજના અન્તિમ આદર્શની એકતા છે તથા તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઇને સમગ્ર પ્રજાના દૃષ્ટિબિન્દુ અને પુરુષાર્થમાં સમાનતા છે તે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સારી રીતે સમજાવવું જોઇએ અને તેને જ પ્રધાનપદ આપવું જોઇએ. જેમ બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, સેનાપતિઓ, રાજનીતિજ્ઞ પુરુષો, વેપારઉદ્યોગમાં અગ્રણી પુરુષોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્માચાર્યો તથા સાધુસન્તોને આપવું જોઇએ. વળી જેમ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ત્યાંની મુખ્ય રાજસંસ્થા 'પાર્લામેન્ટ'ને મહત્ત્વનું પદ આપવામાં આવે છે, રોમન ઇતિહાસમાં 'સેનેટ'ને અગત્યની ગણવામાં આવે છે, તેમ આપણા ઇતિહાસમાં આપણા દેશની જુદી જુદી જાતોની મુખ્ય મુખ્ય ધર્મસંસ્થાઓને મહત્ત્વનું પદ આપવું જોઇએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઇ તે જમાનાના જરૂરી અંગો ઉપર ભાર મુકે છે અને તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એ જ કારણથી રામાયણ અને મહાભારત અનેકવાર લખાયાં છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સ્ફુરી રહી છે માટે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને મળી આવતાં તત્ત્વો હોય તે ઉપર ભાર દેવાવો જોઇએ. નીચેનાં તત્ત્વો તેવાં ગણી શકાય:

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)

(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of Culture)

(૩) સમાન હિતસંબન્ધ (Community of Interest)

(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ.

(૫) એકતા માટે બુદ્ધિપુરઃસર કરવામાં આવેલા પ્રયાસો: સંસ્કૃત ભાષા, રાજસૂય યજ્ઞ, પંચાયતનપૂજા, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય ગ્રન્થ, ચાર ધામની યાત્રા, ચાર મઠની વ્યવસ્થા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અકબરનો દીન-ઇ-ઇલાહી વગેરે.

૪. અત્યાર સુધીનાં આપણા ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારનાં સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર બરાબર બતાવેલી નથી, તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકારણશૃંખલા બરાબર સમજાવવી જોઇએ.

૫. દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પારવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકસ્મિક હોય તેમ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા હોય છે. એક માણસ આવીને

એક લડાઈમાં જીત્યો એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી છાપ પાઠ્ય પુસ્તક વાંચતાં મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજાના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજાઓ કે નેતાઓના પરાક્રમથી જ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો ઉંડાં હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાં જ મળી આવે. માટે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઇયે.

૬. હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિન્દુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઈ ત્યાર-પછીનો જ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે, અને પરદેશીઓના હિન્દુ-સ્તાન ઉપરના હુમલાના બચાવમાં જ હિન્દુઓ રોકાયેલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરન્તુ એક વખત હિન્દુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને વધુ આપ્યું છે, તેનો મળે તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઇયે.

[ભારતવર્ષે ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, સીલોન, બ્રહ્મદેશ, અરબ-સ્તાન, મિસર, મધ્ય એશિયા ઉપર તથા તે દ્વારા યૂરોપના ધાર્મિક આદર્શ ઉપર અસર કરી છે. અહીંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમની કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ અને બંધારણ ઉપર અસર કરી છે; તે દેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક ઇત્યાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.]

૭. આર્ય સંસ્કૃતિનું વિશ્વાકર્ષક સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાવવું જોઇયે. જે પરદેશી જાતો અહીં આવી તે કેવી રીતે અહીંની પ્રજા સાથે ભળી ગઈ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર આર્ય સંસ્કૃતિની કેવી છાપ પડી તે મુસલમાન, પારસી તથા યાહુદીઓ વગેરેના દાખલા ઉપરથી બતાવી શકાય.

૮. પરદેશી જાતોના હિન્દમાં આવીને વસવાથી હિન્દુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુકસાન તથા હિન્દુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઈ તે બરાબર બતાવવાં જોઇયે.

મુસલમાનો—મુસલમાન તેટલા સમાન એવી ભાવના હતી તે ઉપરથી સર્વના સમાન અધિકારની ભાવના હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ. ગુલામ પણ બાદશાહની પદવીએ આ જન્મમાં જ પહોંચી શકે એ વિચાર હિન્દુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તે જ પ્રમાણે ધર્મવિધિમાં પણ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ ન હતો તેની પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઈ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઈને શીખ, કબીર-પંથ, બ્રાહ્મોસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિ-હાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઈ.

યુરોપીઅન—યાંત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી કવાયત, રાજ્ય-

વહીવટનાં ખાતાંઓ પાડી નાખીને કામ કરવાની રીત, પદ્ધતિસર દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના, વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય અને વ્યક્તિના અધિકાર, બહારની દુનિયા સાથે લગભગ હજાર વર્ષથી તૂટી ગયેલા પ્રત્યક્ષ સંબન્ધનું ફરી શરૂ થવું.

૯. હિન્દુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોનો ઇતિહાસ કાંઇક વિરોધબુદ્ધિથી અને તેમને પરદેશી ગણીને લખે છે, પરન્તુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કાયમનો વસવાટ કર્યો છે અને હિન્દને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિન્દવાસીઓ જ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઇયે. દાખલા તરીકે, હાલ કોઈ અંગ્રેજ અથવા સ્કૉચ લેખક ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે તો તે અંગ્રેજો તથા સ્કૉચ વચ્ચે થયેલી લડાઇઓ કાંઈપણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે.

૧૦. ઘણા ઇતિહાસના લેખકો યૂરોપીય પ્રજાઓ અહીં આવી તે વખતની આપણા દેશની સ્થિતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે સરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વધારે સુધરેલા ગણે છે. આમ કરવામાં કાલાન્તરનો ભેદ ધ્યાનમાં નહિ લેવાની ભૂલ થાય છે. મધ્યકાળમાં અહીં જ્યારે સુગઠિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાંઈ જ ન હતું. (સરખાવો ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક અથવા ભોજના સમયનું હિન્દુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ; Wars of the Roses ના સમયની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ; અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ અને તે જ સમયના પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ.) પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે, પરન્તુ તે તેમના છેલ્લાં સો વરસના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ ન હતા. એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતાં ફક્ત સો વર્ષ પાછળ છીયે. પરન્તુ આ વાતનું ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં વિસ્મરણ થયેલું જોવામાં આવે છે, અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી અને છે એવી વિદ્યાર્થીના મન ઉપર છાપ પડે છે. આમ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇયે.

૧૧. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકમાં એશિયાના બીજા દેશો —તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જપાન વગેરે સંબન્ધી કંઈક માહિતી આવવી જોઇયે અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબન્ધ દર્શાવવો જોઇયે. વળી અફઘાનિસ્તાન વિષે—ત્યાંના લોકો તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે પણ આપણા દેશના ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં કાંઈક માહિતી આવવી જોઇયે, કારણકે તે આપણા સાખપડોશી અને મહમ્મદ ગઝનીના સમયથી આજ સુધી હિન્દુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ઘનિષ્ટ સંબન્ધ રહેલો છે. મહમ્મદ

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

૧૨. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિચ્છેદ અને મરાઠા રાજ્યમંડળ (Confederation)ની સંઘટના.

૧૩. દેશમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ઈર્ષા, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું ફાવી જવું.

૧૪. પશ્ચિમની પ્રજાઓનું હિન્દુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્યસત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.

૧૫. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ, જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ના સ્વતન્ત્ર થવાના પ્રયાસમાં આવ્યું; મહારાણીનો ઢંઢેરો.

૧૬. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય તેજથી અંજાઈ જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.

૧૭. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હકો માટે લડત, વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર ઇચ્છા.

૧૮. હિન્દુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.

નોંધ: દરેક પર્વને અન્તે દુનિયાના અન્ય દેશોમાં તે સમયે શું ચાલતું, તેમની કેવી સ્થિતિ હતી વગેરે બાબતોનો ખ્યાલ આવે તેવી ટૂંકી માહિતી આપવી.

૨. પ્રકરણવિભાગ

નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખવાં જોઇયે.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિન્દુ સમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.

(૧) કુટુમ્બવ્યવસ્થા—ગોત્ર, પ્રવર, વંશ; અવિભક્ત કુટુમ્બ પદ્ધતિ; કુટુમ્બમાં અને સમાજમાં સ્ત્રીઓની પદવી.

(૨) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા—તે પૂર્ણ રીતે ક્યારે અમલમાં હતી તે બતાવવું.

(૩) સમાજસ્થિતિ અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થા—નવી જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને ભિન્ન જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે થઈ ગઈ. હિન્દુ સમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, કથાસરિત્સાગર અને તેના જેવા અન્ય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે; તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.

(૪) મુસલમાનોના આવવાથી હિન્દુ સમાજ ઉપર શી અસર થઈ

અને તે બન્ને જાતો સાથે સાથે રહેવા લાગી ત્યારે પરસ્પર અનુકૂળતા માટે તેમણે કેટલું જતું વહેતું કર્યું.

(૫) પશ્ચિમની સાથેના સંબન્ધની હિન્દુ સમાજ ઉપર અસર.

૨. ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્માચાર્યોનાં જીવનચરિત્ર.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ. રામમોહન રાય, દયાનન્દ સરસ્વતી, વિવેકાનન્દ.

જરથુસ્ત્ર, ઇસામસીહ, મહમ્મદ પેગમ્બર (આ ત્રણ હિન્દી નથી, પરન્તુ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અસર થઈ છે.)

(૨) પંથોનો ઇતિહાસ—થીઑસૉફી સુધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીમાં હિન્દુ ધર્મનાં જુદા જુદા કાળમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ થયાં છે તેનું વિવરણ કરવું. તેમાં નીચેના સંબન્ધી હકીકત આવે:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજ્ઞવિધિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની ઉપાસના. ૩. તાન્ત્રિક માર્ગ. ૪. બુદ્ધની ઉપાસના. ૫. ભાગવત ધર્મ અને કૃષ્ણઉપાસના તથા ભક્તિમાર્ગ. ૬. જૈન ધર્મ. ૭. રામઉપાસના. ૮. પંચાયતનપૂજા. ૯. નાગપૂજા. ૧૦. દેવીપૂજા. ૧૧. લિંગાયત પંથ. ૧૨. શીખ પંથ. ૧૩. સ્વામીનારાયણ પંથ વગેરે.

(૩) ધાર્મિક તહેવારો તથા ઉત્સવો.

૩. બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોએ ધર્મપ્રચારાર્થે કરેલા પ્રયાસો તથા તેમણે નિર્માણ કરેલી સંઘની સંસ્થા અને તેની વ્યવસ્થા.

૪. આર્ય જાતિનો દેશાન્તરવસવાટ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર.

૫. ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની પરસ્પર અસર. ખાસ કરીને હિન્દની ગ્રીસ ઉપર શી અસર થઈ તે બતાવવું.

૬. દેશની રાજ્યપદ્ધતિનો ઇતિહાસ.

(૧) ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં ધારા કોણ ઘડતું અને કોણ તેનો અમલ કરતું.

(૨) જમીન ઉપર કોની માલિકી ગણાતી અને મહેસૂલ કેવી રીતે આકારવામાં તથા ઉઘરાવવામાં આવતું.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

(૩) લશ્કરની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેવા પ્રકારના લેવામાં આવતા.

(૫) લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૭) વેઠવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ કરવું અને સાથે સાથે દરેક બાબતમાં હાલ કેવી વ્યવસ્થા છે તે બતાવવું.

૭. જમાબંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબરે શરૂ કરેલી પદ્ધતિ (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહની (૭) ટોડરમલની (૮) શિવાજીની (૯) બ્રિટિશ.

૮. ગ્રામપંચાયત.

૯. લોકની રહેણીકરણી, આહારની વસ્તુઓ, શિષ્ટાચાર, ખાસ રિવાજો અને વહેમો, રમતો, પાળવામાં આવતાં પ્રાણીઓ વગેરેનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ, ખોરાકપોષાક તથા વિલાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીનું ધોરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ—ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના—તથા મજૂરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને હુન્નર—દેશમાં કયા કયા વેપાર, ઉદ્યોગ, હુન્નર જુદે જુદે કાળે પ્રચલિત હતા તેનાં નામ ગણાવવાં. જુદા જુદા પ્રાન્તના હુન્નરઉદ્યોગ, જુદી જુદી જાતોના હુન્નરઉદ્યોગ, જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની હુન્નરઉદ્યોગ ઉપર અસર અને તેને લીધે વિનાશક હરિફાઈના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાત અને નિકાશ. દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસ.

આર્યો તથા આર્યેતર લોકોની; ગ્રીક, રજપૂતો તથા પઠાણોની; મોગલ, શીખ અને મરાઠાની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓની. (એશિયાવાસીઓ અને યુરોપીઓ વચ્ચેનો મોટો ભેદ—પહેલા લાગુને

વફાદાર અને બીજા લોહીને વફાદાર—બતાવવો.)

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્વરૂપ. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિન્દી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલગુ, તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દુ.

. રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે હિન્દીનું સ્થાન.

આ પ્રકરણમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં સ્વરૂપ સમજાવવાં. હાલની બોલાતી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તે બતાવવું. દ્રાવિડી એટલે કાનડી, તેલગુ, તામીલ અને મલયાલમ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નથી બનેલી, પરન્તુ તેના ઉપર સંસ્કૃતની ઘણી અસર થઈ છે તે બતાવવું. ભાષાનો પ્રાન્તિક વિસ્તાર તથા સંકોચ જુદે જુદે કાળે થતો ગયો હોય તે બતાવવું. ઉર્દુ અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષાની ઉત્પત્તિ રાજકીય કારણોને લઇને કેવી રીતે થઇ તે બતાવવું.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન.

(૧) સાહિત્ય: ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભક્તિવિષયક સાહિત્ય: કાવ્યશાસ્ત્ર (Rhetorics): કવિતા: તામીલ સાહિત્ય: ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાનાં સાહિત્યો.

ઉપર લખેલાં સાહિત્યોનું ભિન્ન ભિન્ન કાળનું સ્વરૂપ બતાવવું. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓમાં કયા કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ અથવા એકાંગી સાહિત્ય છે અને કયા વિષયો તદ્દન બીનખેડાયલા રહ્યા છે તે જણાવવું અને તેનાં ઐતિહાસિક કારણો સમજાવવાં.

(૨) વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય; વ્યાકરણ, ગણિત અને જ્યોતિષ; વૈદક; રસાયન; (Alchemy & Chemistry); સંતતિશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત—હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિ, કર્ણાટકી પદ્ધતિ; નાટ્ય; અર્થશાસ્ત્ર.

કયાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે તથા કયાં શાસ્ત્રો આપણે પરદેશીઓ પાસેથી શીખ્યા તે બતાવવું. વિજ્ઞાનમાં આપણી પ્રગતિ કુંઠિત થવાનાં ઐતિહાસિક કારણો બતાવવાં.

૧૪. શિક્ષણ.

(૧) શિક્ષણપદ્ધતિ: ઉપનિષત્કાલીન પદ્ધતિ: મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ: બૌદ્ધકાલીન પદ્ધતિ; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી

પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી ધંધાની શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણપદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

(૨) વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

પ્રાચીનઃ કાશી, મિથિલા, નવદ્વીપ, નાલંદ, તક્ષશિલા, પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ), શ્રીનગર (કાશ્મીરનું), ઉજ્જયિની, કાંજીવરમ, કુંભકોણમ, વિજયનગર, પાટણ, જયપુર, આગ્રા.

અર્વાચીનઃ કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અલાહાબાદ, બનારસ, અલીગઢ, પટણા, બંગલૂર (મ્હૈસુર), હૈદરાબાદ (નિઝામ), પૂના.

૧૫. ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીનઃ યજ્ઞવિધિનાં ઉપકરણો, યજ્ઞકુંડ, ઘરનાં રાચરચીલાં વગેરે.

મહાભારત અને રામાયણના સમયનુંઃ કિલ્લા, નગરરચના, ઘરેણાં, પોશાક, આયુધ વગેરે.

બુદ્ધપૂર્વકાલીનઃ મન્દિરો તથા ગુફાઓ.

બુદ્ધકાલીનઃ મન્દિરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો, કુંભારકામ તથા ઘરનાં રાચરચીલાં.

બુદ્ધોત્તરકાલીનઃ યાવનિક કળા (Greek Art) ની અસર, તાન્ત્રિક વિધિમાં આવતી ચિત્રકળા.

દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું સ્થાપત્ય—તળાવો, મન્દિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.

મુસલમાન સમયનું—રાજમહેલો, મસ્જિદો તથા મકબરા, હમામખાનાં, કિલ્લા, દરવાજા.

શાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ બાંધનારા હિન્દુ કારીગરો).

જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.

જુદા જુદા સમયની ઉપયુક્ત અને લલિત કળાઓઃ વણાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, લાકડાનું ઝીણું કોતરકામ, પત્થરનું કોતરકામ વગેરે.

ધર્મની કળાઓ ઉપર અસર; પશ્ચિમની અસર.

૧૬. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્યાકરણ અને વાર્તિક.

શિલાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા સિક્કાઓ—સ્વદેશી, વિદેશી.

કાલગણનાપદ્ધતિ (કલિ, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન ઈત્યાદિ)
તહેવારો અને ઉત્સવો.
તામ્રપટો, હસ્તલેખો, ઈત્યાદિ
પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, દીપવંશ, મહાવંશ.
પરદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં વૃત્તાન્તો—હ્યુએનસંગ, ફાહીયાન, મૅગેસ્થિનિસ, માર્કોપોલો, અલબેરૂની, બર્નિયર, ઇબ્ને બટુટા, ઈત્યાદિ.

આ પ્રકરણમાં દરેક સાધન સંબન્ધી ટુંકી માહિતી આપવી. વિદ્યાર્થી આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોથી પરિચિત થાય તે હેતુથી આ પ્રકરણ દાખલ કર્યું છે.

૧૭. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને દેશના ઇતિહાસ ઉપર તેની અસર.
(૧) હિન્દુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.
(૨) સિન્ધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની તુલના).
(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દણ્ડકારણ્ય.
(૪) રજપૂતાનાનો નિર્જળ પ્રદેશ.
(૫) કાશ્મીરની ઉપત્યકા (Valley).
(૬) સહ્યાદ્રિનો પહાડી પ્રદેશ અને કોંકણપટ્ટી.
(૭) દરીઆકિનારો.
(૮) પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંદરોઃ
તામ્રલિપ્તિ, દાભોલ, સોપારા, દ્વારિકા, ભૃગુકચ્છ, સ્તંભાવતી, સુરત, કાલીકત, વિજાગાપટ્ટણ ઈત્યાદિ.
કરાંચી, મુંબઈ, કોલંબો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગુન ઈત્યાદિ.
(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તન—સરસ્વતી નદીનું ગુપ્ત થવું, જંગલોનો નાશ, બંદરોનું પૂરાઈ જવું, વરસાદમાં ફેરફાર.
(૧૦) મોસમનો વરસાદ—ચોમાસું.

૧૮. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાનાં કેન્દ્રસ્થાનો ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે બદલાયાં.
(૧) પંજાબ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ.)
(૨) બ્રહ્માવર્ત (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન)
(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)
(૪) હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ (મહાભારત)
(૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્યવંશ)
(૬) પેશાવર (કનિષ્કના સમયમાં)

(૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું-કનોજ)
(૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)
(૯) દિલ્હી (પૃથુરાજ)
(૧૦) દિલ્હી (મુસલમાનોનું)
(૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)
(૧૨) દેવગિરિ (યાદવ વંશના રાજાઓનું)
(૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)
(૧૪) પૂના (મરાઠાનું)
(૧૫) લાહોર (શીખનું)
(૧૬) કલકત્તા અને દિલ્હી (અંગ્રેજનું)

૧૯. હાલનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેના તહનામાં પ્રમાણે તેમનો બ્રિટિશ સાથે કેવો સંબન્ધ છે તે. ગાયકવાડ, નિઝામ, મ્હૈસુર, કાશ્મીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠીયાવાડનાં રાજ્યો, ગ્વાલિયર, ઇંદોર, નેપાળ વગેરે.

આ પુસ્તકની સાથે એક નકશાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવવું જોઇયે. તેમાં નીચે પ્રમાણે નકશાઓ આવે:

૧. પૃથ્વીનો નકશો—હિન્દુસ્તાન મધ્યમાં રાખીને.
૨. એશિયાનો નકશો—તેમાં પ્રાચીન કાળના તથા અર્વાચીન કાળના વ્યાપારના જળમાર્ગ તથા સ્થળમાર્ગ જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવેલા હોય.
૩. હિન્દુસ્તાનનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ બતાવનારો નકશો—તેમાં પર્વતો, નદીઓ, ઘાટો, ઉચ્ચ પ્રદેશ, સપાટ પ્રદેશ, નીચ પ્રદેશ વગેરે બતાવેલાં હોય. આવા નકશા બે રીતે બનાવવામાં આવે છે: એક Shading 'શેડિંગ'-થી અને બીજો Contour Lines 'કૉન્ટુર લાઇન્સ'થી. આ બે રીતનું મિશ્રણ મોરીસનની 'જ્યૂનિયર જ્યૉગ્રાફી ફૉર ઇન્ડિયા, બર્મા એન્ડ સિલોન'માં સારી રીતે કર્યું છે. તે પ્રમાણે કરવું.
૪. હિન્દુસ્તાનના ભાષાનુસાર વિભાગ બતાવનારો નકશો—તેમાં આર્ય તથા આર્યેતર ભાષાઓનો રંગ જુદો જુદો હોવો જોઇયે. બીજું, હાલ ભાષાનુસાર જે નકશાઓ બનાવવામાં આવે છે તેમાં હિન્દી ભાષાની ત્રણ પ્રાન્તિક બોલીઓ જુદી ભાષાઓ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. તેથી હિન્દી કેટલી વ્યાપક છે તે દેખાઇ આવતું નથી. માટે હિન્દી ભાષાનો જુદો રંગ રાખવો જોઇયે. અને તેમાં જુદી જુદી બોલીઓના વિભાગ લીટીઓથી દર્શાવવામાં આવે.

૫. વસ્તીનું પ્રમાણ બતાવનારો નકશો—તેમાં રંગની જરૂર નથી, પરન્તુ મોટાં નાનાં ટપકાંથી વસ્તીનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવે.

૬. જુદા જુદા ધર્મના વિસ્તાર બતાવનારો નકશો—તે ટપકાંથી બતાવી શકાય. જુદા જુદા ધર્મ જુદા જુદા રંગનાં ટપકાંથી બતાવી શકાય. દરેક પ્રાન્તમાં ટપકાંની સંખ્યા ઉપરથી તે તે ધર્મ પાળનારાઓનું પ્રમાણ માલમ પડે. આટલા ધર્મો બતાવવામાં આવે: ૧. ઇસ્લામ ૨. આર્યસમાજ ૩. બ્રાહ્મોસમાજ ૪. જૈન ૫. શીખ ૬. હિન્દુ ૭. અસ્પૃશ્ય. (આ લોકો હિન્દુ ધર્મના જ છે, પરન્તુ અત્યારે તેમનો પ્રશ્ન અગત્યનો હોવાથી તેમને નકશામાં દર્શાવવાની જરૂર છે.)

૭. વ્યાપારી તથા ઔદ્યોગિક હકીકત બતાવનારો નકશો.

૮. પ્રાચીન કાળનાં શહેરો તથા પ્રખ્યાત મન્દિરો, સ્તૂપો, કિલ્લાઓ, મહાપુરુષોનાં જન્મ સ્થળો, વિદ્યાપીઠો, રાજસત્તાનાં કેન્દ્રો વગેરે બતાવનારો નકશો.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિથી હિન્દના વિભાગ, લશ્કરનાં મથકો, લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી રેલવે, પર્વતના ઘાટ, નદીના આરા, વગેરે બતાવનારો નકશો.

૧૦. આર્યોનું અસલ રહેઠાણ બતાવનારો નકશો. વિદ્વાનો જુદાં જુદાં રહેઠાણ હોવાનો મત ધરાવે છે તે બધાં રહેઠાણો બતાવવાં.

૧૧. ઋષિઓના ભારતનો નકશો.
સપ્તસિન્ધુનો પ્રદેશ, બ્રહ્માવર્ત, આર્યાવર્ત, ભરત અને ત્રિત્સુ લોકોનાં રાજ્ય વગેરે બતાવવામાં આવે.

૧૨. રામાયણના ભારતનો નકશો.
કોસલ દેશ, વિદેહ અથવા મિથિલા, અંગદેશ, દણ્ડકારણ્ય તથા જનસ્થાન, કિષ્કિન્ધા, લંકા વગેરે તથા રામનો અયોધ્યાથી લંકા સુધીના પર્યટનનો માર્ગ બતાવવામાં આવે.

૧૩. મહાભારતના ભારતનો નકશો.
શ્રી. ચિંતામણરાવ વૈદ્યના 'મહાભારતનો ઉપસંહાર' એ પુસ્તકમાં આપેલો નકશો.

૧૪. ઍલેક્ઝાન્ડર જે રસ્તે હિન્દમાં આવેલો તે રસ્તો બતાવનારો તથા તે આવ્યો તે સમયનાં ભારતવર્ષનાં રાજ્યો બતાવનારો નકશો. 'હિસ્ટોરિકલ ઍટલાસ ઑફ ઇન્ડિયા બાય જોપેન' એમાંથી નકશો નં. ૩ જરૂરી ફેરફારો સાથે.

૧૫. અશોકના સમયનું ભારત. હિ. ઍ. ઈ. નં. ૫
૧૬. કનિષ્કના ,, ,, ,, નં. ૬
૧૭. સમુદ્રગુપ્તના ,, ,, ,, નં. ૭
૧૮. શક, હૂણ, યુએચી વગેરે જાતોના હુમલા બતાવનારો નકશો. ,, નં. ૮
૧૯. હર્ષના સમયનું ભારત. ,, નં. ૯
તેમાં પુલકેશીનું રાજ્ય જુદું બતાવવું.
૨૦. રજપૂત રાજ્યો. ,, નં. ૧૦
૨૧. પઠાણ રાજ્યો. ,, નં. ૧૧
આ નકશામાં અલાઉદ્દીનની દક્ષિણ ઉપરની ચઢાઈઓના માર્ગ બતાવવા.
૨૨. બામણી રાજ્ય અને વિજયનગરનું રાજ્ય. ,, નં. ૧૩
૨૩. બાબર આવ્યો તે સમયનું ભારત. ,, નં. ૧૪
૨૪. અકબરના સમયનું ભારત. ,, નં. ૧૮
૨૫. ઔરંગઝેબના સમયનું ભારત.
આ નકશો નવો બનાવડાવવો અને તેમાં રજપૂતો, મરાઠાઓ તથા શીખનાં રાજ્યોની સીમા જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવવી.
૨૬. મરાઠા રાજ્યની શિવાજીના મરણ સમયની હકીકત બતાવનારો નકશો. ,, નં. ૨૦
૨૭. ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં મરાઠા રાજ્યોનો વિસ્તાર બતાવનારો નકશો. ,, નં. ૨૬
૨૮. મૈસૂર તથા નિઝામનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર બતાવનારો નકશો. ,, નં. ૨૧, ૨૨, ૨૪ તથા ૨૫ માંથી હકીકત લેવી.
૨૯. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેનો ઝગડો બતાવનારો નકશો.
૩૦. બ્રિટિશ સત્તાની જમાવટ ધીમે ધીમે થતી ગઈ અને રાજ્યવિસ્તાર વધતો ગયો તે બતાવનારો નકશો. જુદા જુદા સમયની સ્થિતિ આછા ઘેરા રંગથી બતાવવી.
૩૧. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સ્વતન્ત્ર થવાના પ્રયત્ન વખતની લશ્કરી છાવણીઓ વગેરે બતાવનારો નકશો.

એવરીમૅન સિરીઝનો 'લિટરરી ઍન્ડ હિસ્ટૉરિકલ ઍટલાસ ઑફ એશિયા'ના પા. ૧૩૩. તેમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની હકીકત વધારવી.

* * *

ઉપરની યોજના જોઈ કેટલાકને લાગશે કે આ બધી વાત તો ખરી, પરન્તુ આ માહિતી માટે સાધનો ક્યાં છે? આ બાબતમાં અમારો મત એવો છે કે ઉંડાં સંશોધનો કરી રજેરજ માહિતી ઉપલબ્ધ અને સંગૃહિત થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની જરૂર નથી. જે માહિતી આજે ઉપલબ્ધ છે અગર સાધારણ પ્રયાસથી મેળવી શકાય તેમ છે તેને જ નવું રૂપ આપી, નવી પદ્ધતિએ માત્ર રજુ કરવાની છે. વળી માહિતીના સંબન્ધમાં આજે કાંઠે ઉભાં આપણને ધુમ્મસ દેખી નિરાશા થાય છે તે નિરાશા અંદર પડયા પછી થવાપણું રહે તેમ નથી. માહિતી એકત્ર સ્વરૂપમાં અને પદ્ધતિસર સંગ્રહાયેલી નથી, બાકી જ્યાં ત્યાં વેરાયેલી તો પુષ્કળ પડી છે.

આ કામ એક વ્યક્તિનું નથી. આ પુસ્તકના જે જે વિભાગ, પેટા-વિભાગ અથવા વિષયમાં જે વિદ્વાન નિષ્ણાત હોય તેને તે વિભાગ ઉપર લખવાનું કામ સોંપવું જોઈયે અને સમગ્ર પુસ્તકમાં પ્રમાણ તથા એકરૂપતા જળવાય તે માટે બે અથવા ત્રણ વિદ્વાનોને તેના તંત્રી નીમવા જોઈયે. આવું પુસ્તક રચવા પાછળ શ્રમ કરનારને આર્થિક લાભ થઈ શકે એવી અત્યારે સ્થિતિ નથી. ઉલટું તેને કાંઇક ખર્ચમાં ઉતરવું પડે. એટલે આ કામ ખાનગી સાહસથી થવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે. કોઈ સંસ્થા તે ઉપાડી લે તો થાય. તેમાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનો પણ સહકાર હોવો જોઈયે. તાકીદે તેમ થશે એવી આશા રાખીયે છીયે.

હિન્દી ઇતિહાસનો ક્રમ

એશિયા અને યુરોપ મળીને એક અખંડ 'ખંડ' છે. આ ખંડના જુદા-જુદા ભાગો વચ્ચે આપણે ધારીયે છીયે તેનાથી પૂર્વે અને તેનાથી વધારે સંબન્ધ હતો. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ શરૂ કરવો હોય તો આ યુરેશિયા ખંડના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપથી માંડીને કરવો જોઇયે.

ત્યારપછી હિન્દુસ્તાનની રચના અને એ રચનામાં બનેલા ફેરફાર વગેરેનું વર્ણન કરવું. હિમાલયની આસપાસના પ્રદેશનું જરા વિશેષ વર્ણન આવે. ઉત્તર કાસ્મીર, અફઘાનિસ્તાન, મધ્ય એશિયા, પામીર, પશ્ચિમ તિબેટ તથા

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

પંજાબ. તે પછી આર્યોની રહેણીકરણી, તેમની સમાજરચના, તેમના યજ્ઞયાગ, વેદ વગેરે બધું કહેવું.

ત્યારપછી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું વર્ણન આવવું જોઈયે. વિન્ધ્યાચળ પર્વત, દંડકારણ્ય, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા, કાવેરી, સિંહલદ્વીપ એ વિષે વિગતવાર માહિતી આપવી.

તે પછી નાની નાની ભટકતી ટોળીઓ (Nomadic tribes) અને સ્થાયી ખેડૂતો વચ્ચેનો ભેદ, અને આ રહેણીના ભેદને લીધે ઉત્પન્ન થતો સંસ્કૃતિનો ભેદ. [ઉદાહરણાર્થ: ભટકતી ટોળીઓમાં લોહીનો સંબન્ધ અથવા જાતિઅભિમાન તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે, જ્યારે ખેડૂતોમાં સ્થાનિક સંબન્ધ અથવા દેશાભિમાન તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે; આ ભટકતી ટોળીઓનું ધન ઢોર અને ગુલામ હોય છે, ત્યારે ખેડૂતોનું ધન તેમની જમીન છે; સ્થાપત્યકળા ખેડૂતોમાં જ નિર્માણ થઈ શકે છે; ભટકતી ટોળીઓની કળા તેમનાં હથિયારો, યજ્ઞનાં ઉપકરણો, રાચરચીલાં વગેરેમાં દેખાય છે; વગેરે વગેરે.]

આર્ય, અનાર્ય, દ્રાવિડ વગેરે જાતિનો ગોટાળો અહીં સ્પષ્ટ કરવો.

ભારતીય યુદ્ધકાળ ત્યારબાદ વર્ણવવો. ઉપનિષત્કાળની સમાજસ્થિતિ અને રાજ્યબંધારણની સાથે આ કાળ સરખાવવો.

રામાયણના અયોધ્યાના વર્ણન સાથે હસ્તિનાપુર ઇંદ્રપ્રસ્થનું વર્ણન સરખાવવું. શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રકાંઠે દ્વારિકા વસાવીને નગરરચનામાં એક ક્રાન્તિ કરી તે બતાવવા માટે દ્વારિકાનું વર્ણન અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કહેવી.

હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તેમાંથી મહાન્ સામ્રાજ્યો ક્રમ અને કેવી રીતે બનતાં ગયાં એ શોધી કાઢવા તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

પરશુરામે પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તેથી ક્ષત્રિયોએ મળીને રાષ્ટ્રસંઘ બનાવીને ચક્રવર્તિપદ્ધતિ શરૂ કરી હશે?

કૃષ્ણચરિત્રમાં યવનનો ઉલ્લેખ આવે છે એ યવન કોણ? નાગ લોકો અસલ ક્યાંના? તેમની સંસ્કૃતિની વિશેષતા કઈ?

સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ વચ્ચે શા ઉપરથી ભેદ પડ્યો? ભિન્ન ભિન્ન સમયે આર્ય લોકોની ભિન્ન ભિન્ન ટોળીઓ આ દેશમાં આવી એમ કહેવાય છે. તેથી આ ભેદ પડ્યો? અથવા કાલગણનાની પદ્ધતિમાં મતભેદ થવાથી ધાર્મિક (યજ્ઞાદિક) વિધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન થવાને લીધે આ ભેદ પડ્યો? કે એ દેશભેદ હતો? અથવા શું ચન્દ્રવંશી રાજાઓએ અનાર્ય લોકો સાથે ભળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો? સૂર્યવંશી રાજાનો રાજ્યવ્યવસ્થાનો આદર્શ અને ચન્દ્રવંશી રાજાનો તે આદર્શ એ બેની વચ્ચે કંઈ તફાવત હતો?

હવે પછી ગ્રીક લોકોનો સંબન્ધ આવે છે. તે એકાએક શરૂ ન કરતાં પ્રથમ હોમર, હર્ક્યુલિસ (હરિકુલેશ) ના સમયથી લઈને ઍલેક્ઝાંડર (સિકંદર) સુધીનો ગ્રીક લોકોનો ઇતિહાસ ટુંકામાં આપવો.

ગ્રીક લોકોની ધાર્મિક માન્યતા, ગ્રીક દેવતાઓ, ગ્રીક મૂર્તિપૂજા, યજ્ઞ, તહેવારો, સમાજરચના, યુદ્ધપદ્ધતિ અને સામાન્ય રીતે ગ્રીક સંસ્કૃતિ—એનું વિવેચન કર્યા પછી હિન્દી ઇતિહાસ પાછો શરૂ કરવો.

આની શરૂઆતમાં ડેરિયસના સમયની સામ્રાજ્યની હકીકત કહેવી, અને પછી બુદ્ધ ભગવાન તથા મહાવીર સ્વામીનું વૃત્તાંત, તેમના સમયની લોકસ્થિતિ, તેમના ધર્મસિદ્ધાન્ત, તેમણે સ્થાપેલા સંઘો વગેરેની વિગત આપવી.

હવે પછીનો મહત્ત્વનો મુદ્દો—હિન્દુસ્તાનનો વેપાર કેમ વધતો ગયો અને પારકાંઓએ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવાનું કેમ શરૂ કર્યું એ બાબતનો આવશે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના વર્ણનમાં આ સવારીઓનું વર્ણન વધારે આવે છે. વેપારની વૃદ્ધિ દક્ષિણ તરફ વધારે હતી.

પરદેશી લોકો અહીં આવીને વસ્યા અને તેઓએ બૌદ્ધ અને હિન્દુ એ બન્ને ધર્મોનો સ્વીકાર કર્યો તેને પરિણામે મહાયાન એ રાષ્ટ્રીય ધર્મ ઉત્પન્ન થયો. પણ આખરે તે પણ હિન્દુ ધર્મમાં સમાઈ ગયો. આ જ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ચીનમાં પ્રસરી.

* * *

હિન્દુ ધર્મ સાથે ભળી ન ગયો તેવો પહેલો ધર્મ મુસલમાની. એમ થવાનું પણ કારણ છે. ગ્રીક, રોમન, ફારસી, ચીની સમાજરચનામાં એક જાતની વર્ણવ્યવસ્થા અથવા વર્ણભેદ હતો. અગ્નિપૂજા, યજ્ઞ, મૂર્તિપૂજા વગેરે પણ બધાંમાં સરખાં હતાં. તેથી આ બધા સમાજો ઉપર હિન્દુ ધર્મની અસર ઠીક પડી. નિર્વર્ણી અને મૂર્તિદ્વેષી મુસલમાની ધર્મ નોખો જ રહ્યો.

માટે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હર્ષ સુધી આવ્યા પછી મુસલમાની ધર્મ અને મુસલમાની સમાજની પૂર્વપીઠિકા આપવી. આમાં પયગંબરના સમયની લોકસ્થિતિ, પયગંબરનો જન્મવૃત્તાંત, તેમના ધર્મમતો અને તેમની સંઘરચના આપીને મુસલમાની ધર્મનો પ્રસાર કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં થયો તેનો ઇતિહાસ આપવો અને મુસલમાની સંસ્કૃતિની વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવી.

અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઈરાન, મધ્ય એશિયા, ઇજિપ્ત, દક્ષિણ યુરોપ વગેરે પ્રદેશોમાં ઇસ્લામે શું શું કર્યું છે તેનું જ્ઞાન થવાથી ઇસ્લામી ધર્મના હુમલાઓ હિન્દુસ્તાન ઉપર કેમ થયા એની ઐતિહાસિક ઉપપત્તિ મળશે. નહિ તો હિન્દુસ્તાન ઉપરના મુસલમાનોના હુમલાઓ એટલે આ

દેશ ઉપર ક્યાંકથી પડેલી તીડોની ધાડ અથવા ઈશ્વરી કોપથી થયેલો પ્લેગનો ફેલાવો હતો એવો જ ખ્યાલ બંધાય છે. મુસલમાની સંસ્કૃતિનો બરાબર ખ્યાલ આવવાથી તેની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર કેવી છાપ પડી તે સમજવું સહેલું થશે.

[ડૉક્ટર લોક કહે છે, જ્યારે શરીર નબળું પડે છે અને લોહીમાંનાં આરોગ્યજન્તુઓ ક્ષીણપ્રાણ થાય છે ત્યારે જ બહારનાં જન્તુઓ શરીરમાં ઘૂસીને ઘર કરે છે. હિન્દુસ્તાનનું તેવું જ થયું છે. શક, હૂણ, પહ્લવ, પઠાણ, મોગલ, યૂરોપીઅન બધા આવી સન્ધિ સાધીને જ આવ્યા છે.]

પઠાણ અને મોગલ વચ્ચેનો ભેદ આપણા મનમાં સ્પષ્ટ થતો નથી. તેનું અધ્યયન કરીને મુસલમાની રિયાસતનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કરવો જોઇયે. શૌર્ય સાથે દાવપેચ વાપરીને કેમ લડવું એ મુસલમાનો પાસેથી આપણે શીખવું રહ્યું હતું તેમજ સમાનભાવ પણ જાગૃત કરવો હતો. સુનિયન્ત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ હિન્દુઓની હતી અને તેથી મુસલમાનોના સમયમાં રાજ્યપદ્ધતિમાં હિન્દુ લોકોનો જ હાથ વધુ હતો. મુસલમાનો પાસેથી જે શીખવાનું હતું તે શીખી લીધા પછી હિન્દુઓએ ફરી માથું ઉંચું કર્યું.

* * *

રાષ્ટ્રમાં સંપત્તિ અને સામર્થ્યનું કંઈ પણ પ્રમાણ હોવું જોઇયે. તે ન હોય તો ઉત્પાત થાય છે. સામર્થ્ય વધારે હોય અને સંપત્તિ ઓછી હોય તો પરદેશ જઇને વેપાર અથવા લૂંટફાટ કરવાનું મન થાય છે, અને સંપત્તિ વધારે હોય અને સામર્થ્ય ઓછું હોય તો પરદેશીઓની સવારીઓ અથવા વેપાર દેશમાં આવી પડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઉદ્યોગહુન્નર વધી જવાથી અહીં સંપત્તિ એકત્રિત થઈ. સંપત્તિનો જે સંગ્રહ કરે તેણે સામર્થ્ય મેળવવું જોઇયે અને બાહ્ય દુનિયા વિષેનું જ્ઞાન જાગ્રત રાખવું જોઇયે. આ બન્ને બાબતમાં હિન્દુસ્તાન ગાફેલ રહ્યું. તેથી નખ-દંષ્ટ્રા-વિષાણ-વિહીન અને માંસલ અજાપુત્ર જેવી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ થઈ, અને દુનિયાના બધા લોકો વારાફરતી અહીં આવ્યા.

* * *

અહંકાર બે પ્રકારના હોય છે. (૧) પાડોશીઓ વિષે ઉદાસીન રહેવું. (૨) પાડોશીઓના કારભારમાં માથું મારવું. હિન્દુઓમાં પહેલા પ્રકારનો અહંકાર હતો, ત્યારે યૂરોપીઅનોમાં બીજા પ્રકારનો. તેથી આ બે અહંકારનો એટલે હિન્દી અને યૂરોપી સંસ્કૃતિનો પરમેશ્વરે યોગાયોગ ઘટાવ્યો. અત્યન્ત પ્રાચીન કાળથી હિન્દુસ્તાનનો વેપાર પોતાના હાથમાં લેવા માટે ઈરાની, અરબી, તાતાર, રોમન વગેરે લોકોએ કેવા કેવા

પ્રચલિત કર્યો અને દુનિયાના રાજકારણનાં કેન્દ્રો ક્યાં ક્યાં બદલાતાં ગયાં તે બતાવીને યૂરોપીઅનોએ હિન્દુસ્તાન આવવાનો સ્વતન્ત્ર રસ્તો ખોળવાના કેવા પ્રયત્નો કર્યાં એ બતાવવું.

હિન્દુસ્તાનનો રસ્તો શોધવાના પ્રવાસમાં જ યૂરોપીઅન લોકોને આફ્રિકા ખંડની વધારે માહિતી મળી, તેને પરિણામે ગુલામગીરીની પ્રથા વધી. એ શોધમાં જ અમેરિકાની શોધ થઈ. ગુલામગીરીની પ્રથા અને અમેરિકાની શોધ એ બેનો સંયોગ થઈ અમેરિકાનું સોનું યૂરોપમાં આવવા લાગ્યું. તેથી યૂરોપીઅન લોકોનું સાહસ વધ્યું, તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને હિન્દુસ્તાન સાથે મોટો વ્યાપાર ચલાવ્યો. અહીંના લોકોને બાહ્ય જગતની સ્થિતિ અને દુનિયાના વ્યાપાર વિષે કંઈ ભાન નહોતું. મુસલમાનો સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવામાં જ હિન્દુઓ મશગુલ હતા. મુસલમાનો ભોગવિલાસથી ક્ષીણ થઈ ગયા હતા. તેથી હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને જણાએ હરેક અણીને વખતે આ પારકા વેપારીઓની લશ્કરી મદદ માગી, અને જેના હાથમાં લશ્કરી સત્તા અને વેપાર તેનું જ રાજ્ય એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે યૂરોપીઅનોનું અહીંઆં રાજ્ય થયું, એ બધું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

* * *

યૂરોપીઅનોનું આગમન, હિન્દુસ્તાનમાં પ્રભુત્વ મેળવવાના હેતુથી તેઓમાં માંહોમાંહે થયેલાં યુદ્ધો સ્પષ્ટ કરવાને માટે કોન્સ્ટાંટિનોપલના પતનથી એલિઝાબેથ સુધીનો યૂરોપનો ટુંકો ઇતિહાસ—ખાસ કરીને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ—અહીંઆં કહેવો અને બ્રિટિશ સિયાસત ચલાવવી.

અંગ્રેજી શિક્ષણનું હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર શું પરિણામ થયું છે અને હિન્દુસ્તાનનો દુનિયા સાથેનો સંબન્ધ કેમ વધતો જાય છે એ ત્યારપછી બતાવવું, અને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું વર્તમાન કાળમાં વિસર્જન કરવું.

* * *

બની શકે તો ત્યારપછી, એક ભાવિ સંકટની સૂચના આપવી. યૂરોપીઅન વેપારનો જાપાનમાં થયેલો પ્રવેશ, તેથી થયેલી જાપાનની સામાજિક અને રાજકીય ક્રાન્તિ, ચીન જાપાનનું યુદ્ધ, રશિયા જાપાનનું યુદ્ધ, યૂરોપીય મહાયુદ્ધ, હિન્દુસ્તાનમાં જાપાનનો વધતો જતો વેપાર, મહાયુદ્ધને પ્રસંગે જાપાની નૌકાસૈન્યે હિન્દુસ્તાનનું કરેલું રક્ષણ વગેરેનું વર્ણન કરી આ જાપાની સંકટનું સૂચન કરવું.

* * *

હિન્દુસ્તાનમાં આઠ કરોડ મુસલમાન કાયમના વસ્યા છે. માટે ઇસ્લામી દુનિયાનો ઇતિહાસ અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની આજની સ્થિતિ શી છે એનું

વર્ણન કર્યા વગર હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૂરો થયો નહિ ગણાય. માટે આ વિષય ઉપર એક પરિશિષ્ટ આપવું જોઈયે.

* * *

સૂચના—આ નોંધોમાં રાજકીય સત્તા, સંસ્કૃતિ, સમાજરચના અને વ્યાપાર એટલી જ બાબતોનું વિવેચન કર્યું છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જાતિમીમાંસા (Ethnology) અને લલિત કળા વિષે કાંઈ પણ લખેલું નથી. ઉપલી નોંધ ઉપરથી આ બાબતોમાં પણ દિશા સૂઝી શકે તેમ છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ જીવન્ત કેમ થઈ શકે અને દુનિયાના ઇતિહાસ સાથે એનો સંબન્ધ કેમ બતાવી શકાય, તેમજ ઇતિહાસમાંથી ઇતિહાસનું રહસ્ય—અથવા Philosophy of History—કેમ ઘટાવવું એ છે.

ભૂગોળની યોજના

[ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબન્ધી કેટલીક સૂચનાઓ]

ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો શિક્ષક ભારે આશામાં તેની પાસે શિરપાવ માગવા ગયો. તેને ઔરંગઝેબે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે 'પૃથ્વી ઉપરની દરેક પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણો સંબન્ધે, તેની સાધનસંપત્તિ, તેનું બળ, તેની યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિ, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ અને તેનો મુખ્ય લાભ શામાં રહેલો છે તે બધાથી મને માહિત કરવાની શું તમારી ફરજ ન હતી ?' આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદશાહનો ભૂગોળ વિષે શો ખ્યાલ હતો તે જણાઈ આવે છે, અને તે જ ભૂગોળનો યથાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યન્ત આવશ્યક છે અને તેથી જ ભૂગોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શહેરો અથવા નદીઓ કે પર્વતોનાં નામ અને તે ક્યાં આવ્યાં છે તે ગોખી જવું એ કાંઈ ભૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ઘણેખરે ભાગે ભૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. બાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિષે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શીખવવાનો જે વિષયનો હેતુ છે તે શાળામાં બાળકને તદ્દન અપ્રિય કરી મુકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ વિદ્વાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને

તેને પરિણામે ભાષામાં સારાં પાઠ્ય પુસ્તકોનો અથવા કોઈ પણ પુસ્તકોનો અભાવ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની ભૂમિને ગમે તો ખરાબ રીતે પરન્તુ ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો બીલકુલ ખેડાયો જ નથી. બીજા વિષયોમાં સારાં પાઠ્ય પુસ્તકને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયેલા મોટા ગ્રન્થોનો આશ્રય લઈ શકે છે, પરન્તુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા ગ્રન્થો પણ નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સારાં ગ્રન્થો તથા પાઠ્ય પુસ્તકો છે, પરન્તુ તે હિન્દી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કારણ તે હિન્દી દૃષ્ટિથી લખેલાં હોતાં નથી, તેમાં હિન્દુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી. દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો હોવાં જોઈયે. એટલે હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકોમાં પ્રધાન સ્થાન હિન્દુસ્તાનને, પછી હિન્દુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબન્ધ હોય તથા હિન્દીઓ જે દેશોમાં જઈને વસેલા હોય તે દેશોને, અને ત્યારપછી શેષ દુનિયા સંબન્ધી હકીકતને સ્થાન અપાવું જોઈયે. જેવી દેશ પરત્વે જુદાં પુસ્તકોની જરૂર છે તેવી જ કાળ પરત્વે પણ છે. રાષ્ટ્રનું લક્ષ્ય હમેશ એક જ હોતું નથી. ભિન્ન ભિન્ન સમયે તે ભિન્ન ભિન્ન રહેલું છે. એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબન્ધી માહિતી ઘણી ઓછી હતી, કારણ તે વિષય ઉપર કોઈ ગ્રન્થ લખાયેલા નથી. હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કોઈ ગ્રન્થ લખાયેલો નથી એ વાત ખરી છે, પરન્તુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પછાત દેશોના મૂળ વતનીઓનો ઉચ્છેદ કરી અથવા તેમને તાબે કરી તેમની મજૂરીનો લાભ લઈ, ખેતીથી અથવા બીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ હરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેવી પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની ન હતી. ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સામ્રાજ્ય હતું. તેથી 'તીર્થયાત્રાપ્રબન્ધ', 'ઉત્તરાખંડમાહાત્મ્ય' જેવાં તીર્થયાત્રા સંબન્ધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરીયાત પૂરી પાડતાં.

શોચનીય સ્થિતિ એ છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબન્ધી માહિતી મેળવવા કાંઈ ઈચ્છા જ રાખી નથી. હૂણ તથા શક લોક આવી લૂંટફાટ કરી ચાલતા થયા; ગ્રીક લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબન્ધ બાંધ્યો; મુસલમાનોએ ઘણા સમય સુધી માત્ર ચડાઈ કરનારાઓ તરીકે આવ્યાં કર્યું અને છેવટે અહીં આવીને વસવાટ કર્યો; પછી યૂરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યસત્તા જમાવી; છતાં આ બધા લોકો

ક્યાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઈ જઈને શું કરે છે, વગેરે જાણવાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબન્ધી તો શું, પરન્તુ આપણા દેશ સંબન્ધી પણ જેટલી હકીકત ગ્રીક અને ચીના મુસાફરોએ આપી છે અને હાલ પણ યુરોપીય વિદ્વાનો જેટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દસમો ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશ પરદેશીઓનાં ચશ્માં વડે જોઈ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચશ્માં વડે નિહાળીયે છીયે. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે વૃત્તાન્ત અને વિગતો પોતાને હિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મુકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઈ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઈ છે, એટલે આ કાળના ભૂગોળના પુસ્તકમાં ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમઠો, દેવોને અત્યન્ત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વતશૃંગો, સન્તપુરુષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુરબાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબન્ધી હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારનાં મથકો, વેપારના માર્ગો વગેરે સંબન્ધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થસંગ્રહાલયો વગેરે સંબન્ધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબન્ધી માહિતી આપવી જોઇયે.

આ પુસ્તક શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી ધારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. ભૂગોળના વિષયમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીને કેટલી માહિતી ખાસ કરીને આપવી જોઇયે તે સંબન્ધે શિક્ષકોને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહિતી એક પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવાનો અમે યોજેલા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તથા ગ્રહણશક્તિ ધ્યાનમાં લઇ પોતાનો સ્વતન્ત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ ગૃહસ્થો જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે કેટલીક એવી માહિતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે ભૂગોળના બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરન્તુ તેનું કારણ એ છે કે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદા ગ્રન્થો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જેટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સારૂં.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગમાં હિન્દુસ્તાન સંબન્ધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિન્દુસ્તાનને

દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિ નિકટ સંબન્ધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઈને હિન્દીઓએ વસવાટ કર્યો છે તે સંબન્ધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં શેષ દુનિયા સંબન્ધી હકીકત આવે.

હિન્દુસ્તાન સંબન્ધી જે વિગતો ખાસ આપવી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. આબોહવા

હિન્દુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિનાં જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર થતાં પરિણામો.

૨. દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ (Configuration)

૧. પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉંચાઈ.

૨. સપાટ પ્રદેશ—વિસ્તાર. વેરાન છે કે ફળદ્રુપ ?

૩. નદીઓ—મુખ્ય પ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લંબાઈ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે સુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે, પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલો ફેરફાર.

૪. સમુદ્રકિનારો—કિનારાના પ્રદેશની લંબાઈ, નદીઓનાં મુખોનું ઉંડાણ, હિન્દુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરીઆકિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે, કિનારા પાસેના દ્વીપો, બંદરો (સ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ), ભૂશિરો, સામુદ્રધુનીઓ, સંયોગીભૂમિઓ, ઉપસાગરો વગેરે.

૫. જંગલો—ક્યાં ક્યાં છે અને તેમાં શું શું ઉત્પન્ન થાય છે તથા કેટલું ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે, તેમાં વસતાં પશુપક્ષીઓ સંબન્ધી માહિતી.

૬. પવનની દિશા અને વેગ—ઋતુઓ પ્રમાણે, મોસમનો પવન અને તેની વરસાદ ઉપર અસર, હવામાં ભેજ જુદે જુદે સ્થળે કેટલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર.

૭. હવા ખાવાનાં સ્થળો—સમુદ્રકિનારા ઉપરનાં તથા પર્વતો ઉપરનાં સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanitoriums).

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ

૧. હિમાલયનો પ્રદેશ—શિવાલિક પર્વતો સુધીનો.

૨. સિન્ધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ, તથા તે બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના.

૩. અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખંડસ્થ ભાગ.

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો કાઠીયાવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપૂડા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

૮. પૂર્વઘાટ તથા મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલો પ્રદેશ.

૯. રામસેતુ.

૧૦ આન્દામાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો ભૂકંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોનાં ધોવણ (Erosive effect) થી કેવી રીતે બનેલા છે તે સમજાવવું.

૪. દેશની ખનિજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ સંપત્તિ

જમીનના પ્રકાર તથા પાક

૫. દેશના જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) ભાષાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ ભાષા જુદી હોય, અને ભાષા એક હોય પણ જાતિ જુદી હોય, તથા ભાષા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે, તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ

પ્રાચીન સમય*

૧. જુદે જુદે કાળે કઈ કઈ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કઈ કઈ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, મીઠું, માછલાં વગેરે સંબન્ધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી.

૨. કઈ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં બંદરો તથા આ દેશની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોનાં બંદરો.

*પ્રાચીન સમય એટલે હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર યૂરોપીય પ્રજાઓના હાથમાં ગયો તે પહેલાંનો સમય.

૪. ચીન, મધ્ય એશિયા, ઈરાન તથા એશિયા માઇનર (એસીરિયા) જવાના સ્થળમાર્ગ.

૫. સુમાત્રા, જાવા, સિંહલદ્વીપ, અરબસ્તાન તથા મેસોપોટેમિયા જવાના જળમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જળમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

અર્વાચીન સમય

પહેલા ત્રણ ઉપરના ત્રણ પ્રમાણે.

૪. હિન્દુસ્તાનની અસલ બનાવટો (indigenous industries) વિષે હાલ ઘણી થોડી માહિતી છે. ભૂગોળના પુસ્તકમાં પરદેશથી આવતી ચીજો વિષે જો તેનું અનુકરણ કરીને અહીં બનાવવામાં આવે તો લખવામાં આવે છે, પરન્તુ અસલથી અહીં જ બનતી ચીજોની માહિતી આપવામાં આવતી નથી, માટે તેની બરાબર તપાસ કરીને કઇ ચીજો કયા કયા સ્થળે હાલ બને છે તે જણાવવું.

૫. યૂરોપથી હિન્દમાં આવવાના જળમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઑફ ગુડ હોપ આગળ થઇને આવવાનો જૂનો રસ્તો અને સુએઝ કૅનાલમાં થઇને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યૂરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—બગદાદ રેલવેનું મહત્ત્વ—તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ.

૭. જાપાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, ફીજી તથા અમેરિકા જવાના માર્ગ.

૭. ધર્મ

૧. યૂરોપીય લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી. આ દૃષ્ટિથી હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનો વિચાર કરતાં પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના કયા કયા ભાગમાં કયા કયા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું જોઇયે. ઉદાહરણાર્થ: શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમાં, જમ્મુના સંસ્થાનમાં તથા સિંધમાં છે; જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા થોડો બંગાળ તરફ છે; બૌદ્ધ ધર્મ નેપાળમાં, બ્રહ્મદેશમાં તથા સિંહલદ્વીપમાં છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિન્દુ ધર્મની શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર ક્યાં ક્યાં છે તે બતાવવું.

૨. ધાર્મિક મેળાઓ—કુંભનો, માઘનો, સિંહસ્થનો વગેરે ક્યાં ક્યાં થાય છે અને ક્યારે ક્યારે થાય છે તથા ક્યાં ક્યાંથી લોકો તેમાં આવે છે તે બતાવવું.

૩. સાધુસન્તોનાં જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો,

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો કાઠીયાવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપૂડા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

૮. પૂર્વઘાટ તથા મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલો પ્રદેશ.

૯. રામસેતુ.

૧૦ આન્દામાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો ભૂકંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોનાં ધોવણ (Erosive effect) થી કેવી રીતે બનેલા છે તે સમજાવવું.

૪. દેશની ખનિજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ સંપત્તિ

જમીનના પ્રકાર તથા પાક

૫. દેશના જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) ભાષાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ ભાષા જુદી હોય, અને ભાષા એક હોય પણ જાતિ જુદી હોય, તથા ભાષા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે; તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ

પ્રાચીન સમય*

૧. જુદે જુદે કાળે કઈ કઈ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કઈ કઈ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, મીઠું, માછલાં વગેરે સંબન્ધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી.

૨. કઈ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં બંદરો તથા આ દેશની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોનાં બંદરો.

*પ્રાચીન સમય એટલે હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર યૂરોપીય પ્રજાઓના હાથમાં ગયો તે પહેલાંનો સમય.

૪. ચીન, મધ્ય એશિયા, ઈરાન તથા એશિયા માઈનર (એસીરિયા) જવાના સ્થળમાર્ગ.

૫. સુમાત્રા, જાવા, સિંહલદ્વીપ, અરબસ્તાન તથા મેસોપોટેમિયા જવાના જળમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જળમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

અર્વાચીન સમય

પહેલા ત્રણ ઉપરના ત્રણ પ્રમાણે.

૪. હિન્દુસ્તાનની અસલ બનાવટો (indigenous industries) વિષે હાલ ઘણી થોડી માહિતી છે. ભૂગોળના પુસ્તકમાં પરદેશથી આવતી ચીજો વિષે જો તેનું અનુકરણ કરીને અહીં બનાવવામાં આવે તો લખવામાં આવે છે, પરન્તુ અસલથી અહીં જ બનતી ચીજોની માહિતી આપવામાં આવતી નથી, માટે તેની બરાબર તપાસ કરીને કઇ ચીજો કયા કયા સ્થળે હાલ બને છે તે જણાવવું.

૫. યૂરોપથી હિન્દમાં આવવાના જળમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઑફ ગુડ હોપ આગળ થઇને આવવાનો જૂનો રસ્તો અને સુએઝ કૅનાલમાં થઇને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યૂરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—બગદાદ રેલવેનું મહત્ત્વ—તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ.

૭. જાપાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, ફીજી તથા અમેરિકા જવાના માર્ગ.

૭. ધર્મ

૧. યૂરોપીય લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી. આ દૃષ્ટિથી હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનો વિચાર કરતાં પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના કયા કયા ભાગમાં કયા કયા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું જોઇયે. ઉદાહરણાર્થ: શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમાં, જમ્મુના સંસ્થાનમાં તથા સિંધમાં છે; જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા થોડો બંગાળ તરફ છે; બૌદ્ધ ધર્મ નેપાળમાં, બ્રહ્મદેશમાં તથા સિંહલદ્વીપમાં છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિન્દુ ધર્મની શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર કયાં કયાં છે તે બતાવવું.

૨. ધાર્મિક મેળાઓ—કુંભનો, માઘનો, સિંહસ્થનો વગેરે કયાં કયાં થાય છે અને કયારે કયારે થાય છે તથા કયાં કયાંથી લોકો તેમાં આવે છે તે બતાવવું.

૩. સાધુસન્તોનાં જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો,

જ્યોતિર્લિંગો, ચાર ધામો વગેરે બાબત માહિતી આપવી.

૪. પ્રાચીન સમયમાં જે યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં પણ હાલ જેનો નાશ થઈ ગયો છે તેવાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૫. જૈન, મુસલમાન, પારસી, શીખ વગેરે ધર્મોનાં તીર્થક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૬. અભણ લોકોમાં અને શૂદ્ર વર્ણમાં ઘણા નાના નાના પંથો, જેવા કે રામજી પીરનો પંથ, દાદુ પંથ, બીજક પંથ, ભૈરોબાનો પંથ વગેરેનો પ્રચાર ઘણો છે; તેમનાં મુખ્ય સ્થળ અને વિસ્તાર વિષે માહિતી આપવી.

૮. વિદ્યા

૧. પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો—સંસ્કૃત વિદ્યાની, બૌદ્ધોની, મુસલમાનોની તથા જૈનોની. કેટલાંક સ્થળો અમુક એક ખાસ શાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત થયેલાં હતાં; જેવાં કે નવદ્વીપ (નદિયા) નવ્યન્યાય માટે, ઉજ્જયિની તથા જયપુર જ્યોતિષ માટે, આગ્રા અને જયપુર શિલ્પ માટે; તે સંબન્ધી માહિતી આપવી.

૨. પ્રાચીન પંડિતોના સંબન્ધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૩. પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાની પરિષદો (સમિતિઓ) જ્યાં જ્યાં થયેલી તે તે સ્થળો સંબન્ધી માહિતી આપવી.

૪. અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (Universities), શાસ્ત્રીય શોધસંસ્થાઓ (Research Institutes), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સ્થળો, પદાર્થસંગ્રહાલયો (Museums) તથા પુસ્તકાલયોનાં સ્થળો સંબન્ધી માહિતી આપવી.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિએ જાણવાજોગ હકીકત

૧. કુદરતી સરહદ અને સરહદનો પ્રદેશ.

૨. પર્વતો અને તેના ઘાટ.

૩. નદીના આરા તથા પૂલો.

૪. પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદે જુદે જે રસ્તે થઈને હુમલાઓ આવ્યા છે તે રસ્તાઓ.

૫. દેશના બચાવને અનુકૂળ સ્થળો.

૬. લશ્કરી અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૭. લશ્કરી છાવણીઓ તથા વેતાળગૃહો (Wireless instalments.)

૮. કિલ્લાઓ તથા કોટબંધ શહેરો—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.

૯. નૌકાસૈન્યનાં મથક.

૧૦. દેશમાં જે જે સ્થળે પુષ્કળ અનાજ મળી શકે તે સ્થળો.

૧૧. લડાયક જાતો જે જે સ્થળમાં વસે છે તે સ્થળો.

૧૦. ઐતિહાસિક ભૂગોળ

૧. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિન્દુસ્તાનના બે વિભાગ—હિન્દુસ્તાન અને દક્ષિણ.

૨. પ્રાચીન સમયમાં દેશના જુદા જુદા વિભાગ, તેમનાં પ્રાચીન નામો તથા દરેક ભાગનો વિસ્તાર.

૩. પ્રાચીન નગરો તથા યુદ્ધક્ષેત્રો.

૪. શિલાલેખો, સ્તંભો, સ્તૂપો વગેરેનાં સ્થળો.

૫. પ્રાચીન સમયમાં (ખાસ કરીને અકબરે) રાજકારભાર માટે કરેલા દેશના વિભાગ અથવા પ્રાન્ત કે સૂબા.

૧૧. રાજકીય ભૂગોળ

હિન્દુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબન્ધ છે તે દેશો સંબન્ધી હકીકત નીચે પ્રમાણેઃ

ગ્રેટબ્રિટન—હિન્દુસ્તાન સાથે કઈ રીતનો સંબન્ધ છે તે લખવું (એ પ્રમાણે નીચેના બીજા દેશો સંબન્ધી જણાવવું).

લંડન—સામ્રાજ્યની રાજધાની, ઇન્ડિયા ઑફિસ, પાર્લામેન્ટ, પદાર્થસંગ્રહાલયો, પુસ્તકાલયો, હિન્દીઓ જે સ્થળોના સંબન્ધમાં આવે છે તે સ્થળો વગેરે.

વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો—મૅન્ચેસ્ટર, લૅન્કેશાયર, શેફીલ્ડ વગેરે.

વિદ્યાપીઠો—લન્ડન, ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ વગેરે.

નૌકાસૈન્યનાં મથક—તેની તથા હિન્દુસ્તાનની વચ્ચે આયાત નિકાસ.

જાપાન—વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો, વિદ્યાપીઠો, ચિત્રશાળાઓ, આયાત નિકાસ.

અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન—બોલનઘાટથી ખૈબરઘાટ સુધીના તમામ ઘાટોની બહુ જ વિગતવાર હકીકત; તે દેશો સાથેનો વેપાર.

ઇરાની અખાત અને મેસોપોટેમિયા—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

ચીનનો સમુદ્રકિનારો—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

અરબસ્તાન—વેપારનાં બંદરો, આયાતનિકાસ, મક્કા તથા મદીનાની વિસ્તૃત ભૂગોળ તથા ત્યાં જવાના માર્ગ વિષે હકીકત.

અમેરિકા—વિદ્યાપીઠો, આયાત.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

ફ્રાન્સ—પૅરિસ સાથેનો મોતીનો વેપાર.

ઇજિપ્ત—ત્યાંના રૂની આયાત.

હિન્દીઓ જે અન્ય દેશોમાં જઇને વસ્યા હોય તે દેશો સંબન્ધી આપવા યોગ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે:

૧. દુનિયાના જે જે ભાગોમાં હિન્દીઓ જઇને વસ્યા છે તે ભાગોનાં નામ અને ત્યાં વેપાર માટે, ખેતી માટે, મજૂરી માટે કે બીજા શા માટે વસ્યા છે તે હકીકત.

૨. દેશોના કયા કયા ભાગોમાંથી હિન્દીઓ ગયા છે તેનાં નામ અને ગયેલા માણસોની પ્રાન્તવાર સંખ્યા.

૩. જે જે દેશોમાં હિન્દીઓ ગયેલા છે તેના ખાસ કયા કયા ભાગોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે તથા ત્યાંની આબોહવા સંબન્ધી સામાન્ય હકીકત અને અહીંની કયા પ્રાન્તની આબોહવા સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તે.

૪. તે દેશોમાં જવાનાં સાધન તથા સગવડ.

૫. તે દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા. ત્યાં હિન્દીઓને કેટલા હક મળે છે અને કેટલી બાબતમાં અધિકારહીનતા રહે છે તે સંબન્ધી ટૂંકી હકીકત.

અન્ય દુનિયા વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે:

क. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ

૧. જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ.

૨. ખંડો તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોનાં નામ.

૩. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગરમી તથા ટાઢ અને હવામાં ભેજનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.

૪. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસ્તીનું પ્રમાણ—કયા ભાગોમાં બહુ ગીચ વસ્તી છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આછી વસ્તી છે તે.

૫. જુદી જુદી માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૬. દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

ख. પૃથ્વી ઉપરનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો તથા રાજ્યો અને તેમનો વિસ્તાર

૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.
૨. ફ્રેન્ચ ,,
૩. જર્મન ,,
૪. રશિયન ,,

૫. યૂરોપનાં નાનાં રાજ્યો—ઇટલી, સ્પેન, પોર્ચુગાલ, બેલ્જિયમ, સ્વીડન, નૉર્વે વગેરે.

૬. અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

૭. ઑટોમન અથવા ટર્કિશ સામ્રાજ્ય.

૮. ચાઇનીઝ સામ્રાજ્ય.

૯. જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યબંધારણો કેવાં છે, તેમની વસાહતો ક્યાં ક્યાં છે, તેમનું લશ્કરી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમની મુખ્ય આયાત અને નિકાસ કઈ કઈ છે તથા તેમના મુખ્ય ઉદ્યોગો ક્યા ક્યા છે તે જણાવવું.

ગ. મનુષ્યને ખાસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જેમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે તે દુનિયાના ક્યા ક્યા ભાગમાં અને કેટકેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે:

૧. કાચો માલ

ઘઉં	રૂ	કોલસા—લાકડાં—કેરોસીન
ચોખા	ઊન	લોઢું
પટેટા	રેશમ	સોનું
માંસ		રૂપું
માછલી		તાંબું
ચ્હા		એલ્યુમિનિયમ
તંબાકુ		હીરામોતી

૨. બનાવટી માલ (Manufactured products)

કાપડ
યન્ત્ર
દીવાસળી
કેળવેલાં ચામડાં
લોઢાનો સામાન
પોલાદનો સામાન વગેરે
દવાઓ

ઘ. દરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત

એશિયા—દેશોનાં નામ, રાજધાનીઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનાં નામ સાથે.

ઇતિહાસ મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

„ „ નદીઓ—કાંઠાનાં શહેર સાથે.

„ „ સમુદ્રો, અખાતો અને ઉપસાગરો.

„ „ રણો તથા જંગલો.

„ „ દ્વીપો.

„ „ બંદરો.

આ પ્રમાણે યૂરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઑસ્ટ્રેલેશિયા સંબન્ધી હકીકત.

પરિશિષ્ટ

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં અતિ સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ ભૂગોળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માલુમ પડે.

ભૂગોળનું જ્ઞાન કે ભૂગોળનું ભાન?

[એક મિત્રને લખેલો પત્ર]

એવા પારેખ મારા જોવામાં આવ્યા છે, જેઓ એકાદ સોનાની વીંટી હાથમાં આવતાં જ એ કેટલા તોલા અને કેટલા રતીભાર છે તે કહી દે. પાસે ઘડિયાળ ન હોય છતાં સ્વાભાવિકપણે જ કેટલા વાગ્યા તે કેટલાક કહી શકે છે. રાત્રે આંખ ઉઘડી જતાં કેટલા વાગ્યા હશે એ લગભગ બરોબર કહી દેવાની યુક્તિ મને પોતાને પહેલાં સાધ્ય હતી, હવે ભૂલી ગયો છું. લખતાં વાંચતાં નહિ જાણનાર લોકોની સ્મરણશક્તિ અને નિરીક્ષણ (અવલોકન) શક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે. તેવી જ રીતે ગામડાંના લોકોને દિશાનું બહુ સારું ભાન હોય છે. કબુતરને આંખે પાટા બાંધીને અને પેટીમાં પૂરીને ફાવે તે રસ્તે આડીઅવળી વાટે એક ગામથી બીજે ગામ ને બીજેથી ત્રીજે લઈ જઈએ તોપણ તેને છોડ્યું કે તરત જ સીધું જ્યાંથી આવ્યું તે ગામ બારોબાર સીધી લીટીમાં જઈને બેસવાનું. કબુતરમાં દિશાનું ભાન સ્વાભાવિક છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે શિક્ષણમાં કયું ધ્યેય મુકરર કરવું. તમારો ભૂગોળ-

વિષયક પ્રશ્ન તમે પોતે નિરૂપણ કર્યો છે તેના કરતાં વધારે વ્યાપક છે. શિક્ષણનું ધ્યેય કયું ? લોકો આજ તો શિક્ષણની વ્યાખ્યા એક રીતે કરે છે અને વર્તન બીજી રીતે કરે છે. અન્તઃસ્થ શક્તિઓનો વિકાસ કરવો એ થઈ શિક્ષણની વ્યાખ્યા; પરન્તુ બાહ્ય સાધનો વપરાશમાં લેતાં શીખવું એ થયો તેનો માર્ગ. પાશ્ચાત્યોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે (તેમજ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિ પ્રમાણે) શિક્ષણ એટલે યોગવિદ્યા. અધ્યાત્મ શું કે કળા શું, પદાર્થવિદ્યા શું કે ધનુર્વિદ્યા શું, પૂર્વે આપણે 'योगबलेन' સઘળું અવગત અથવા હસ્તગત કરતા. એક સ્થૂલ ઉદાહરણ આપું તો, પહેલાં અમરકોષ મ્હોડે કરતા, હવે થેસારસ કેમ વાપરવો એ શીખીયે છીયે. પૂર્વે આપણે આંક ગોખતા, આજ રેડી રેકનર કેમ વાપરવું કે ચેમ્બરનું લાગરથમનું કોષ્ટક કેમ વાપરવું એ શીખીયે છીયે. પૂર્વે કંઠમાંથી ઉત્તમ સૂર કેમ નીકળે એની ઉપર અધિક ધ્યાન દેવાતું, આજ એ જ સૂર ગ્રામોફોનમાં કેમ ઉતારવા એની પછવાડે મહેનત લેવામાં આવે છે. ટુંકામાં પૂર્વે કલાવાન થઈને શક્તિશાળી બનવા તરફ વલણ હતું અને હવે ધનવાન થઈને સાધનવાન બનવાની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે.

આજે યૂરોપમાં સાધન સંબન્ધે એક જાતનું વૈરાગ્ય ઉપજવા લાગ્યું છે અને અન્તઃસ્થ શક્તિની વૃદ્ધિ કરવાની લાલસા દીસી આવે છે, પણ કયે રસ્તે એ લાલસા તૃપ્ત થશે એ હજી નક્કી થયું નથી. ઉપકરણ ઉપર તેમનો મોટે ભાગે આધાર રહ્યો. આપણે ત્યાં આધાર ધ્યાન ઉપર હતો. બેઉ પદ્ધતિઓમાં ગુણ અને દોષ રહેલા છે. સાધનો વડે નાલાયક હોય તે પણ ઘણા સુખ ભોગવતા થાય છે. અન્તઃસ્થ શક્તિ તો જેનામાં હોય તેને પોતાને જ ખપ લાગે છે અગર પોતાને જ નડે છે. નકશા વિષે આવું જ બન્યું છે. **हमारा स्वदेश हिन्दुस्तान** કે प्यारा **हिन्दुस्तान** વાળાં ગીત ગાતી વખતે લાકડાની બે ચીપોની વચ્ચે જડેલો લાલ અને પીળા (અને ક્યાંક ક્યાંક લીલા) રંગ વાળો નકશો આંખ સામે તરી આવે એ કેમ કામ આવે ? જરા વધારે શીખ્યો હોય તેને બહુ તો ફિલિપનો રિલીફ મૅપ સાંભરી આવશે. **भारत हमारा देश है** એ શબ્દો મુખમાંથી નીકળે તેની સાથે જ દશરાને દિવસે ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યું હોય તે, શિવરાત્રીને દિવસે રામેશ્વર પર અભિષેક કર્યો હોય તે, દીવાળીને ટાંકણે શણગારેલું અમૃતસર, મહોરમના તહેવારોનું પૂના, દુર્ગાપૂજા કરતું કલકત્તા અથવા દશરાના સીમોલ્લંઘન માટે નીકળી પડેલું વડોદરા આંખ સામે તરવાં જોઇયે. 'अंबरचुंबितभाल हिमाचल' નો લલકાર આવે તે વેળાએ નંદાદેવીનું દિવ્ય શિખર, ગૌરીશંકરનો ધવલ મુગટ સાંભરવો જોઇયે. હિન્દુસ્તાન શબ્દ કાને પડતાં વેંત આગ્રાનો તાજમહાલ, અજંટાની ગુફાઓ, સિંહગઢનો કિલ્લો અને અજમેરનું પુષ્કર સરોવર, હલદીઘાટ તથા પાણીપતની સમરભૂમિઓનું સ્મરણ થવું જોઇયે. શંકરાચાર્ય

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

અને સમુદ્રગુપ્ત, અશોક અને અકબ્બર, કાલિદાસ અને તાનસેન, જગદીશ અને રવીન્દ્ર, ગાંધી અને તિલક, બ્રિસંટ અને નિવેદિતા—એ બધાંનાં સ્મરણ થવાં જોઇયે.

પણ આ બધું બને કેમ કરીને ? અત્યારે 'સુવર્ણયુગ' બેઠો છે. સુવર્ણ માટે જ્યાં જુઓ ત્યાં પડાપડી થઇ રહી છે, કે છોકરો ઝટઝટ રળતો થવો જોઇયે, કેમકે પૈસા વિના કંઇ જ મળતું નથી. દેશાટન કરીને અને પ્રવાસીઓ જોડે હળીમળીને દેશભૂમિનું ભાન આસ્તે આસ્તે થાય એટલી વાર સુધી ધીરજ કોને હોય ? સાહિત્યાચાર્યો સ્ત્રીને અર્ધાંગી કહેતા આવ્યા છે; સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના જમાનામાં એમના શબ્દો ખોટા પડ્યા છે. આજે મનુષ્યનું અર્ધું અંગ તો એનું ઘડિયાળ, સાઇકલ, થરમૉમીટર, રેલવે ગાઇડ, રોજિંદાં છાપાં, નકશા અને Who is who એ છે.

તમારો પત્ર આવ્યો તે જ વેળાએ મારો ભૂગોળનો વર્ગ ચાલતો હતો અને હું —ને પૂછતો હતો કે ઇશાન્ય કઇ ? તેણે કહ્યું: ' હું નકશા ઉપર બતાવી શકું, એમ ને એમ મને ખબર નથી. ' આ ઉત્તરથી હું લજ્જિત થયો. એ જ અવસરે તમારો પત્ર આવેલો.

બે કલાક પછી જ એક અંગ્રેજી ચોપડીમાં મેં વાંચ્યું:

'Maps have become so completely mixed up with our thoughts of places far and near that we take their existence as a matter of course, almost in the same way as that of the sun above our heads or the air about us.'

જીવન્ત ઈતિહાસ

૭. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ લખેલો નથી એ વિધાનનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીયે, તોપણ પ્રાચીન કાળનો આપણો ઇતિહાસ લખાયેલો છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ કહેવાય નહિ. આધુનિક દૃષ્ટિએ તે ઇતિહાસ નથી જ. રામાયણ મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ધર્મનિશ્ચય કરવા માટે યોજેલા દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. મહાવંશ અને દીપવંશ ઇતિહાસ ગણાય. પણ તે સીલોનના છે, અને તેમાં આવેલો ઇતિહાસ જૂજ છે. કાશ્મીરની રાજતરંગિણી વિષે પણ એમ જ કહેવું પડે તેમ છે. ત્યારે આપણો ઇતિહાસ કેમ નથી ? જીવનનું ગમે તે અંગ લો, તેમાં આપણા લોકોએ અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું છે; છતાં આપણામાં ઇતિહાસ કેમ નથી ?

ઇતિહાસ એટલે મનુષ્યજાતિ આગળ ઉભા થયેલા સવાલોની નોંધ. આમાંથી કેટલાક સવાલોનું નિરાકરણ થયેલું હોય છે અને કેટલાક સવાલો હજી અનિર્ણીત છે. જે સવાલોનો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે તે હવે સવાલો રહ્યા નથી. તેનું નિરાકરણ થયું છે અને તે સમાજમાં—સામાજિક જીવનમાં સંસ્કાર રૂપે દાખલ થઈ ગયા છે. જેમ પચેલા અન્નનું લોહી બની જાય છે તેમ તે સવાલો રાષ્ટ્રીય માન્યતા અથવા સામાજિક સંસ્કારનું રૂપ પામ્યા છે. અન્ન પાચન થયેલું હોય તો કાલે મેં શું ખાધું એનો જેમ મનુષ્ય વિચાર કરતો નથી, તેમ જે સવાલનો ફેંસલ આવી ગયો છે તે વિષે પણ તે ઉદાસીન રહે છે.

હવે સવાલ રહ્યો અનિર્ણીત પ્રશ્નોનો. આપણા લોકો પરમાર્થી (serious) છે. તેઓ અનિર્ણીત સવાલને કાગળ ઉપર દાખલ કરીને છોડી દેવા નથી માગતા. અનિર્ણીત સવાલોમાં મતભેદ હોય છે. જેટલા મતભેદ

હોય તેટલા સંપ્રદાયો આપણે ઉભા કરીયે છીયે. વેદના ઉચ્ચારણમાં મતભેદ પડ્યો તો આપણે ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ ઉભી કરી. જ્યોતિષમાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં પણ આપણે સ્માર્ત અને ભાગવત એકાદશી જુદી જુદી માની. દાર્શનિક તત્ત્વભેદ જણાયો તો આપણે દ્વૈતવાદી અને અદ્વૈતવાદી પંથો સરજ્યા. આહારભેદ થયો અથવા ધંધાનો ભેદ પડ્યો ત્યારે આપણે જુદી જુદી ન્યાતો બાંધી. સામાજિક રિવાજોમાં જ્યાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં આપણે જ્ઞાતિની પેટાન્યાતો ઉભી કરી. ભૂલથી માણસ રિવાજ તોડે અથવા મોટામાં મોટું પાપ કરે તેને માટે પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છે; તેટલા સારૂ નવી ન્યાત ઉભી કરતા નથી. મહાન ઐતિહાસિક અને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની ઘટનાઓનો ઇતિહાસ આપણે તહેવારો મારફત જાગ્રત રાખીયે છીયે. દરેક સામાજિક હીલચાલના ઇતિહાસને તે તે હીલચાલના કેન્દ્રને તીર્થનું રૂપ આપી આપણે જીવતો રાખેલો છે. એ રીતે ઇતિહાસ લખવા કરતાં ઇતિહાસ જીવવો એટલે કે જીવનમાં જીવી બતાવવો એ આપણા સમાજની ખૂબી છે. ચીંથરામાંથી બનેલા કાગળ ઉપર ઇતિહાસ સંઘરવો એ સારૂં કે જીવનમાં જ ઇતિહાસ સંઘરવો એ સારૂં? કયો વધારે સુધરેલો માર્ગ છે એ કહેવું શું મુશ્કેલ છે? જ્યાં સુધી પરંપરા તૂટી ન હતી ત્યાં સુધી આપણો ઇતિહાસ આપણા જીવનમાં જીવતો હતો. હજી પણ લોકોના રિવાજ, લોકોની માન્યતાઓ, જ્ઞાતિબંધારણો, તહેવારો વગેરે તપાસીયે તો ઘણો ઇતિહાસ મળી શકે એમ છે. માત્ર તે ઘણે ભાગે રાજકીય નહિ હોય, રાજનૈતિક નહિ હોય, પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય હશે. ઇતિહાસસંશોધકો આ દિશામાં શું મહેનત નહિ કરે?

સંક્રાન્તિનો સન્દેશો

જેમ માણસોની માણસો ઉપર છાપ પડે છે તેમ કુદરતની પણ માણસો ઉપર છાપ પડે છે. એના શરીર ઉપર જ નહિ, પણ એના મન ઉપર, એની રહેણીકરણી ઉપર, એના આદર્શ ઉપર, એના સામાજિક જીવન ઉપર.

જેમ શ્રેષ્ઠ અથવા પૂજ્ય વિભૂતિની આપણા જીવન ઉપર અસર પડે છે તેમ કુદરતી ઘટનાની પણ પડે છે. કોઈ સગાવ્હાલાના મોતને લીધે જેમ આપણે હતોત્સાહ થઈયે તેમ સૂર્યનું ખગ્રાસ ગ્રહણ જોઈને પણ આપણે વિમનસ્ક થઈયે છીયે. મહાયુદ્ધ અને દુકાળ બન્નેનાં આપણા ઉપર સરખાં જ પરિણામ થાય છે. પુત્રોત્સવ અને વસન્તોત્સવ વચ્ચે સરખાપણું નથી એમ

કોણ કહી શકે? શ્રીકૃષ્ણનો કંસ ઉપર, રામનો રાવણ ઉપર, બુદ્ધનો માર ઉપર વિજય થયે હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાં તે વિજયનો દિવસ જ્યારે ફરી ફરી આવે છે ત્યારે તે વિજયનો સન્દેશો આપણને ફરી ફરી મળે છે. તડકાનો ટાઢ ઉપરનો વિજય કંઈ પ્રભાવમાં એથી ઉતરતો નથી. દરવર્ષની એ વાત છે એટલા માટે કંઈ તે ઓછી અસરકારક નથી. સૂર્યોદય રોજ થાય છે, છતાં સર્વ દેશમાં અને સર્વ ભાષાના કવિઓને તથા રસિકોને સૂર્યોદયની ઉપમા ઉત્સાહદાયક જ લાગે છે.

મકરસંક્રાન્તિ એ દિવસનો રાત્રિ ઉપરનો વિજય, તડકાનો ટાઢ ઉપરનો વિજય, પ્રવૃત્તિનો નિદ્રા ઉપરનો વિજય સૂચવે છે. આષાઢ માસનાથી દીર્ઘતમા રાત્રિનો વિજય થતો હતો, દહાડે દહાડે પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી હતી, સર્વત્ર એક જાતની ગ્લાનિ છવાઈ હતી, સૂર્યનાં કિરણ ઓછાં થતાં હતાં. દીપોત્સવ કરીને આપણે માંડમાંડ નવા વરસનો ઉત્સવ ઉજવ્યો, પણ ટાઢની કઠોરતા તો વધતી જ ગઈ. મહાત્મા સવિતા જાણે દક્ષિણમાં બંદીવાસમાં જ પડી ગયા. એ ક્યારે છૂટશે?

આપત્તિને પણ અન્ત હોય છે. સૂર્યનું દક્ષિણ તરફનું સંક્રમણ પૂરું થયું અને ઉત્તરાયનની શરૂઆત થઈ. સવિતાનાં કિરણો વધારે ને વધારે ફેલાવા લાગ્યાં, દિવસની પળો વધવા લાગી, રાત્રિની પળો ઓછી થવા લાગી, રાત્રિના સામ્રાજ્યનો ક્ષય શરૂ થયો, એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં, અને મહાત્મા સવિતા દક્ષિણ દિશાના બંધનમાંથી હવે જરૂર મુક્ત થવાના એવી ખાતરી થવા લાગી. બસ, એ જ ભાવિ મુક્તિનો આનન્દ તે જ મકરસંક્રમણ.

આ મકરસંક્રમણ આપણે કેવી રીતે ઉજવીયે? ગંગા નદીને કિનારે જઈને જુઓ. ત્યાં અસંખ્ય ભાવિક લોકો ગંગાના પટમાં ઝુંપડીઓ બાંધી કેટલાયે દિવસથી ત્યાં જ રહ્યા છે. ગંગા અને યમુનાનો હિન્દુ ધર્મની સરસ્વતી સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે ત્યાં હજારો લોકો પ્રયાગસ્નાનને માટે આવી રહેલા હું હમણાં જ જોઈ આવ્યો છું. સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠીને નામ-સ્મરણ કરતા અને ભીષ્મમાતા ગંગાનો અથવા ધર્મભગિની યમુનાનો જયજયકાર પોકારતા તેઓ ન્હાવા જાય છે. યમુનામાં ન્હાય તે શું યમથી બ્હીયે? ગંગામાં ન્હાય તેની દૃઢતા શું ભીષ્મ જેવી ન હોવી જોઇયે? પ્રયાગનું સ્નાન એ નિર્ભયતા અને દૃઢતાની દીક્ષા જ છે.

મકરસંક્રમણ એ જેટલો વિજયનો ઉત્સવ છે તેટલો જ સ્નેહ અને મીઠાશની વૃદ્ધિનો પણ ઉત્સવ છે. ભૂખ અને ટાઢથી ક્ષીણ થયેલા લોકો વરની પેઠે એકબીજા સાથે લડે એમાં નવાઈ નથી; પણ પ્રકાશ અને

સમૃદ્ધિમાં તે બધું ભૂલી જવું જોઇયે: માટે જ હિન્દુસ્તાનના અનેક પ્રાન્તોમાં ઉત્તરાયનની શરૂઆતમાં તલ અને ગોળ એકબીજાને આપવાનો રિવાજ છે. શીયાળામાં તે પૌષ્ટિક ખોરાક છે એટલા જ માટે નહિ, પણ સ્નેહ અને મીઠાશની વૃદ્ધિ સૂચવવા માટે. તલમાં સ્નેહ છે (સંસ્કૃતમાં સ્નેહ એટલે તેલ) અને ગોળમાં મીઠાશ છે. બધાં ધાન્યોમાં તલની ઉપજ સૌથી વધારે હોય. માટે જ તેની—પ્રેમની આપલે કલ્યાણકારક ગણેલી છે.

મકરસંક્રાન્તિને દિવસે એકબીજાને તલગોળ આપી એકબીજાના જૂના અપરાધોને માટે ક્ષમા માગવાની પ્રથા જો હૃદયથી સ્વીકારવામાં આવે તો જરૂર સમાજમાં ઐક્ય અને ઉત્સાહ વધે અને વધતા સૂર્યની પેઠે દેશનું સૌભાગ્ય વધે.

ઉત્તરાયનનો આ સન્દેશો ઉન્નતિકારક છે. સ્વરાજના દિવસોમાં તે આપણે ભૂલી ન જવો જોઇયે.

ઉત્તરાયન પછી વસન્તપંચમી, ત્યારબાદ રથસપ્તમી કરી આખરે ભોગવિલાસને બાળી નાખી સંયમધર્મ સ્વીકારવા હોલિકોત્સવ કરવાનો હોય છે. ઋતુચક્રના પરિવર્તનમાં પણ ધર્મ રહેલો છે. કુદરત સાથે જેનો સહકાર તૂટ્યો નથી તે જ તે મેળવી શકે છે.

વસન્ત

વસન્તપંચમી એટલે ઋતુરાજની પધરામણી.

માઘ શુક્લ પંચમીને આપણે વસન્તપંચમી કહીયે છીયે. પણ દરેક માણસને માટે તે જ દિવસે વસન્તપંચમી નથી હોતી. ટાઢા લોહી વાળા માણસ માટે વસન્તપંચમી એટલી વહેલી આવતી નથી.

વસન્તપંચમી એ કુદરતનું યૌવન છે. જેની રહેણી કુદરતથી વિખુટી થઇ નથી, કુદરતને રંગે જે રંગાય છે તે વસન્તનું આગમન વગરકહે અનુભવે છે. નદીના ક્ષીણ પ્રવાહમાં એકાએક ઘોડાપૂર આવેલું જેમ આપણે જોઇયે છીયે તેમ આપણે વસન્તને પણ આવતો બરાબર જોઇ શકીયે છીયે. માત્ર બધાંના હૃદયમાં એક જ વખતે તે પ્રવેશ કરતો નથી.

વસન્ત જ્યારે આવે છે ત્યારે યૌવનના ઉન્માદ સાથે આવે છે. યૌવનમાં સુન્દરતા હોય છે, પણ હમેશાં હોય છે જ એમ નથી.

યૌવનમાં શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું બહુ જ અઘરૂં હોય છે, તેમ વસન્તમાં પણ છે. તારુણ્યની પેઠે વસન્ત પણ લહેરી અને ચંચળ હોય છે. ઘડીમાં ટાઢ અને ઘડીમાં તાપ; ઘડીમાં કંટાળો ને ઘડીમાં ઉલ્લાસ. ગયેલી શક્તિ શીયાળામાં પાછી મેળવાય છે, પણ શીયાળામાં મેળવેલી શક્તિ વસન્તમાં સાચવવી એ સહેલી વાત નથી. વસન્તમાં સંયમ સચવાય તો આખું વર્ષ આરોગ્ય જળવાય. વસન્તમાં પ્રાણીમાત્ર ઉપર આકર્ષક કાન્તિ ચડે છે, પણ તે તેટલી જ જોખમકારક હોય છે.

વસન્તના ઉલ્લાસમાં સંયમની ભાષા શોભતી નથી, સહન થતી નથી, પણ તે જ વખતે તેની અત્યન્ત જરૂર હોય છે. ક્ષીણ થયેલો માણસ પથ્ય સાચવે એમાં શી નવાઈ? એમાં શો લાભ? માંડમાંડ જીવવું એમાં શું સ્વારસ્ય? જાળવેલો વસન્ત એ જ જીવનનો લ્હાવો છે.

વસન્ત ઉડાઉ હોય છે. આમાં પણ કુદરતનું તારુણ્ય જ પ્રગટ થાય છે. ફૂલો અને ફળો કેટલાંયે બેસે છે અને કેટલાંયે કરમાઈ પણ જાય છે. જાણે કુદરત શીયાળાની કંજુસાઈનો બદલો જ વાળે છે. વસન્તની સમૃદ્ધિ એ કંઈ શાશ્વત સમૃદ્ધિ નથી. દેખાય છે તેટલું ટકતું નથી.

રાષ્ટ્રનો વસન્ત પણ ઘણીવાર ઉડાઉ હોય છે. કેટલાંયે ફૂલ અને ફળ ભારે આશા બતાવે છે, પણ પરિપક્વ થતા પહેલાં જ કરમાઈને ખરી પડે છે. શરદ્ ઋતુ સુધી પહોંચે તે જ ખરાં. રાષ્ટ્રના વસન્તમાં સંયમની વાણી અપ્રિય હોય છે, પણ તે જ પથ્ય છે.

ઉત્સવમાં વિનય, સમૃદ્ધિમાં સ્થૈર્ય, યૌવનમાં સંયમ એ જ સફળ જીવનનું રહસ્ય છે. ફૂલોનો દર્પ ફળોના રસમાં પરિણમે એમાં જ તેની સાર્થકતા છે.

વસન્તપંચમીનો ઓચ્છવ શાસ્ત્રકારોએ સરજેલો નથી, ધર્માચાર્યોએ માન્ય રાખેલો નથી. કવિઓએ અને ગાયકોએ, તરુણોએ અને રસિકોએ તેને ગોઠવ્યો છે, કોયલે તેને નોતર્યો છે અને ફૂલોએ તેને વધાવ્યો છે. વસન્ત એટલે પક્ષીઓનું ગાન, આમ્રમંજરીની સુગંધ, શુભ્ર અભ્રોની વિવિધતા, અને પવનની ચંચલતા. પવન તો હમેશાં ચંચલ હોય, પણ વસન્તમાં તે વિશેષ ભાવે ક્રીડે છે. જ્યાં જાય ત્યાં પૂરજોસમાં જાય, જ્યાં વાય ત્યાં પૂરજોસમાં વાય, જ્યારે ગાય ત્યારે પૂરજોસમાં ગાય; અને ઘડીમાં ફરી પણ જાય.

વસન્તથી સંગીતનું નવું સત્ર શરૂ થાય છે. ગાયકો આઠે પહોર વસન્તના આલાપ લઈ શકે છે. ન જુએ પૂર્વરાત્ર કે ન જુએ ઉત્તરરાત્ર.

સંયમ, ઔચિત્ય અને રસ એ ત્રણેનો સંયોગ થાય ત્યારે જ સંગીતનો પ્રવાહ ચાલે. જીવનમાં પણ એકલો સંયમ સ્મશાનવત્ થઈ જાય, એકલું ઔચિત્ય દંભરૂપ થઈ પડે, અને એકલો રસ ક્ષણજીવી વિલાસિતામાં જ ખપી જાય. ત્રણેનો સંયોગ એ જ જીવન છે. વસન્તમાં કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે. સંયમ અને ઔચિત્ય એ આપણી મૂડી હોવી જોઈએ.

ગુલામોનો તહેવાર?

દરેક તહેવારમાં કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવા લાયક હોય છે. પણ આજની હોળીમાં એવું કાંઈ પણ મળી શકે ખરું? ગયા વીસ પચીસ વરસમાં જે રીતે આ તહેવાર ઉજવાયો છે તે રીત જોતાં તો આ તહેવાર વિષે કશો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય એમ નથી. આનો જૂનો ઇતિહાસ અથવા પૌરાણિક કથાઓ પણ આ તહેવાર પર કંઈ સુન્દર પ્રકાશ પાડે એમ લાગતું નથી. છતાં એટલું તો કબુલ કરવું જ જોઇયે કે હોળી એ જૂનામાં જૂનો તહેવાર છે. શીયાળો પૂરો થતાં એક ભારે હોળી સળગાવી આ આનન્દોત્સવ કરવાનો રિવાજ દરેક દેશમાં અને દરેક જમાનામાં ચાલુ જ છે. આ ઉત્સવમાં સંયમની લગામ ઢીલી મુકી લોકો સ્વચ્છન્દનો કંઈક આસ્વાદ લેવા માગે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં માણસોને ન્યાત હોય છે, એટલું જ નહિ પણ દેવો, પશુપક્ષીઓ અને તહેવારોને સુદ્ધાં ન્યાત હોય છે. અષ્ટાવસુ ન્યાતે વૈશ્ય હોય છે, નાગ અને કબુતર બ્રાહ્મણ હોય છે અને પોપટ વાણીઓ હોય છે. તેમ હોળીનો તહેવાર જાતે શૂદ્ર છે. શું એટલા જ માટે હોળીનો કાર્યક્રમ કોઇ પણ જમાનાના બગડેલા શૂદ્રોએ જ રચ્યો હશે અને તેમનો હક સાચવવા બાકીના વર્ણોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે? હોળીને દિવસે અન્ત્યજોને અડવું જોઇયે એવો એક નિયમ પુરાણોમાં છે એનો ઉદ્દેશ શો હશે? દ્વિજ લોકો તે સંસ્કારી એટલે સંયમી અને શૂદ્ર તે સ્વચ્છન્દી એમ માનીને શું હોળીમાં આટલો સ્વચ્છન્દ રાખ્યો હશે? હોળીને દિવસે રાજાપ્રજા એક થઈ એક-બીજા ઉપર રંગ ઉડાડે છે તે શું કંઈ નહિ તો વરસના ચાર પાંચ દિવસ સમાનતાનું તત્ત્વ અનુભવવા માટે હશે?

હોળી એટલે કામદહન, વૈરાગ્યની સાધના. વિષયને કાવ્યનું મોહક સ્વરૂપ આપવાથી તે વધે છે. તેને જ બિભત્સ સ્વરૂપ આપી તેને નાગો કરી તેનું સાચું સ્વરૂપ સમાજ આગળ ઉભું કરી વિષય વિષે રાગ પેદા કરવાનો ઉદ્દેશ તો એમાં નહિ હોય? આખો શીયાળો જેના મોહમાં આપણે સપડાયા તેની ફજેતી કરી તેને બાળી મુકી પશ્ચાત્તાપની વિભૂતિ શરીરે ચર્ચી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાનો શું આમાં ઉદ્દેશ હશે?

પ્રાચીન કાળની લિંગપૂજાની વિડંબના તો આમાં નહિ હોય?

પણ હોલિકા એટલે વસન્તોત્સવ પણ ખરો. શીયાળો ગયો, વસન્તનું નૂતન જીવન વનસ્પતિમાં પણ આવી ગયું, એટલે શીયાળામાં બધાં લાકડાં ભેગાં કરી છેલ્લી તાપણી સળગાવી ઠંડીને વિદાય આપવાનો તો આ ઉત્સવ /

નહિ હોય ? અને પેલી ઢુંઢા રાક્ષસી કોણ ? કહે છે કે તે નાનાં બાળકોને પીડા કરે છે. હોળીને દિવસે બધે દેવતા સળગાવી બૂમરાણ મચાવી તેને નસાડવામાં આવે છે. એમાં શું કાવ્ય કે રહસ્ય હશે ?

લોકોમાં અશ્લીલતા છે જ. તે મારી મરવાની નથી. तुष्यतु दुर्जनः એ ન્યાયે એને વરસનો એક દિવસ આપવાથી તે હીન વૃત્તિ આખું વરસ કાબુમાં રહે છે એમ કેટલાક માને છે. સાચે જ તેમ હોય તો તે ભયંકર ભૂલ છે. અગ્નિને ઘી આપવાથી તે કંઈ કાબુમાં નથી રહેતો. પાપ અને અગ્નિ સાથે સ્નેહ શાનો ? વસન્તનો ઉત્સવ ઈશ્વરસ્મરણપૂર્વક સૌમ્ય રીતે ઉજવવો જોઇએ. દીવાળીમાં શું ઉત્સવનો આનન્દ ઓછો હોય છે ? લાકડાં બાળીને હોળી કરીએ તો જ સાચો વસન્તોત્સવ થાય. હોલિકા એક રાક્ષસી હતી તેને બાળવાનો આ તહેવાર છે એમ જો મનાય તો આપણે તેને ચોરી આણેલાં લાકડાંથી બાળી ન શકીએ. હોલિકા રાક્ષસી પ્રહ્લાદના નિર્વૈર પાવિત્ર્યથી જ બળી શકે.

આપણે એ વિચાર કરવો જોઇએ કે આપણા તહેવારો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન અને આપણી સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબરૂપ છે કે નહિ. માણસમાત્ર ઉત્સવ-પ્રિય છે. પણ સ્વતન્ત્ર માણસોનો ઉત્સવ જુદો હોય છે અને ગુલામોનો જુદો હોય છે. જે સ્વતન્ત્ર હોય છે, જેના માથા પર જવાબદારી હોય છે; જેને અધિકાર ભોગવવાનો હોય છે તેની અભિરુચિ સાદી અને પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. જે પરતન્ત્ર છે, જેને જવાબદારીનું ભાન નથી, જેના જીવનમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા રહી નથી તેની અભિરુચિ ઢંગધડા વગરની અને અતિરેકવાળી હોય છે. એક ગ્રન્થકારે લખ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જાતજાતના રંગ પસંદ પડે છે અને ચિત્ર-વિચિત્ર પોશાક તરફ તેમનું મન દોડે છે તેનું કારણ તેમની પરવશતા છે. સ્ત્રી સ્વાધીન થઈ જાય તો તેનો પહેરવેશ પણ સાદો અને સફેદ થઈ જાય. સ્ત્રીઓ વિષે આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ પ્રજા વિષે તો સાચી છે જ. પ્રજા અધિકાર વગરની, પરતન્ત્ર, બાલવૃત્તિની અને બેજવાબદાર હશે ત્યારે જ બેવકુફીભરેલાં કૃત્યોથી આ તહેવાર ઉજવવાનું પ્રચલિત થયું હશે.

રોમન લોકોમાં સૅટર્નેલિયા નામનો એક ગુલામોનો તહેવાર હતો. તે દિવસે ગુલામો પોતાના ધણી સાથે જમે, જુગટું રમે, છૂટથી બોલે અને મોજ કરે. એટલા આનન્દ ઉપર ફરી એક વર્ષ સુધી ગુલામીમાં રહેવાની તેમનામાં હિંમત આવતી.

સ્વરાજ્યવાદી પ્રજાએ વધારે ગંભીર થવું ઘટે છે. પોતાની યોગ્યતા શી છે, પોતાની સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કરી તેને છાજતું જીવન ગાળવું જોઇએ. વસન્તોત્સવ કરવો હોય તો સમાજમાં નવું જીવન પેદા કરી આ તહેવાર

ઉજવવો જોઇયે. કામદહન કરવું હોય તો બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી પવિત્ર થવું જોઇયે. હોલિકોત્સવ એ ગુલામોનો એકમાત્ર દિલાસો હોય તો તેને સ્વરાજ્યને ખાતર એકદમ કાઢી નાખવો જોઇયે. ભાષામાંથી ગાળોનું ભંડોળ ઓછું થશે તેનો શોક કરવાની જરૂર નથી. હોળીના દિવસો આપણે શહેરો અને ગામડાંઓ સ્વચ્છ કરવામાં ગાળી શકીયે છીયે. છોકરાઓ મરદાની કસરતો અને રમતો રમવામાં અને દારૂના વ્યસનમાં પડેલા લોકોના લત્તામાં જઇ દારૂનિષેધનો ઉપદેશ કરવામાં ગાળી શકે છે, અને સ્ત્રીઓ સ્વદેશીના ગરબા ગાતાં ગાતાં ખાદીનો પ્રચાર કરી શકે છે.

દરેક તહેવારનું સ્વરાજ્યસંસ્કરણ થવું જ જોઇયે, કેમકે સ્વરાજ્ય એટલે આત્મશુદ્ધિ અને નવજીવન.

રામજન્મનો આનન્દ અપૂર્વ છે. રામજન્મ પહેલાંની સ્થિતિ આદિકવિ વાલ્મીકિએ વર્ણવી છે. વિશ્વામિત્ર જ્યારે ધર્મની રક્ષાને અર્થે બે વિદ્યાર્થીઓની દશરથની પાસે યાચના કરે છે ત્યારે રાજા મોહવશ થઇ પ્રથમ તો ના પાડે છે, પણ તરત જ કર્તવ્યનું ભાન થતાં પોતાના પ્રાણસમાન પ્રિય પુત્રોને ઋષિના હાથમાં સોંપે છે.

હવે રામલક્ષ્મણની રોજની કેળવણી બંધ પડે છે. રાજપુત્રની કેળવણી બહુવિધ હોય છે. અનેક વિષયો તેને ભણવા પડે છે. બધી ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય એ હેતુથી કુલપતિ વસિષ્ઠે તેમને કેળવવાનો વિચાર રાખેલો. પણ વિશ્વામિત્રે તે બધું ઉંધું વાળ્યું. વિશ્વામિત્ર રાજપુત્રોને પ્રવાસે લઇ ગયા. ત્યાં તેમનો કુદરત સાથે પરિચય કરાવ્યો. દેશની સ્થિતિ નજરે જોઇ. રામચન્દ્ર પૂછે: 'આ પ્રદેશમાં આટલી નદીઓ વહે છે, આટલી કુદરતી સમૃદ્ધિ છે, છતાં અહીંઆં આબાદી કેમ નથી? અને જે થોડી છે તે આવી ભયભીત દશામાં કાં?'

વિશ્વામિત્ર પછી તે પ્રદેશનો ઇતિહાસ કહેવા લાગે કે એક વખતે આ પ્રદેશ સુખી હતો, સમૃદ્ધ હતો; પણ પછી પ્રજાભક્ષક અસુરોનું અહીં રાજ્ય થયું. તેથી લોકોની આ દશા થઇ છે; અને પોતાનાં તેજસ્વી નેત્રોથી રામલક્ષ્મણને નિહાળી તે રાજર્ષિ કહે, 'જુવાનો, આ બધો ત્રાસ દૂર કરવાનો ભાર તમારે માથે છે!' સાંઝ પડયે વિશ્વામિત્ર આ રાજપુત્રોને રઘુકુળની ઉજ્જવલ કીર્તિ સંભળાવે:

રાજા દિલીપનો દિગ્વિજય, ભગીરથનું મહાતપ, બધું કહે. સવારે ઉઠી, ન્હાઈ ધોઈને જ્યારે રામલક્ષ્મણ વન્દન કરવા આવે ત્યારે દેશમાં વર્તતો ત્રાસ દૂર કરવાની ખૂબીઓ, ઉપાયો, મન્ત્રો અને અસ્ત્રો ભણાવે.

આ જ યથાર્થ સ્થિતિ કાવ્યમય ભાષામાં બીજે ઠેકાણે વાલ્મીકિએ વર્ણવી છે. પ્રસંગ રામજન્મ પહેલાંનો છે. અસુરો ઉન્મત્ત બન્યા છે. શૂર્પણખા આખા દેશને પોતાના તીક્ષ્ણ નખોથી ઉઝરડી રહી છે. ખર અને દૂષણ દેશભર અનીતિ વરસાવી રહ્યા છે. કુંભકર્ણ પ્રજાના મોટામોટા વર્ગને એમ ને એમ ખાઈ જાય છે. સાત્ત્વિક બુદ્ધિ વાળો વિભીષણ રાવણના દરબારમાં ધર્મને નામે અરણ્યરુદન કરે છે. એની સલાહને સામ્રાજ્યમદથી ઉન્મત્ત થયેલા રાક્ષસો હસી કાઢે છે. પોતાના ભાઈ સાથે સહકાર કરવો કે અસહકાર કરવો એનો એ નિર્ણય કરી શકતો નથી. અને રાવણ પોતાનાં રાજ્યનાં દશવિધ ખાતાંઓ દ્વારા એકમુખી જોહુકમી હાંકે છે. કુદરતી શક્તિઓ તો બિચારી ક્યાં—નવગ્રહો સુદ્ધાં એને ઘેર પાણીવાસીદાં કરે છે. દુનિયાનો માલિક તે ઈશ્વર કે રાવણ એ વિષે પણ લોકોમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના બેટમાં રહ્યાં રહ્યાં તે આખા દેશને ખૂણેખાંચરે સુધી દેખી શકે છે, રાવણથી છાનું કશું રહેતું નથી.

રાવણના અભિમાનને સીમા રહી નથી. રાવણ મનમાં અને પોતાના દરબારમાં જાહેરપણે પણ કહે છે: 'આ એક શત્રુ મેં હણ્યો. આમ જ બીજાઓને પણ હણીશ. હું સૌથી શ્રેષ્ઠ છું. હું જ સુખોપભોગ કરીશ. સિદ્ધિમાત્ર મારી દાસીઓ છે. મારૂં બળ સૌમાં સર્વોપરી છે. સૌથી મોટી જાતિ પણ મારી જ છે. મારી જ સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. દુનિયાનું ભલું કરવાનો ભાર મારે જ માથે છે. હું જ દાની છું. સર્વ પ્રકારનાં સુખ મારે માટે જ છે.' આ ગર્વોક્તિ કાઢીને જ રાવણને સન્તોષ નથી થતો. બધાઓને મ્હોડેથી પણ પોતાનાં એ જ ગુણગાન એ ગવડાવે છે. સૌ કોઈ એનાં બંદીજન બની રહ્યાં છે. પંડિતો એની ઈચ્છા પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બતાવે છે. પુરાતત્ત્વવિદો એનો યશ ઇતિહાસ ભૂગર્ભ આદિમાંથી ખોળી કાઢે છે. દરેક ગુણી માણસ પોતાની શક્તિ એને ચરણે અર્પવામાં જ પોતાને ધન્ય માનવા જેટલો પામર બની ગયો છે!

આવી દશામાં દીનહીન બનેલી પૃથ્વી સરજનહાર પાસે જાય છે અને કહે છે: 'પ્રભો! હવે આ ભાર અસહ્ય થયો છે. માનવની માંગલ્ય ઉપરની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે. લોકો તપસ્યા છોડી સુરાપાન કરી રહ્યા છે. લંકાની રાષ્ટ્રદેવી રોજ અસંખ્ય પ્રાણીઓના બળિ લઈ રહી છે. શરાબની તો કોઠીઓની કોઠીઓ રોજ ખાલી થાય છે. દેવોના વહેવારમાત્ર બંધ પડી ગયા છે. આ દશા ક્યાં સુધી ચાલવાની?' સરજનહાર કહે છે: 'હે પૃથ્વી! તું શ્રદ્ધા ન ખો. ચરાચરમાં

વ્યાપી રહેલા ઇશ્વરતત્ત્વને શરણે જવાથી દુઃખમાત્રનું નિવારણ થાય છે. રાક્ષસો તેમજ મનુષ્યો જેમને જંગલી વાનર કહે છે, અનાડી કહે છે, રાક્ષસી સંસ્કૃતિનો જેમને સ્પર્શ થયો નથી, જેઓ માણસ છે કે નહિ એ શંકાથી 'વા–નર' કહેવાય છે એવી ભોળી પ્રજામાં એ ઇશ્વરી શક્તિ પ્રગટ થશે. એમને હાથે જ આ રાવણનો પરાભવ થશે. આર્યાવર્તની માતાઓ પહાડ ઉપર બેસી જે તપશ્ચર્યા કરી રહી છે તે જરૂર ફળશે અને વજ્રકાય, વજ્રકૌપીન બાળકો દેશમાં પેદા થશે. ધર્મની ફરી જાગૃતિ થશે અને પરમાત્મા પોતે અવતાર લેશે.' પરમાત્માનો અવતાર થયો એ કેમ સમજવું એવી પૃથ્વીને શંકા ઉઠે છે ત્યારે સરજનહાર કહે છેઃ 'જ્યારે દેશમાં બ્રહ્મચારીઓ પેદા થશે, જ્યારે ગૃહસ્થો એક-પત્નીવ્રતનું પાલન કરશે, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ ધર્મરક્ષક ગુરુઓને વશ રહેશે, જ્યારે માબાપો પોતાનો મોહ છોડી પોતાના પુત્રોને મખ (યજ્ઞ) રક્ષણને અર્થે સોંપી દેશે, જ્યારે ભાઇભાઇઓ અપૂર્વ પ્રેમથી એકબીજા જોડે સંક-ળાશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના લોકો પતિત સ્ત્રીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરશે, જ્યારે રાજપુત્રો ભીલ અને ગુહક લોકો જોડે સમાનભાવે મૈત્રી કરશે, જ્યારે બ્રાહ્મણો પોતાના અભિમાનની એંટ ત્યાગશે, જ્યારે બ્રહ્મચર્યનું તેજ સત્ય અને ધર્મની સેવા સ્વીકારશે અને જ્યારે પ્રજામાં શ્રદ્ધા જાગશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના તરુણો નગરજીવનના વિલાસો છોડી ગામડેગામડે અને વનવગડે ફરશે ત્યારે ઇશ્વરનો અવતાર થયો છે એમ માનવું.' પૃથ્વીને સન્તોષ થયો, દિલાસો મળ્યો અને તે સ્વસ્થાને શાન્ત થઈ.

દશરથે તપસ્યા આદરી ધર્મનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. યજ્ઞપુરુષે પાયસરૂપી ચૈતન્ય આપી દીધું. દુનિયા રાહ જોવા લાગી. સંજોગો પણ અનુકૂળ થવા લાગ્યા. ગ્રહો અને ઉપગ્રહો પરસ્પર અનુકૂળ બન્યા. પાપની ઘડી પૂરી થઈ, પુણ્યનો ઉદય થયો, અને **રામજન્મ થયો.**

તે દિવસે પ્રજાએ આનન્દ કર્યો. હજી તો રાવણરાજ્ય કંઈ ગયું નહોતું, હજુ તાટકાનો વધ થયો નહોતો, હજુ કાંચનમૃગ મારીચની માયા ઉઘાડી પડી નહોતી, છતાં પ્રજાએ ઉત્સવ કર્યો, **કારણકે રામજન્મ થઈ ચુક્યો હતો.** જેમ કોઈ ખેડૂત આકાશના મેઘમાં સોળે આના પાક જોઈ લે તેમ પ્રજાએ મેઘશ્યામ રામચન્દ્રમાં સ્વાતન્ત્ર્ય દેખ્યું, ધર્મરાજ્ય દેખ્યું, મુક્તિ દેખી. તે દિવસથી માંડીને આટલા કાળ પ્રજાએ ચૈત્ર શુક્લ નવમીએ ઓચ્છવ કર્યો છે, કેમકે તે દિવસે માણસમાં સત્ય ઉપરની, બ્રહ્મચર્ય ઉપરની, ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા જાગી.

જન્માષ્ટમી

એનો એ જ સૂરજ રોજ રોજ ઉગે છે, છતાં દરરોજ નવો પ્રાણ, નવું ચૈતન્ય, નવું જીવન લઈ આવે છે. સૂરજ જૂનો જ છે એમ ધારી પક્ષીઓ નિરુત્સાહ નથી થતાં. કાલનો જ સૂરજ આજે આવ્યો છે એમ કહી દ્વિજગણ ભગવાન દિનકરનો નિરાદર નથી કરતાં. જે માણસનું જીવન શુષ્ક થઈ ગયું છે, જેની આંખોનું તેજ ઉતરી ગયું છે, જેના હૃદયમાં લોહી ફરતું અટક્યું છે, તેને માટે જ સૂરજ જૂનો છે. જેનામાં પ્રાણનો કાંઈ પણ અંશ છે તેને હિસાબે તો ભગવાન સૂર્યનારાયણ નિત્યનૂતન છે. જન્માષ્ટમી પણ દરવર્ષે આવે છે. દરવર્ષે આપણે એની એ જ કથા સાંભળીયે છીયે, એ ને એ જ રીતે અપવાસ કરીયે છીયે અને એ ને એ જ રીતે કૃષ્ણજન્મના ઓચ્છવ કરીયે છીયે; છતાં હજારો વર્ષો થયાં જન્માષ્ટમી દરવર્ષે તે જગદ્‌ગુરુનો નવો જ સન્દેશો આપણને આપતી આવી છે. કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીના વક્ર ચન્દ્રની પેઠે એક પગ ઉપર ભાર મુકી એક પગ વાંકો રાખી શરીરને કમનીય વાંક આપી મુરલીધરે જે દિવસે સંસારમાં પ્રથમ પ્રાણ ફૂંક્યો તે દિવસથી આજ સુધી દરેક નિરાશ્રિત માણસને આશ્વાસન મળ્યું છે કે

न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

બાપુ ! જે માણસ સન્માર્ગે વર્ત્યો છે, જે ધર્મને વળગી રહ્યો છે તેની કોઈ કાળે દુર્ગતિ નથી.

લોકોને થાય છે કે ધર્મ એ દુર્બળ લોકોને માટે છે. બહુ બહુ તો વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબન્ધમાં તેની ઉપયોગિતા હશે. પણ રાજાઓ અને સમ્રાટો તો કરે તે ધર્મ. સામ્રાજ્યશક્તિ ધર્મથી પર છે. વ્યક્તિનો પુણ્યક્ષય થતો હશે, પણ સામ્રાજ્ય તો અલૌકિક વસ્તુ છે. ઈશ્વરની વિભૂતિ કરતાં સામ્રાજ્યની વિભૂતિ શ્રેષ્ઠતર. સામ્રાજ્ય જ્યારે હાથમાં વિજયપતાકા લઈને ઘૂમે છે ત્યારે દિવસના ચન્દ્રમાની પેઠે ઈશ્વર ક્યાંય સંતાઈ રહે છે.

મથુરામાં કંસની ભાવના આવી જ હતી; મગધદેશમાં જરાસંધને આમ જ થતું; ચેદિદેશમાં શિશુપાલની એ જ મનોદશા હતી; જલાશયમાં રહેનાર કાલિનાગ આમ જ માનતો; દ્વારિકા ઉપર હુમલો કરનાર કાળયવનની ફિલસુફી એ જ હતી; મહાપાપી નરકાસુરને એ જ કેળવણી મળી હતી; અને દિલ્હીનો સમ્રાટ કૌરવેશ્વર પણ એ જ વૃત્તિમાં ઉછરેલો હતો. આ બધા મહાપરાક્રમી રાજાઓ અન્ધ કે અજ્ઞાન ન હતા. એમના દરબારમાં ઇતિહાસવેત્તાઓ, અર્થશાસ્ત્રવિશારદો અને રાજધુરંધર અનેક વિદ્વાનો હતા. તેઓ પોતાનાં શાસ્ત્રો-નીચોવી તેના સાર કાઢીને પોતપોતાના સમ્રાટોને સંભળાવતા.

-જીવન્ત
-ઈતિહાસ

પણ જરાસંધ કહેતો, 'તમારા ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તો ધર્યા રહે; મારો પુરુષાર્થ મારા બુદ્ધિબળ અને બાહુબળથી એ તમારા સિદ્ધાન્તો ખોટા પાડવામાં છે.' કાળયવન કહેતો, 'હું એક જ અર્થશાસ્ત્ર જાણું છું: બીજા દેશોને નીચોવીને એમનું ધન હરણ કરવું. એ જ ધનવાન થવાનો એક માત્ર સીધો, સહેલો—અને તેથી સશાસ્ત્ર—માર્ગ છે.' શિશુપાલ કહેતો, 'ન્યાયઅન્યાયની વાત પ્રજાના આપસના વિખવાદમાં ચાલી શકે. અમે તો સમ્રાટ્ રહ્યા. અમારી જાતિ જ જુદી. ઇર્ષ્યા અને મોજો એ જ અમારો ધર્મ.' કૌરવેશ્વર કહેતો, 'જેટલાં રત્નો છે તે બધાં અમારો વારસો: અમારી પાસે જ તે આવવાં જોઇએ. 'यतो रत्नभुजो वयम्' (કેમકે અમે રત્નભોગી છીયે; રત્નનો ઉપભોગ કરવા માટે સરજાયેલા છીયે.) દુનિયામાં જેટલાં તળાવ હોય તેટલાં અમારા જ વિહારને માટે છે. લડ્યા વગર કોઇને સોયની અણી ઉપર રહી શકે એટલી ભૂમિ પણ અમે ન આપીયે.'

પક્ષપાતશૂન્ય નારદે કંસને ચેતવી દીધું હતું કે પારકાં શત્રુ સામે તું ભલે ફાવ્યો હોય, પણ તારા સામ્રાજ્યની અંદર—રે, તારા ઘરની અંદર જ—તારો શત્રુ પેદા થશે. જે સગી બહેનને તેં આશ્રિત દાસીની સ્થિતિએ મુકી છે તેના જ પુત્રને હાથે તારો નાશ થવાનો, કેમકે તે ધર્માત્મા હશે. તેનો તેજોવધ કરવાના તું જેટલા પ્રયત્નો કરીશ તેટલા બધાય તેને અનુકૂળ જ થઇ પડવાના. કંસે મનમાં વિચાર કર્યો, 'Forewarned is forearmed'. આટલી ચેતવણી વેળાસર મળી ને પાણી પહેલી પાળ ન બાંધીયે તો આપણે ઇતિહાસજ્ઞ શાના? આપણે સમ્રાટ્ શાના? નારદે કહ્યું, 'આ તારી વિનાશકાળની વિપરીત બુદ્ધિ છે. હું કહી રહ્યો છું એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાન્ત નથી, એ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે; એ સનાતન સત્ય છે. વસુદેવદેવકીનાં આઠ અપત્યોમાંથી એકને હાથે તું જરૂર મરવાનો. તારે માટે એક જ ઉપાય છે. હજી પશ્ચાત્તાપ કર અને શ્રીહરિને શરણે જા.' માની કંસે તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યથી જવાબ આપ્યો, 'સમ્રાટો સમરભૂમિ ઉપર પરાજય પામ્યા વગર પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી.' 'તથાસ્તુ' કહી નિરાશ નારદ ચાલ્યા ગયા. કંસે વિચાર કર્યો, અત્યાર સુધીના સમ્રાટો હાર્યા નહિ એનું કારણ તેમની ગફલત; તેઓએ પૂરતા સાવધાન રહેવું ન જાણ્યું. હું પણ જો ગાફેલ બનું તો મારે પણ પરાજય સ્વીકારવો પડે. પણ તેનું કાંઇ નહિ. જે વીર છે તે હમેશાં જયને માટે મથે અને પરાજયને માટે તૈયાર રહે. હારી જઇયે તેમાં ખોટું નથી; પણ ધર્મને નામે વશ થઇયે એમાં નામોશી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સાધુસન્તવૈરાગી અને દેવબ્રાહ્મણોને મુબારક હો; હું તો સમ્રાટ્ છું. હું તો એક શક્તિને જ ઓળખું.

ક્રૂર થઇ કંસે વસુદેવનાં સાત નિરપરાધ અર્ભકોનાં ખૂન કર્યાં. કૃષ્ણજન્મ વખતે ઇશ્વરી લીલા ચાલી અને કૃષ્ણપરમાત્માને બદલે કન્યાદેહધારી શક્તિ કંસને

હાથ આવી. કંસે તેને જમીન ઉપર પછાડી; પણ શક્તિથી કંઈ શક્તિ ઓછી જ મરવાની હતી? વસુદેવે ગુપ્તરૂપે શ્રીકૃષ્ણને ગોકુળમાં રાખ્યા. પણ પરમાત્માને કશી જ વસ્તુ છાની રાખવી ન હતી. પરમાત્માને ક્યાં જાહેરાતની બીક (sin of secrecy) હતી. શક્તિએ અટ્ટહાસ કરીને મોટા પડે કંસને કહ્યું; 'તારો શત્રુ તો ગોકુળમાં દિન દુગુના ઔર રાત ચૌગુના વધે છે.' મથુરાથી ગોકુળવૃન્દાવન બહુ દૂર નથી; ચારપાંચ ગાઉ પણ નહિ હોય. કંસે કૃષ્ણને મારવાના જેટલા સૂઝ્યા તેટલા પ્રયત્નો કર્યા. પણ શ્રીકૃષ્ણનું મરણ શામાં છે એ જ તે સમજી શક્યો નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અમર તો હતા જ નહિ, તેમ મરણાધીન પણ હતા નહિ. ધર્મકાર્ય કરવા માટે તેઓ આવેલા. ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન ન થાય ત્યાં સુધી તે કેવી રીતે વિરામ પામે? કંસને થયું કે શ્રીકૃષ્ણને આપણા દરબારમાં બોલાવીને તેમનું મોત કરીયે, પણ ત્યાં જ તેની બાજી બગડી, કેમકે પ્રજાએ પરમાત્મતત્ત્વ ઓળખ્યું અને પ્રજા પરમાત્માને અનુકૂળ થઈ ગઈ.

કંસનો નાશ જોઈ જરાસંધે ચેતવું જોઈતું હતું. પણ જરાસંધને થયું કે ના, કંસ કરતાં હું વધારે સાવચેત છું; મેં અનેક ભિન્ન ભિન્ન અવયવો સાંધીને મારૂં સામ્રાજ્ય પ્રબળ કરેલું છે. મલ્લયુદ્ધમાં મારો બરોબરીઓ કોણ છે? મારી નગરીનો કોટ દુર્ભેદ્ય છે. મને બીક શાની? જરાસંધનાં પણ એ કાચરાં થયાં. કાલિનાગ તો પોતાના જલસ્થાનને સલામતીનો નમૂનો માનતો હતો. એનું વિષ અસહ્ય હતું. ફૂત્કારમાત્રથી જ મોટમોટી સેનાઓને મારી નાખે. તેના વિષનું પણ કશું ચાલ્યું નહિ. કાળયવન ચડાઈ કરી આવ્યો, પણ સૂતેલા મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિથી વચમાં જ બળી મૂઓ. નરકાસુર એક સ્ત્રીને હાથે ભસ્મ થયો; કૌરવેશ્વર દુર્યોધન દ્રૌપદીના ક્રોધવહ્નિમાં ભસ્મ થયો; અને શિશુપાલને તેણે કરેલી ભગવતનિન્દાએ જ મારી નાખ્યો.

ષડ્રિપુ જેવા આ છ સમ્રાટો તે વખતે મરી ગયા. સપ્તલોક અને સપ્તપાતાળ સુખી થયાં અને જન્માષ્ટમી સફળ થઇ. છતાં દરવર્ષે આટઆટલા કાળ આપણે એ ઉત્સવ શા માટે ઉજવીયે છીયે? એટલા જ માટે કે હજી આપણાં હૃદયમાંથી ષડ્રિપુનો નાશ થયો નથી; તેઓ આપણને અત્યન્ત પીડે છે; આપણે લગભગ નાસીપાસ થઇયે છીયે. એવે પ્રસંગે આપણાં હૃદયમાં કૃષ્ણચન્દ્રનો જન્મ થવો જોઇયે. 'જ્યાં પાપ છે ત્યાં પાપપુંજહારી પણ છે' એ આશ્વાસનનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થવો જોઇયે. મધ્યરાત્રિના અન્ધકારમાં કૃષ્ણચન્દ્રનો ઉદય થાય તો જ નિરાશ થયેલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે અને ધર્મમાં દૃઢ રહી શકે.

પણ જરાસંધ કહેતો, 'તમારા ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તો ધર્યા રહે; મારો પુરુષાર્થ મારા બુદ્ધિબળ અને બાહુબળથી એ તમારા સિદ્ધાન્તો ખોટા પાડવામાં છે.' કાળયવન કહેતો, 'હું એક જ અર્થશાસ્ત્ર જાણું છું: બીજા દેશોને નીચોવીને એમનું ધન હરણ કરવું. એ જ ધનવાન થવાનો એક માત્ર સીધો, સહેલો—અને તેથી સશાસ્ત્ર—માર્ગ છે.' શિશુપાલ કહેતો, 'ન્યાયઅન્યાયની વાત પ્રજાના આપસના વિખવાદમાં ચાલી શકે. અમે તો સમ્રાટ્ રહ્યા. અમારી જાતિ જ જુદી. ઊર્જિત અને મોભો એ જ અમારો ધર્મ.' કૌરવેશ્વર કહેતો, 'જેટલાં રત્નો છે તે બધાં અમારો વારસો: અમારી પાસે જ તે આવવાં જોઇયે. 'यतो रत्नभुजो वयम्' (કેમકે અમે રત્નભોગી છીયે; રત્નનો ઉપભોગ કરવા માટે સરજાયેલા છીયે.) દુનિયામાં જેટલાં તળાવ હોય તેટલાં અમારા જ વિહારને માટે છે. લડ્યા વગર કોઇને સોયની અણી ઉપર રહી શકે એટલી ભૂમિ પણ અમે ન આપીયે.'

પક્ષપાતશૂન્ય નારદે કંસને ચેતવી દીધું હતું કે પારકા શત્રુ સામે તું ભલે ફાવ્યો હોય, પણ તારા સામ્રાજ્યની અંદર—રે, તારા ઘરની અંદર જ—તારો શત્રુ પેદા થશે. જે સગી બહેનને તેં આશ્રિત દાસીની સ્થિતિએ મૂકી છે તેના જ પુત્રને હાથે તારો નાશ થવાનો, કેમકે તે ધર્માત્મા હશે. તેનો તેજોવધ કરવાના તું જેટલા પ્રયત્નો કરીશ તેટલા બધાય તેને અનુકૂળ જ થઇ પડવાના. કંસે મનમાં વિચાર કર્યો, 'Forewarned is forearmed'. આટલી ચેતવણી વેળાસર મળી ને પાણી પહેલી પાળ ન બાંધીયે તો આપણે ઇતિહાસજ્ઞ શાના? આપણે સમ્રાટ્ શાના? નારદે કહ્યું, 'આ તારી વિનાશ-કાળની વિપરીત બુદ્ધિ છે. હું કહી રહ્યો છું એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાન્ત નથી, એ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે; એ સનાતન સત્ય છે. વસુદેવદેવકીનાં આઠ અપત્યો-માંથી એકને હાથે તું જરૂર મરવાનો. તારે માટે એક જ ઉપાય છે. હજી પશ્ચાત્તાપ કર અને શ્રીહરિને શરણે જા.' માની કંસે તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યથી જવાબ આપ્યો, 'સમ્રાટો સમરભૂમિ ઉપર પરાજય પામ્યા વગર પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી.' 'તથાસ્તુ' કહી નિરાશ નારદ ચાલ્યા ગયા. કંસે વિચાર કર્યો, અત્યાર સુધીના સમ્રાટો ફાવ્યા નહિ એનું કારણ તેમની ગફલત; તેઓએ પૂરતા સાવધાન રહેવું ન જાણ્યું. હું પણ જો ગાફેલ બનું તો મારે પણ પરાજય સ્વીકારવો પડે. પણ તેનું કાંઇ નહિ. જે વીર છે તે હમેશાં જયને માટે મથે અને પરાજયને માટે તૈયાર રહે. હારી જઇયે તેમાં ખોટું નથી; પણ ધર્મને નામે વશ થઇયે એમાં નામોશી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સાધુસન્તવૈરાગી અને દેવ-બ્રાહ્મણોને મુબારક હો; હું તો સમ્રાટ્ છું. હું તો એક શક્તિને જ ઓળખું.

ક્રૂર થઇ કંસે વસુદેવનાં સાત નિરપરાધ અર્ભકોનાં ખૂન કર્યાં. કૃષ્ણજન્મ વખતે ઇશ્વરી લીલા ચાલી અને કૃષ્ણપરમાત્માને બદલે કન્યાદેહધારી શક્તિ કંસને

હાથ આવી. કંસે તેને જમીન ઉપર પછાડી; પણ શક્તિથી કંઈ શક્તિ ઓછી જ મરવાની હતી? વસુદેવે ગુપ્તરૂપે શ્રીકૃષ્ણને ગોકુળમાં રાખ્યા. પણ પરમાત્માને કશી જ વસ્તુ છાની રાખવી ન હતી. પરમાત્માને ક્યાં જાહેરાતની બીક (sin of secrecy) હતી! શક્તિએ અટ્ટહાસ કરીને મોઢા પર કંસને કહ્યું; 'તારો શત્રુ તો ગોકુળમાં દિન દુગુના ઔર રાત ચૌગુના વધે છે.' મથુરાથી ગોકુળવૃન્દાવન બહુ દૂર નથી; ચારપાંચ ગાઉ પણ નહિ હોય. કંસે કૃષ્ણને મારવાના જેટલા સૂઝ્યા તેટલા પ્રયત્નો કર્યાં. પણ શ્રીકૃષ્ણનું મરણ શામાં છે એ જ તે સમજી શક્યો નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અમર તો હતા જ નહિ, તેમ મરણાધીન પણ હતા નહિ. ધર્મકાર્ય કરવા માટે તેઓ આવેલા. ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન ન થાય ત્યાં સુધી તે કેવી રીતે વિરામ પામે? કંસને થયું કે શ્રીકૃષ્ણને આપણા દરબારમાં બોલાવીને તેમનું મોત કરીયે, પણ ત્યાં જ તેની બાજી બગડી, કેમકે પ્રજાએ પરમાત્મતત્ત્વ ઓળખ્યું અને પ્રજા પરમાત્માને અનુકૂળ થઈ ગઈ.

કંસનો નાશ જોઈ જરાસંધે ચેતવું જોઈતું હતું. પણ જરાસંધને થયું કે ના, કંસ કરતાં હું વધારે સાવચેત છું; મેં અનેક ભિન્ન ભિન્ન અવયવો સાંધીને મારૂં સામ્રાજ્ય પ્રબળ કરેલું છે. મલ્લયુદ્ધમાં મારો બરોબરીઓ કોણ છે? મારી નગરીનો કોટ દુર્ભેદ્ય છે. મને બીક શાની? જરાસંધનાં પણ એ ફાચરાં થયાં. કાલિનાગ તો પોતાના જલસ્થાનને સલામતીનો નમૂનો માનતો હતો. એનું વિષ અસહ્ય હતું. ફૂત્કારમાત્રથી જ મોટમોટી સેનાઓને મારી નાખે. તેના વિષનું પણ કશું ચાલ્યું નહિ. કાળયવન ચડાઈ કરી આવ્યો, પણ સૂતેલા મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિથી વચમાં જ બળી મૂઓ. નરકાસુર એક સ્ત્રીને હાથે ભસ્મ થયો; કૌરવેશ્વર દુર્યોધન દ્રૌપદીના ક્રોધવહ્નિમાં ભસ્મ થયો; અને શિશુપાલને તેણે કરેલી ભગવતનિન્દાએ જ મારી નાખ્યો.

પડ્‌રિપુ જેવા આ છ સમ્રાટો તે વખતે મરી ગયા. સપ્તલોક અને સપ્તપાતાળ સુખી થયાં અને જન્માષ્ટમી સફળ થઇ. છતાં દરવર્ષે આટઆટલા કાળ આપણે એ ઉત્સવ શા માટે ઉજવીયે છીયે? એટલા જ માટે કે હજી આપણાં હૃદયમાંથી પડ્‌રિપુનો નાશ થયો નથી; તેઓ આપણને અત્યન્ત પીડે છે; આપણે લગભગ નાસીપાસ થઇયે છીયે. એવે પ્રસંગે આપણાં હૃદયમાં કૃષ્ણચન્દ્રનો જન્મ થવો જોઇયે. 'જ્યાં પાપ છે ત્યાં પાપપુંજહારી પણ છે' એ આશ્વાસનનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થવો જોઇયે. મધ્યરાત્રિના અન્ધકારમાં કૃષ્ણચન્દ્રનો ઉદય થાય તો જ નિરાશ થયેલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે અને ધર્મમાં દૃઢ રહી શકે.

પશ્ચાત્તાપ કોઈ કાળે ન થયો. કર્તવ્યપાલનની ધગશથી શ્રીકૃષ્ણની બુદ્ધિ એટલી તીવ્ર થઈ હતી કે ગુરુ પાસે વિદ્યા ભણતાં કાળ કે શ્રમ તેમને લાગ્યો જ નહિ. માતપિતાને છોડાવ્યાં, વિદ્યા પૂરી કરી, ગુરુને દક્ષિણા આપી દીધી અને પછી શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા. અને પરણ્યા પછી આખી જીંદગી નિરાસક્તવૃત્તિથી પરોપકાર કરવામાં ગાળી. જ્યારે બીજા બધા પોતાના રાજ્યનો અને પોતપોતાના ઉત્કર્ષનો વિચાર કરતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આખા ભારતવર્ષના રાજકારણનો અને ધર્મસંસ્થાપનાનો વિચાર કરતા. લોકસંગ્રહ એટલે લોકસંખ્યાનો સંગ્રહ એમ શ્રીકૃષ્ણ માનતા ન હતા, અને તેથી જ તેમણે ભયંકર મનુષ્યસંહાર જોતાં છતાં ધર્મને જ વળગી રહેવાની હિંમત બતાવી અને પોતે અપ્રતિમ મલ્લ હોવા છતાં અને દેશમાં આટલું ભારે રાષ્ટ્રક્ષયકારી યુદ્ધ મચેલું હોવા છતાં અશસ્ત્ર અને અયુધ્યમાન રહી શકયા. દુર્યોધન અને અર્જુન બન્ને શ્રીકૃષ્ણની મદદ માગવા આવ્યા ત્યારે તેમણે તે બન્ને રાજપુત્રો આગળ મુકેલી પસંદગી અર્થપૂર્ણ છે— કાં તો નિઃશસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરો, કાં તો યાદવસેના પસંદ કરો. બન્નેએ મનગમતી પસંદગી કરી અને તેનું પરિણામ આપણે જોઈ શકીયે છીયે.

* * *

ભારતીય યુદ્ધ મહાન હતું, પણ કૃષ્ણચરિત્ર તેથીયે મહત્તર છે. મહાભારતમાં ગૌરીશંકર અને ધવલગિરિ જેવાં બે પ્રચંડ શિખરો ચળકે છે. આ બેના પ્રમાણમાં બીજાં બધાં ઉત્તુંગ શિખરો ટેકરી જેવાં દેખાય છે. આ બે શિખરો તે ભીષ્મ અને કૃષ્ણ. તે મહાન યુદ્ધમાં કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અને અન્યથા-કર્તુમ્ શક્તિ આ બે જણની જ. બન્ને સરખા જ અનાસક્ત, સરખા જ ધર્મનિષ્ઠ, સરખા જ પરોપકારી અને સરખા જ યોગી. છતાં બન્નેમાં કેટલું અન્તર? બન્નેનાં સમાજશાસ્ત્ર જુદાં, બન્નેની રાજદ્વારી ફીલસુફી જુદી અને બન્નેનાં જીવિતકર્તવ્ય જુદાં. ચાલતી રાજ્યવ્યવસ્થા ટકાવવી, તેની મારફતે જ બની શકે તેટલું લોકકલ્યાણ સાધવું અને વર્તમાનકાળને વફાદાર રહેવું એ ભીષ્મનો વિચાર. શ્રીકૃષ્ણ અન્યાયના શત્રુ, પાપપુંજના અગ્નિ અને રૂઢિના વિધ્વંસક. તેમની દૃષ્ટિ ભવિષ્ય તરફ. રાજદ્વારી પ્રશ્નોમાં ભીષ્માચાર્ય ધારાધોરણને વળગનાર હતા, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ જૂના સડી ગયેલા એકેએક ધારાધોરણના મડદાને દાટી દેવા નીકળ્યા હતા. તેથી ભીષ્માચાર્યે સત્તાનો પક્ષ લીધો અને શ્રીકૃષ્ણે સત્યનો.

સમાજશાસ્ત્રમાં પણ બન્નેમાં એ જ ભેદ હતો. ભીષ્માચાર્ય કહેતા, **राजा कालस्य कारणम्**—રાજા તેવો જમાનો. શ્રીકૃષ્ણ કહેતા, 'રાજા શાનો જમાનો ઘડે? જમાનો તો હું પોતે જ છું અને એકેએક જૂની

ભક્તહૃદયથી માગી લે; અભિમાની અભિમાનને છાજે એવાં વચનો કાઢે અને પોતાનું પાપ પણ પરમાત્મા પર ઢોળી દે. પણ માગવું હોય તો વીરમાતા, ધર્મમાતા, તપસ્વિની કુન્તીએ જે માગી લીધું તે જ માગવું જોઇએ. ભાગવતમાં કુન્તીની પ્રાર્થના બહુ જ સુન્દર શબ્દોમાં આપેલી છે. કુન્તી માતા કહે છે, ' હે ભગવન્ ! જેમાં તારૂં વિસ્મરણ થાય તે વૈભવ મારે નથી જોઇતો. જેનાથી હમેશાં તારૂં સ્મરણ રહે, તારૂં ચિન્તન થાય, શરણાગતતા વધે એવી આપત્તિ અમને આપ. ભગવન્ ! અમને આપત્તિ આપ. आपदः सन्तु नः शश्वत् । કેમકે

विपदो नैव विपदः संपदो नैव संपदः ।
विपद्विस्मरणं विष्णोः संपन्नारायणस्मृतिः ॥

પરમાત્માને ભૂલી જવો એ જ ભારે સંકટ અને નારાયણનું અખંડ સ્મરણ રહેવું એ જ સંપત્તિ, એ જ વૈભવ, એ જ શ્રેયપ્રેય, એ જ સ્વરાજ્ય, સ્વારાજ્ય અને સામ્રાજ્ય.

શ્રીકૃષ્ણ પણ પુરુષોત્તમ છે, પણ તે ભિન્ન યુગનો પુરુષોત્તમ છે. જ્યારે સમાજબંધારણ આત્મિક ઉન્નતિની આડે આવે ત્યારે તે સમાજબંધનો તોડવાં અને નવીન નિયમો ઘડવા એ વૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાઈ આવે છે. છતાં શ્રીકૃષ્ણ અરાજક ન હતા. લોકસંગ્રહનું મહત્ત્વ તેઓ સારી પેઠે જાણતા. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને એક નવીન સ્વરૂપ આપ્યું. અને તેથી શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો દરેક પ્રસંગ રહસ્યમય છે. કોઈ વ્યાકરણકાર જેમ એક મોટો સર્વવ્યાપી નિયમ બતાવ્યા પછી તેના અપવાદો એક સૂત્રમાં ગ્રથિત કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણે જાણે પોતાના જીવનમાં માનવધર્મના બધા અપવાદો સૂત્રબદ્ધ કર્યા છે. ગોપીઓ સાથેનો અત્યન્ત શુદ્ધ, પવિત્ર પણ મર્યાદારહિત પ્રેમ, દુરાચારી રાજા મામો હોવા છતાં તેનો વધ, ભક્તની પ્રતિજ્ઞા સાચી કરવા પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ યુદ્ધમાં શસ્ત્રગ્રહણ વગેરે સર્વ પ્રસંગોમાં તત્ત્વ જાળવવા ખાતર નિયમભંગ કર્યાનાં દૃષ્ટાન્ત છે. શ્રીકૃષ્ણે આર્ય જનતાને વધારે અન્તર્મુખ કરી છે, વધારે આત્મપરાયણ કરી છે. ભોગ અને ત્યાગ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ, ઈહલોક અને પરલોક ઈત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વોનો વિરોધ ભ્યાસરૂપ છે, બધામાં એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આર્ય જીવન ઉપર વધારેમાં વધારે અસર તો શ્રીકૃષ્ણની જ થઈ છે, છતાં એ અસરનું સ્વરૂપ કેવું છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. જેમ અત્યન્ત સરળ ભાષામાં લખેલી ભગવદ્ગીતાના અનેક અર્થ કરવામાં આવ્યા છે તેમ કૃષ્ણજીવનમાં રહેલું રહસ્ય પણ વિવિધ રીતે વર્ણવાતું આવ્યું છે. જેમ વાલ્મીકિરામાયણના રામચન્દ્ર અને તુલસીરામાયણના રામચન્દ્ર વચ્ચે મહદન્તર છે, તેમ મહાભારતનો શ્રીકૃષ્ણ, ભાગવતનો શ્રીકૃષ્ણ, ગીતગોવિંદનો શ્રીકૃષ્ણ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો શ્રીકૃષ્ણ અને તુકારામ બુવાનો શ્રીકૃષ્ણ એક હોવા છતાં ભિન્ન છે. હાલના જમાનામાં પણ નવીનચન્દ્ર સેનનો શ્રીકૃષ્ણ બંકિમચન્દ્રના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે, ગાંધીજીનો શ્રીકૃષ્ણ તિલકના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે અને અરવિન્દ ઘોષનો શ્રીકૃષ્ણ તો વળી સૌથી ન્યારો છે. આવા સુલભ અને દુર્લભ, એક અને અનેક, રસિક અને વિરાગી, બંડખોર અને લોકસંગ્રાહક, પ્રેમળ અને નિષ્ઠુર, માયાવી અને સરળ, એવા શ્રીકૃષ્ણની જયન્તિ કેવી રીતે ઉજવવી એ નક્કી કરવું મહાકઠણ છે.

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર તેમના જીવન જેટલું જ વ્યાપક છે. દુનિયાની દરેક સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણે ભોગવી છે, દરેક સ્થિતિને માટે શ્રીકૃષ્ણે આદર્શ બતાવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણનું બાલપણ અતિ રમ્ય છે. ગાયો અને વાછરડાં ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, વનમાલાઓનો તેમનો શોખ, મોરલીનો મોહ, બાલમિત્રો પરનો તેમનો સ્નેહ, મલ્લવિદ્યા વિષેનો તેમનો રસ, બધા અદ્ભુત અને અનુકરણીય છે.

નાનાં છોકરાંઓ જરૂર તેનું અનુકરણ કરે. સુદામાનું ચરિત્ર ધ્યાનમાં લઈને જન્માષ્ટમીને દિવસે આપણે આપણા દૂર રહેતા મિત્રોને બે દિવસ સાથે રહેવા માટે શ્રીકૃષ્ણનું ગુણગાન કરીને રમવા માટે બોલાવીએ તો તે બહુ જ ઉચિત ગણાશે.

શ્રીકૃષ્ણના મનમાં મોટો કે નાનો, ગરીબ કે તવંગર, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની રૂપાળો કે વરવો કોઈ જાતનો ભેદ ન હતો. ગાયો ચારવા જાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સહુ સાથીઓને કહેતા કે દરેક જણે ઘરમાંથી પોતપોતાનું ખાવાનું લેતા આવવું. પછી તેઓ બધા મળીને બધાનું ખાવાનું ભેગું કરીને પ્રેમથી વનભોજન કરતા. આજે પણ આપણે એક નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ, એક ઑફિસમાં કામ કરનારાઓ, એક મીલના મજૂરો, એક ક્લબમાં રમનારાઓ ભેગા થઈને પોતપોતાને ઘેરથી ખાવાનું લઈને શહેર કે ગામડાની બહાર કોઈ વાવ ઉપર કે નદીને કાંઠે, ઝાડ નીચે વાતો કરતા અને ગાતા, રમતા કે ભજન કરતા દિવસ ગાળીએ એમાં કશુંયે ખોટું નથી. માત્ર આ વન-ભોજનમાં લાડુ, ભજીયાં કે ચેવડો ન ચાલે. કૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે મુખ્ય આહાર તો ગોરસનો જ હોય. દૂધ, દહીં, માખણ અને કંદમૂળ ફળ એ જ આહાર તે દિવસને માટે યોગ્ય છે. ધર્મસંશોધક જગદ્‌ગુરુનો જે દિવસે જન્મ થયો તે દિવસે છોકરાંઓ આવો સાત્ત્વિક આહાર કરે. મોટેરાં ઉપવાસ કરે. ઉપવાસની પ્રાચીન પ્રથા છોડવી ન જોઈએ. એમાં ઉંડું રહસ્ય રહેલું છે. ઉપવાસથી મન અન્તર્મુખ થાય છે, દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે, શરીર હલકું રહે છે. વારંવાર ઉપવાસ કરવાની ટેવ હોય તો ઉપવાસને દિવસે મન વધારે પ્રસન્ન રહે છે એવો અનુભવ ઘણાનો છે. ઉપવાસથી વાસના શુદ્ધ થાય છે. શરીરમાં દોષ ન હોય તો ઉપવાસ કરવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને ધર્મનાં ઉંડાંમાં ઉંડાં તત્ત્વો સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપવાસ કરીને, બુદ્ધિયોગ હોય તો ધર્મ-તત્ત્વનું ચિન્તન કરવું અને તેટલી શક્તિ ન હોય તેણે શ્રદ્ધાવાન લોકો જોડે ધર્મ-ચર્ચા કરવી. તે પણ ન બની શકે તો ગીતાનું પારાયણ કરવું, નામસંકીર્તન, ભજન વગેરે કરવાં, સાત્ત્વિક સંગીત સાથે ભજનો ગાવાં. ઉપવાસને દિવસે વ્યવહારનાં કામો બનતાં સુધી ઓછાં કરી નાખવાં, પણ નવરાશનો સમય આળસ, નિદ્રા કે વ્યસનમાં ન ગાળવો. ઘણીવાર આપણને સુન્દર સુન્દર ધાર્મિક વચનો, ભજનો, પદો જડી આવે છે, પણ તે લખી કાઢવાનો આપણને સમય નથી મળતો. આ દિવસે તે લખવામાં સમય ગાળવો એ ઠીક ગણાય.

સાર્વજનિક કાર્ય કરવાની શક્તિ જેમનામાં હોય તેમને માટે ગોપાલના જન્મોત્સવને દિવસે ગોરક્ષણની હીલચાલ કરવી એના કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ કઈ હોઈ શકે? શ્રીકૃષ્ણના સાથીઓને જેટલું દૂધ અને ઘી મળતું તેટલું દૂધ

અને ઘી જ્યાં સુધી આપણાં છોકરાંઓને ન મળે ત્યાં સુધી આપણે કૃષ્ણ-જન્મોત્સવ ઠીક ઉજવ્યો ન જ ગણાય. શ્રીકૃષ્ણ અપ્રતિમ મલ્લ હતા, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘાયુ હતા, માટે જ દરેક અખાડામાં જન્મોત્સવ ઉજવવો જોઇયે અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ ભૂલાઇ ગયેલો ભાગ ફરી પાછો સંભારવો જોઇયે. જેઓ પાંડિત્યમાં જ જીવન વ્યતીત કરવા માગતા હોય તેમને માટે સરસમાં સરસ કામ એ હોઈ શકે કે જેમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે કાઢેલા ઉદ્‌ગારો મહાભારતમાંથી કે ભાગવતમાંથી, વિષ્ણુપુરાણમાંથી કે હરિવંશમાંથી જેટલા મળી આવે તેટલા બધા એકત્ર કરવા. એવા ઉદ્‌ગારો અને શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને અનુસારે ગીતાજીનો અર્થ બેસાડવો અને આ મહાન જગદ્‌ગુરુનું તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy of Life) શું હતું, એમનું રાજકારણ કેવું હતું તે નક્કી કરીને પ્રજાની આગળ મુકવું.

સ્ત્રીઓ જન્માષ્ટમીનો દિવસ કેવી રીતે ઉજવે એ બહુ નાજુક પ્રશ્ન છે. ભક્તિના અતિરેકનું સ્વરૂપ પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં નારદે વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી મનોવૃત્તિને ગોપી કલ્પીને પરબ્રહ્મ પરપુરુષ ઉપર તેઓ કેટલી આશક હતી એનું વર્ણન કેટલાક કવિઓએ એટલું બધું કર્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું પરિપૂર્ણ રહસ્ય પ્રજા લગભગ ભૂલી ગઈ છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપીજનવલ્લભ કહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ કેટલો વિશુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક બની ગયો હતો તેની કલ્પના જે હૃદયમાં આવી શકતી નથી તેઓએ કાં તો કૃષ્ણને ઉતારી પાડ્યો છે અથવા તે પ્રેમનું વર્ણન કરનાર કવિઓને હલકી વૃત્તિ વાળા ને અસત્યવાદી ગણી કાઢ્યા છે. કૃષ્ણગોપી વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવવામાં કવિઓએ ભૂલ કરી નથી એમ મારૂં કહેવું નથી. હું તો એમ જ માનું છું કે સમાજની સ્થિતિ જોઇને કવિઓએ વધારે સાવચેતીથી તે પ્રેમનું વર્ણન કરવું ઘટતું હતું. મુસલમાની ધર્મમાં સુફી પન્થના મસ્ત કવિઓને અને ફકીરોને ચુસ્ત મુસલમાન રાજાઓ સજા કરતા ત્યારે કહેતા કે આ સાધુઓ જે કહે છે તે ખોટું નથી, પણ અનધિકારી સમાજમાં આવી રીતે રહસ્યમય વસ્તુઓ મુકીને તેઓ સમાજને નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેથી જ તેઓ શિક્ષાને પાત્ર છે. ગોપીઓનો પ્રેમ આપણે સમજી શકતા નથી એટલા માટે હાલની આપણી નીતિની કલ્પનાઓને પસંદ પડે એવું સ્વરૂપ તે પ્રેમને આપવાની પણ જરૂર નથી. મીરાંબાઇએ ગોપીઓનો પ્રેમ કેવો હતો તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મ ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ફરી સ્થિર કરવા માટે મુક્ત પુરુષો આ દુનિયામાં અવતાર લે છે અને પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પરથી અને જીવન પરથી લોકોમાં ધર્મ વિષે શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે. તે જ પ્રમાણે

ગોપીઓની શુદ્ધ ભક્તિ વિષે જ્યારે લોકોમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે ગોપીમાંથી એકે—વખતે રાધાજીએ—મીરાંનો અવતાર લઈ પ્રેમધર્મસંસ્થાપના કરી. જો આપણે ઇશ્વર અને ભક્ત વચ્ચેનો આ અનિર્વચનીય પ્રેમ-સંબન્ધ સ્પષ્ટ કરી શકીયે તો તો ગોપીના પ્રેમનાં અથવા વિરહનાં પદો ગાવામાં હું કશો વાંધો જોતો નથી. મીરાંનો ત્યાગ આપણાથી ન જ થઈ શકે. જમાનો ખરાબ આવ્યો છે એટલા સારૂ શું મીરાંબાઇને આપણે ભૂલી જવાં ? શ્રીકૃષ્ણ સાથે ફક્ત ગોપીઓને જ સંબન્ધ હતો એમ નથી. યશોદા બાલકૃષ્ણને પૂજતી. કુન્તી પાર્થસારથીને પૂજતી. સુભદ્રા અને દ્રૌપદી કૃષ્ણને બન્ધુરૂપે પૂજતાં. શ્રીકૃષ્ણનું સંપૂર્ણ જીવન આપણી સ્ત્રીઓ આગળ મુકવું જોઇયે. શ્રીકૃષ્ણ કેટલા સંયમી હતા, કેટલા નીતિજ્ઞ હતા, કેટલા ધર્મનિષ્ઠ હતા તે બધું સ્ત્રીઓ આગળ સ્પષ્ટ કરવું જોઇયે, અને પછી જ ગોપીપ્રેમનો આદર્શ તેમની આગળ મુકવો જોઇયે. પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે સ્વર્ગ નરક જેટલો જે ભેદ છે તે સ્પષ્ટ કરી બતાવવો જોઇયે. રાસલીલામાં ગોપીઓના મનમાં મલિન કલ્પના આવતાં વાર શ્રીકૃષ્ણ—અસંખ્યરૂપ-ધારી શ્રીકૃષ્ણ એકદમ અદૃશ્ય થયા, ગોપીઓનું મન પવિત્ર થયું ત્યારે જ તેઓ ફરી પ્રગટ થયા, એવો સુન્દર પ્રસંગ પુરાણોમાં વર્ણવેલો છે તેનું રહસ્ય દરેક જણે જાણવું જોઇયે. તે રહસ્ય કોઇ પણ માણસથી છૂપું રાખવામાં સલામતી નથી. અરધા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા દોષો કાઢી નાખવાનો ઉપાય સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન નથી. પ્રેમને આપણે એના શુદ્ધ રસ્તે દોરવો જોઇયે. પ્રેમ દબાવ્યો દબાતો નથી, પણ દબાવવા જતાં વિકૃત થઈ જાય છે.

જન્માષ્ટમીને દિવસે આપણે સુદામાચરિત્ર ગાઇયે, શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કરેલો ઉપદેશ ગાઇયે, ઉદ્ધવ જોડે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને મોકલેલો સન્દેશ ગાઇયે, ગીતાજીનું રહસ્ય સમજીયે, રાસ રમીયે, ગરબીઓ ગાઇયે, અને ઉપવાસ કરી શુદ્ધ વૃત્તિથી તેની અંદર રહેલું રહસ્ય સમજીયે.

જન્માષ્ટમીને દિવસે જો આપણે ગાયની પૂજા કરીયે તો તેમાં કશું ખોટું નથી. ગાયની પૂજા કરવામાં પશુને આપણે પરમેશ્વર નથી ગણતા, પણ તે પૂજા દ્વારા પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીયે છીયે. નદીની પૂજા, તુળસીની પૂજા, ગાયની પૂજા બરાબર સમજીને જો આપણે કરશું તો તેથી અન્તઃકરણ-ની બારેમાં બારે કેળવણી મળશે, રસવૃત્તિ ખીલશે અને હૃદય પવિત્ર થશે. દરેક પૂજામાં સરખો ભાવ નથી રહેતો. પૂજા કૃતજ્ઞતાથી થઇ શકે છે, વફાદારીને લીધે થઈ શકે છે, પ્રેમને લીધે થઈ શકે છે, આદરબુદ્ધિથી થઇ શકે છે, ભક્તિથી થઇ શકે છે, આત્મનિવેદનવૃત્તિથી થઇ શકે છે અથવા સ્વસ્વરૂપાવસંધાનથી થઇ શકે છે. આમ જોતાં ગાયની પૂજા કરવામાં એકેશ્વરવાદી કે નિરીશ્વરવાદીને પણ વાંધો ન હોવો જોઇયે. નિરીશ્વરવાદી ઑગસ્ટસ કૉમ્ત

ક્યાં માનવજાતિનું પૂતળું બનાવીને તેની પૂજા નહોતો કરતો ? શ્રાવણ મહિનામાં ઘણીખરી ગાયો વીઆય છે. ઘરની નાની નાની છોકરીઓ જો કૃતજ્ઞતાથી ગાય અને આમતેમ કુદતાં નમણાં નાનકડાં વાછરડાંની હરિદ્રા-કુંકુમથી પૂજા કરે તો કેટલી પ્રેમવૃત્તિ જાગૃત થાય! કન્યાશાળાઓમાં અનેક રીતે કૃષ્ણજયન્તિ ઉજવી શકાય. ઘરની અંદર જમીન ઉત્તમ રીતે લીંપીને સફેદ પત્થરના લોટથી તેની ઉપર સાથીઆ પૂરવાની હરિફાઇ કરાવી શકાય. છોકરીઓ ગરબીઓ ગાય, રાસ રમે, કૃષ્ણજીવનના જુદા જુદા પ્રસંગોનું ગદ્ય અને પદ્યમાં વર્ણન કરે, ઘેરથી ફલાહાર લાવીને નિશાળમાં સહુ મળીને ખાય. તે દિવસે નિશાળની છોકરીઓને પોતાની સહીયરોને પણ સાથે લાવવાની છૂટ હોય તો વધારે આનન્દ આવશે-અને વધારે કન્યાઓ શિક્ષણ તરફ આકર્ષાશે. ધાર્મિક શિક્ષણને જો પરિણામદાયી કરવું હોય તો નિશાળને દરેક તહેવારને પ્રસંગે મન્દિરનું સ્વરૂપ આપવું જોઇએ. જો આપણે મૂર્તિપૂજાથી બ્હી ન ગયા હોઇયે તો જન્માષ્ટમીને દિવસે નિશાળમાં પારણું બાંધીને હાલરડાં ગાઇયે. આમાં કન્યાઓની માતાઓ પણ જરૂર ભાગ લેશે.

આજે કન્યાશાળાઓ સમાજનું અંગ બનેલી નથી, કન્યાશાળાઓએ સમાજમાં જડ ઘાલી નથી, અને તેથી કન્યાશાળા ચલાવનાર ઉત્સાહી દેશસેવકનો અર્ધાધિક શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો ઉજવવામાં સમાજની બધી સ્ત્રીઓ જો ભાગ લેતી થઇ જાય તો શિક્ષણ જોતજોતામાં સફળ થશે, શિક્ષણનો લાભ નિશાળમાં ભણનારી કન્યાઓને જ નહિ પણ આખા સમાજને મળશે અને આપણે શિક્ષણનું જે પવિત્ર કાર્ય કરીયે છીયે તેના ઉપર કૃષ્ણપરમાત્માની અમીદૃષ્ટિ વરસશે.

નવરાત્રિ

મહિષાસુર સામ્રાજ્યવાદી હતો. સૂર્ય, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, પવન, ચન્દ્ર, યમ, વરુણ વગેરે બધા દેવોનો અધિકાર તે પોતે જ ચલાવતો હતો. સ્વર્ગના દેવોને તેણે ભૂલોકની પ્રજા બનાવ્યા હતા. કોઇને પોતાને સ્થાને સલામતી લાગતી ન હતી. દેવો પરમાત્મા પાસે ગયા. પરમાત્માએ સૃષ્ટિની જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે મહિષાસુરે કેટલી બગાડી નાખી છે એ બધું કહી સંભળાવ્યું. બધું સાંભળી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શંકર વગેરે સર્વ દેવોનાં શરીરમાંથી પુણ્યપ્રકોપ ઉછળ્યો અને તેની એક દૈવી શક્તિમૂર્તિ નિર્માણ થઇ. સર્વ દેવોએ આ

સર્વદેવમયી શક્તિને પોતપોતાનાં આયુધની શક્તિથી મંડિત કરી અને પછી આ દૈવી શક્તિ અને મહિષાસુરની આસુરી શક્તિ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ જામ્યું. કેટલાં વરસ સુધી ચાલ્યું તે કોણ કહી શકે? પણ આશ્વિન માસની શુક્લ પ્રતિપ્રદાથી દશમી સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યું એમ મનાય છે અને તે પ્રમાણે દૈવી શક્તિના વિજયનો નવરાત્રિનો ઉત્સવ આપણે ઉજવીયે છીયે.

દૈવી શક્તિ એ પરમા વિદ્યા છે, બ્રહ્મવિદ્યા છે, આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ શક્તિ शठं प्रति शुभंकरी છે, अहितेषु સાધ્વી છે; વેરી પ્રત્યે પણ તે દયા પ્રગટ કરે છે. દુષ્ટ લોકોનો ખરાબ સ્વભાવ શાન્ત પાડવો એ જ આ દૈવી શક્તિનું શીલ છે. दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि शीलम् ।

અસુરો આ શક્તિને ન સમજી શક્યા. ભક્તો જ્યારે દેવી શક્તિની જય બોલવા લાગ્યા ત્યારે અસુરો મૂંઝાઈ જઈ 'અરે આ શું? આ શું?' એવી ચીસો પાડવા લાગ્યા. આખરે અસુરોનો રાજા પોતે જ લડવા લાગ્યો. તેણે અનેક જાતની નીતિ ચલાવી, અનેક રૂપો ધારણ કર્યાં, પણ આખરે निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्ति નો જ વિજય થયો. પવન અનુકૂળ વાવા લાગ્યો, વરસાદે ભૂમિને સુજલા સુફલા કરી નાખી, દિશાઓ પ્રસન્ન થઈ અને ભક્તો દેવીનું મંગળ ગાવા લાગ્યા. દેવીએ ભક્તોને આશ્વાસન આપ્યું કે આવી જ રીતે ફરી જ્યારે જ્યારે આસુરી લોકોને લીધે ત્રાસ ફેલાશે ત્યારે હું પોતે અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટતાનો નાશ કરીશ.

એ મહિષાસુર દરેક માણસના હૃદયમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા મથે છે અને તે તે વખતે દૈવી શક્તિને તેનાં બધાં સ્વરૂપો ઓળખી તેનો સમૂળો નાશ કરવો પડે છે. દરેક હૃદયમાં આ યુદ્ધ કેટલાં વરસ સુધી ચાલે છે એ દરેક જણ પોતાનું અન્તર તપાસી જાણી શકે છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં હૃદયમાં અખંડ દીપ પ્રજાળી આપણે તે દૈવી શક્તિની આરાધના કરવી જોઈયે, કેમકે જ્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે દૈવી શક્તિ જ આપણને મોક્ષ આપી દે છે.

सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ।

વિજયાદશમી

આગ્રામાં મોગલ સમયની જે ઇમારતો છે તેમાં એક વિશેષતા એ છે કે તેનો નીચલો મજલો લાલ પથ્થરનો હોય છે અને ઉપરનો સફેદ પથ્થરનો.

લાલ પત્થરનું કામ જહાંગીરના વખતનું અને સફેદ પત્થરનું શાહજહાંના વખતનું. દરેક ઇમારતમાં આવો કાળક્રમનો ઇતિહાસ વર્ણભેદથી સ્પષ્ટ જ દેખાય છે.

કોઇ પણ જૂના મોટા શહેરમાં જૂની વસ્તી ને નવી વસ્તી પાસે પાસે આવેલી હોય છે. વસ્તીનાં પડ ઉપર પડ બાઝેલાં દેખાય છે.

ભાષાની કહેવતોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન કાળનો ઇતિહાસ સમાયેલો હોય છે. આપણે ઘરમાં જમીન પર જે લાદીઓ જડીયે છીયે તે એક પત્થર જેવી દેખાય છે, પણ તેમાં દરેક પડમાં કેટલાંયે વરસોનું અન્તર હોય છે. નદીને કાંઠે દરવર્ષે જે કાંપના થર એક ઉપર એક જામે છે તેનો જ આખરે એક પત્થર બની જાય છે.

દશેરાનો તહેવાર પણ એક જ તહેવાર હોવા છતાં ભિન્નકાલીન ભિન્ન પડોનો બનેલો છે. દશેરાના તહેવાર સાથે અસંખ્ય યુગોના અસંખ્ય પ્રકારના આર્ય પુરુષાર્થનો વિજય સમાયેલો છે.

માણસ માણસ વચ્ચેની લડાઇ જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ અથવા તેના કરતાંયે વધારે મહત્ત્વની લડાઈ માણસ અને કુદરત વચ્ચેની છે. માણસનો કુદરત ઉપરનો મોટામાં મોટો વિજય તે ખેતી છે. ખેડેલી જમીનમાં નવ જાતનું ધાન્ય વાવી કૃત્રિમ જળનું સિંચન કરી તેમાંથી પોતાની આજીવિકા અને ભવિષ્યના સંગ્રહ જેટલું અનાજ જે દિવસે માણસ મેળવી શક્યો તે દિવસ માણસને માટે ભારેમાં ભારે વિજયનો હતો. તે દિવસનું સ્મરણ હમેશાં તાજું રાખવું એ કૃષિપ્રધાન આર્ય લોકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું.

વીસમી સદી એ ભૌતિક અને યાન્ત્રિક શોધોની સદી ગણાય છે, અને તે યોગ્ય છે. પણ મનુષ્યપ્રાણીની હસ્તી અને સંસ્કૃતિને માટે જે મહાન શોધો કારણરૂપ થઇ છે તે બધી આદ્યયુગમાં જ થઇ છે. જમીન ખેડવાની કળા, સૂતર કાંતવાની કળા, દેવતા સળગાવવાની કળા અને માટીમાંથી પાકો ઘડો ઘડવાની કળા—આ ચાર કળા માનવી સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભરૂપ છે. આ ચારે કળાનો ઉપયોગ કરીને વિજયાદશમીને દિવસે આપણે કૃષિમહોત્સવ ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

નાનપણનો મારી સ્મૃતિમાં રહેલો પહેલો નવરાત્રિનો ઉત્સવ હજી મને સાંભરે છે. પ્રતિપદાને દિવસે શહેરની બહાર જઇ ખેતરોમાંથી સરસમાં સરસ કાળી માટી મારા ભાઈ લઇ આવ્યા. હું પોતે નવ ધાન્યની યાદી લઇ તેમાંથી ઘરમાં જેટલાં ન મળ્યાં તેટલાં મારા નાનાને ત્યાંથી લઇ આવ્યો. મારી દાદીએ નાનકડા ધનુષ વતી ૩ પીંજી તેની ૯૬ આંગળની દીવેટ તૈયાર કરી. મારી બાએ સૂતર કાંતી (રેંટીયા ઉપર નહિ, પણ લોટા ઉપર) તે સૂતરની

એક હજાર નાનકડી વાટો બનાવી. બજારમાંથી નાળિયેર અને પંચરત્ન હું લઈ આવ્યો. પંચરત્નમાં સોનું, મોતી, હીરો, પરવાળું અને લીલમ હતાં. આ પંચરત્નનો આકાર બહુ જ નાનો હતો. મારી ભત્રીજીએ બગીચામાંથી ફૂલો અને જાતજાતનાં પાંદડાં ભેગાં કર્યાં હતાં. પિતાશ્રીએ ન્હાઇને ગાયના છાણથી લીંપેલી જમીન ઉપર પેલી કાળી માટી પાથરી એના સુન્દર ચોરસ આકાર બનાવ્યા. આ અમારૂં ખેતર. આની વચ્ચોવચ એક લોટો મુકી દીધો. આ લોટામાં પાણી ભરેલું હતું. અંદર આખી સોપારી, દક્ષિણા, પંચરત્ન વગેરે વસ્તુઓ નાખેલી હતી. ઉપર આંબાના ઝાડની એક નાની પાંચ પાંદડાં વાળી ડાળી રાખી તેના ઉપર એક નાળિયેર મુક્યું હતું. સુન્દર ઘાટ વાળા લોટામાંથી બહાર નીકળતાં કેરીનાં લીલાંછમ પાંચ પાંદડાં અને તેના ઉપર શિખર જેવા નાળિયેરનો આકાર જોઈ હું ખુશ ખુશ થઈ ગયો. પૂજાની તૈયારી થઈ ત્યારે ખેતરમાં નવ ધાન્ય વાવવામાં આવ્યાં. તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવ્યું. વચ્ચે મુકેલા ઘટની ચંદન, કેસર અને કંકુથી પૂજા કરવામાં આવી. આ ઘટ ઉપર એક પુષ્પમાળા ટીંગાડવામાં આવી. યથાવિધિ સાંગષોડશોપચાર પૂજા થઈ. ૯૬ આંગળ વાટ વાળો દીવો સળગાવવામાં આવ્યો. પછી આરતી થઇ અને ઘરમાં સૌ કહેવા લાગ્યાં કે આજે અમારે ત્યાં નવરાત્રની ઘટસ્થાપના થઈ છે. પેલો નન્દાદીપ નવ દિવસ સુધી બળતો રાખવાનો હતો. વચમાં હોલવાઈ જાય તો મહાઅશુભ. બીજે દિવસે પૂજામાં બે પુષ્પમાળા ટીંગાડવામાં આવી. ત્રીજે દિવસે ત્રણ. એમ માળા વધતી ગઇ. ઉપર માળાઓ વધી અને નીચે ખેતરમાંથી અંકુર ફૂટી નીકળ્યા. કેટલાક અંકુર તો પોતાનાં ફોતરાંની છત્રી બનાવીને બહાર નીકળ્યા હતા. અમને રોજ મિષ્ટાન્ન મળતું, પણ પિતાશ્રી એક જ વખત જમતા અને આખો દિવસ અબોટીયું પહેરીને પેલો નન્દાદીપ સાચવતા. વાટ તૂટે નહિ, તેલ ખૂટે નહિ અને દીવો હોલવાય નહિ એની સંભાળ રાખવી પડતી. રાત્રે પણ બે ચાર વાર ઉઠી તેલ પૂરવું, બહુ જ સંભાળથી ઉપર બાઝેલી મેશ ખંખેરવી વગેરે કામો કરવાં પડતાં.

નવ ધાન્યના અંકુર પૂરેપૂરા ફૂટી નીકળ્યા તે વખતની ખેતરની શોભા અવર્ણનીય હતી. કેટલાંક ધાન્ય વહેલાં ઉગ્યાં, કેટલાંક મોડાં. વહેલાં કોણ છે ને મોડાં કોણ છે એ હું બરાબર ધ્યાનમાં રાખતો. બધા અંકુર સાવ સફેદ હતા, કેમકે નવરાત્રનું આ ખેતર ઘરની અંદર હતું, અને અજવાળા વગર લીલો રંગ આવે નહિ. પછી પિતાશ્રી ખેતર ઉપર હળદરનું પાણી છાંટવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું, 'હળદરનું પાણી કેમ છાંટો છો ?' 'ઉગેલું અનાજ સોના જેવું દેખાય એટલા માટે.'

સાતમે દિવસે સરસ્વતીનું આવાહન થયું. ઘરમાં જેટલી ધાર્મિક અને

સંસ્કૃત ચોપડીઓ હતી તે બધી એક રંગીન પાટલા ઉપર મુકી અને તેમની પૂજા કરી. અમને ભણવામાંથી રજા મળી. આને અનધ્યાય કહે છે. સરસ્વતીનું આવાહન, પૂજન અને વિસર્જન એટલું ત્રણ દિવસમાં થયું. નવમે દિવસે ખંડપૂજા થઈ. ખંડપૂજા એટલે શસ્ત્રાસ્ત્રની પૂજા. હાથીઘોડા જેવાં યુદ્ધોપયોગી પશુઓની પણ પૂજા કરવામાં આવી. આ રીતે નવરાત્ર પૂરી થઇ અને દશમે દિવસે દશેરા આવ્યા. દશેરાને દિવસે હોમ, બલિદાન અને સીમોલ્લંઘન એ મુખ્ય વિધિ હતા. વિદ્યારંભનો પણ તે દિવસ હતો.

વિજયાદશમીના તહેવારમાં ચાતુર્વર્ણ્ય એકત્ર થયેલું દેખાય છે. બ્રાહ્મણોનાં સરસ્વતીપૂજન અને વિદ્યારંભ; ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્રપૂજન, અશ્વપૂજન અને સીમોલ્લંઘન; અને વૈશ્યોની ખેતી; એ ત્રણે આ તહેવારમાં એકત્રિત થાય છે. અને જ્યાં આટલી ભારે પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં શુદ્રોની પરિચર્યા તો સમાવિષ્ટ છે જ. ગામડાંના લોકો નવરાત્રના અનાજના સોના જેવા જવારા તોડી પાઘડીમાં ખોસી દે છે અને સુન્દર પોશાક પહેરી વાજતેગાજતે સીમોલ્લંઘન કરવા જાય છે ત્યારે જાણે આખા દેશનું પૌરુષ પરાક્રમ દાખવવા બહાર નીકળ્યું હોય એવું દૃશ્ય બની રહે છે.

દશેરાનો ઉત્સવ જેમ કૃષિપ્રધાન છે તેમ ક્ષાત્ર મહોત્સવ પણ છે. ભાડાના સૈનિકોને મરવાની ખેડે લડાવવાની પદ્ધતિ જ્યારે ન હતી ત્યારે ક્ષાત્રતેજ અને રાજતેજ ખેડૂત લોકોમાં જ કેળવાતાં. ખેડૂત એટલે ક્ષેત્રપતિ—ક્ષત્રિય. આખું વરસ ભૂમિમાતાની જે સેવા કરે તે જ પ્રસંગ પડયે તેનું રક્ષણ પણ કરે. નદી, નાળાં, પહાડ, ટેકરી સાથે જેનો દિવસરાત્ર સંબન્ધ છે, ઘોડા બળદ જેવાં પશુઓને જે કેળવી શકે છે, અનેક મજૂરોને જે આજીવિકા આપી શકે છે અને આખા સમાજને જે ખવડાવે છે તેની અંદર રાજત્વના બધા ગુણો કેળવાય એમાં આશ્ચર્ય શું? રાજા તે જ ખેડૂત અને ખેડૂત તે જ રાજા.

આવી સ્થિતિ હોવાથી કૃષિનો તહેવાર ક્ષાત્ર તહેવાર થઇ ગયો એમાં ઐતિહાસિક ઔચિત્ય પૂરેપૂરૂં છે. ક્ષત્રિયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો સ્વદેશરક્ષણ જ છે. પણ ઘણીવાર શત્રુ સ્વદેશમાં ઘૂસી દેશમાં ખરાબી કરે એના પહેલાં જ તેનો દુષ્ટ હેતુ કળી જઈ પોતે જ સીમોલ્લંઘન કરી—પોતાની સીમ એટલે સરહદ ઓળંગી શત્રુના જ દેશમાં લડાઈ લઈ જવી એ સલાહભરેલું અને વીરોચિત હોય છે.

સ્હેજ વિચાર કરતાં જણાઇ આવશે કે આ સીમોલ્લંઘન પાછળ સામ્રાજ્યવૃત્તિ રહેલી છે. પોતાની સરહદ ઓળંગી બીજો દેશ તાબે કરવો; ત્યાંથી ધનધાન્ય લૂંટીને લઇ આવવું એમાં ધર્મબુદ્ધિ કરતાં મહત્ત્વાકાંક્ષાનો

અંશ વધારે છે. આવી રીતે લૂંટીને આણેલું સોનું પરાક્રમી પુરુષો પોતાની પાસે જ રાખે તો વર્તમાન યુગના ક્ષત્રપ્રકોપ (Militarism) સાથે વૈશ્યપ્રકોપ (Industrialism) ના મેળાપની ભયંકર સ્થિતિ ઊભી થાય. પ્રભુત્વ અને ધનિત્વ જ્યાં એકત્ર છે ત્યાં સેતાનને જુદું આમન્ત્રણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલા માટે જ દશેરાને દિવસે લૂંટી આણેલા સોનાને બધા સ્વકીયોમાં વહેંચી નાંખવું એ તે દિવસનો મહત્ત્વનો ધાર્મિક વિધિ નક્કી કરેલો છે.*

સુવર્ણ વહેંચી નાંખવાના આ રિવાજનો સંબન્ધ રઘુવંશના રાજા રઘુ સાથે જોડાયેલો છે.

રઘુ રાજાએ વિશ્વજિત્ યજ્ઞ કર્યો. સમુદ્રવલયાંકિત પૃથ્વી જીત્યા પછી સર્વસ્વ દાન કરી દેવું એનું નામ વિશ્વજિત્ યજ્ઞ. આવો વિશ્વજિત્ યજ્ઞ રઘુ રાજાએ પૂરો કર્યો ત્યારપછી એની પાસે વરતન્તુ ઋષિનો શિષ્ય વિદ્વાન તેજસ્વી કૌત્સ આવી પહોંચ્યો. કૌત્સે ગુરુ પાસેથી ચૌદે વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરી હતી તેની દક્ષિણા તરીકે ચૌદ કોટિ સુવર્ણમુદ્રા ગુરુને આપવાની તેની ધારણા હતી. પણ સર્વસ્વનું દાન કર્યા પછી રહેલા માટીના વાસણથી જ રાજાને આદરાતિથ્ય કરતો જોઇ કૌત્સે રાજા પાસે કંઇ પણ માગવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. રાજાને આશીર્વાદ આપી તે જવા લાગ્યો. રઘુએ આગ્રહપૂર્વક તેને રોકી રાખ્યો અને બીજે દિવસે સ્વર્ગ ઉપર ચઢાઇ કરી ઇન્દ્ર અને કુબેર પાસેથી ધન લાવવાની ગોઠવણ કરી. રઘુરાજ ચક્રવર્તી હતો તેથી ઇન્દ્ર અને કુબેર પણ તેના ખંડીઆ રાજા હતા. બ્રાહ્મણને દાન કરવા સારૂ તેમની પાસેથી કર ઉઘરાવતાં સંકોચ શાનો ? રઘુરાજની ચઢાઇની વાત સાંભળી દેવો ડરી ગયા. તેમણે એક શમીના ઝાડ ઉપર સુવર્ણમુદ્રાની વૃષ્ટિ

* 'ક્ષત્રપ્રકોપ' અને 'વિટ્પ્રકોપ' એ બે નવાં નામોની સાર્થકતા મારે સિદ્ધ કરવી જોઇએ. ચાતુર્વર્ણ્યનું સમતોલન અથવા સામંજસ્ય એ તો સમાજશરીરની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સમાજને માટે આ ચારે વર્ણની જરૂર સ્વીકારાયેલી છે. વ્યક્તિના શરીરમાં જેમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પ્રમાણસર હોય ત્યારે જ શરીર નીરોગી રહે છે તેમ સમાજશરીરમાં ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રમાણસર હોવું જોઇએ. શરીરમાં પિત્તનું પ્રાબલ્ય વધે તો તેને પિત્તપ્રકોપ કહે છે અને તેથી આખું શરીર બગડી જાય છે. એ જ પ્રમાણે વાતપ્રકોપ અને કફપ્રકોપ વિષે. સમાજશરીરમાં ક્ષાત્રવર્ગનો અતિરેક થઇ જાય અથવા પ્રાબલ્ય થઇ જાય ત્યારે તે સ્થિતિને ક્ષત્રપ્રકોપ કહેવો એ જ યોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે વિટ્પ્રકોપ અથવા વૈશ્યપ્રકોપ વિષે. શરીરનો નાશ થવાની ઘડી આવે ત્યારે ત્રણે ધાતુઓ પ્રકોપ થઇ જાય છે. એને ત્રિદોષ કહે છે. યુરોપમાં આજે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ત્રણે વર્ણનો સામટો પ્રકોપ થયેલો દેખાય છે અને ત્યાંના બ્રાહ્મણો આ ત્રણે વર્ગના કિંકર બની ગયા છે.

કરી. રઘુરાજે સવારે ઉઠીને જોયું કે જોઈએ એટલું સુવર્ણ આવી ગયું છે. કૌત્સને તેણે તે ઢગલો આપી દીધો. કૌત્સ ચૌદ કરોડ કરતાં વધારે લે નહિ અને રાજા દાનમાં આપેલું બાકીનું ધન પાછું રાખે નહિ. આખરે નગરવાસી લોકો પા તેમણે તે ધન લૂંટાવ્યું. તે દિવસ આશ્વિન શુક્લ દશમીનો હતો, તેથી જ આજ પણ લોકો દશેરાને દિવસે શમીનું પૂજન કરી તેનાં પાંદડાં સોનું ગણીને લૂંટે છે અને એકબીજાને આપે છે. કેટલાક લોકો શમી નીચેની માટીને સુવર્ણ ગણી લઈ જાય છે.

શમીનું પૂજન બહુ જ પ્રાચીન છે. શમીના ઝાડની અંદર ઋષિઓનું તપસ્તેજ છે એમ મનાય છે. શમીના કકડા એકબીજા પર ઘસીને પ્રાચીન કાળમાં અગ્નિ પેદા કરતા હતા. શમીની સમિધો આહુતિમાં કામ આવે છે. પાંડવો જ્યારે અજ્ઞાતવાસમાં રહેવા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાનાં હથિયારો એક શમીના ઝાડ ઉપર સંતાડી રાખ્યાં હતાં અને કોઈ ત્યાં જાય નહિ એટલા માટે એક હાડપિંજર ઝાડને થડે બાંધી રાખ્યું હતું.

રામચન્દ્રે રાવણ ઉપર ચડાઈ કરી તે વિજયાદશમીને મુહૂર્તે. આર્ય લોકોએ—હિન્દુ લોકોએ અનેકવાર વિજયાદશમીના મુહૂર્ત ઉપર જ ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો છે. તેથી વિજયાદશમી એ રાષ્ટ્રીય વિજયનું મુહૂર્ત અથવા તહેવાર થઈ ગઈ છે. મરાઠાઓ અને રજપૂતો એ જ મુહૂર્ત ઉપર સ્વરાજ્યની સીમા વધારવા શત્રુના મુલક ઉપર ચડાઈ કરતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ કરી હાથી-ઘોડાની સવારી કાઢી સરઘસ શહેર બહાર લઈ જવાનો રિવાજ આજે પણ છે. ત્યાં શમીનું પૂજન અને અપરાજિતા દેવીનું પૂજન એ સીમોલ્લંઘનનો મુખ્ય ભાગ છે.*

શમી અને અશ્મંતક વૃક્ષમાં પણ શત્રુનો નાશ કરવાનો ગુણ છે એમ મનાય છે. અશ્મંતક એટલે આપટાનું ઝાડ. શમી ન મળે ત્યારે આ ઝાડનું પૂજન થાય છે. આપટાના પાંદડાનો આકાર સોનાના સીક્કા જેવો ગોળ હોય છે અને જોડેલાં કાર્ડ (Reply Card) ની માફક બે પાંદડાં જોડેલાં હોય છે તેથી તે બહુ જ સુન્દર દેખાય છે.

દશેરાના દિવસ સુધીમાં ચોમાસું લગભગ પૂરું થયેલું હોય છે. શિવાજી-ના ખેડૂત સૈનિકો દશેરા સુધીમાં ખેતીની ચિન્તામાંથી મુક્ત થતા. ખેતીમાં

***મહિષાસુર નામના એક પ્રબળ દૈત્યે કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો. તેની સાથે શ્રીજગદંબાએ નવ દિવસ યુદ્ધ કરી વિજયાદશમીને દિવસે તેનો નાશ કર્યો એવી પુરાણોમાં કથા છે. તેથી જ અપરાજિતાનું પૂજન અને મહિષનું એટલે પાડાનું બલિદાન કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.**

કશું કરવાપણું ન રહેતું. એક જ લણણી બાકી રહેતી. પણ તે તો ઘરનાં બૈરાંછોકરાં અને ડોસાઓ કરી શકે, એટલે સૈન્ય ભેગું કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવા માટે વહેલામાં વહેલું મુહૂર્ત દશેરાનું જ હતું; તેથી મહારાષ્ટ્રમાં દશેરાનો તહેવાર અત્યન્ત લોકપ્રિય હતો અને છે.

આપણે જોઈ શકયા છીયે કે વિજયાદશમીના એક તહેવાર ઉપર અનેક સંસ્કાર, અનેક સંસ્કરણો અને માન્યતાઓનાં પડ બાઝેલાં છે. કૃષિમહોત્સવ ક્ષાત્રમહોત્સવ બન્યો. સીમોલ્લંઘનનું પરિણામ દિગ્વિજય સુધી ગયું. સ્વ-સંરક્ષણ સાથે સામાજિક પ્રેમ અને ધનનો વિભાગ કરવાની વૃત્તિ દશેરા સાથે જોડાઈ ગઈ. પણ એક ઐતિહાસિક ઘટના દશેરા સાથે જોડવાની આપણે ભૂલી ગયા છીયે. તે જ આજના જમાનામાં વધારે મહત્ત્વની છે. દિગ્વિજય કરતાં ધર્મજય શ્રેષ્ઠ છે, બાહ્ય શત્રુને મારવા કરતાં હૃદયસ્થ ષડ્રિપુને મારવામાં જ પુરુષાર્થ મોટો છે, નવ ધાન્યની લણણી કરવા કરતાં પુણ્યની લણણી વધારે ટકે છે, એવો ઉપદેશ આખી દુનિયાને આપનાર મારજિત્, લોકજિત્ ભગવાન બુદ્ધનો જન્મ વિજયાદશમીના શુભ મુહૂર્તે જ થયો હતો. વિજયાદશમીને દિવસે બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો અને વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે બુદ્ધ ભગવાનને શાન્તિદાયી ચાર આર્ય તત્ત્વોનો અને અષ્ટાંગિક માર્ગનો બોધ થયો એ આપણે ભૂલી જ ગયા છીયે. વિષ્ણુનો ચાલુ અવતાર તે બુદ્ધ અવતાર છે. માટે વિજયાદશમીનો તહેવાર ભગવાન બુદ્ધના મારવિજયના સ્મરણથી જ આપણે ઉજવવો જોઈયે.

દીવાળી

દરેક ઘરના દીવાનખાનામાં એકાદ સુન્દર વસ્તુ રાખવાનો રિવાજ હોય છે. બહારનો કોઇ માણસ આવે એટલે સ્હેજે તે પર એની નજર જાય અને તે બોલી ઉઠે છે: કેવી મઝાની વસ્તુ! તમે આ ક્યાંથી મેળવી? પણ અજાયબ ઘર (મ્યુઝિ-યમ)માં તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુન્દર જ સુન્દર વસ્તુઓ હોય; જોઇને માણસ ખુશખુશ થઇ જાય; પણ સાથે સાથે એ તેટલો જ મૂંઝાય પણ ખરો! એને થાય કે આમાંથી શું જોવું અને શું ન જોવું?

આપણી દીવાળી એ તહેવારોનું એવું જ અજાયબ ઘર છે. અથવા એને બધા તહેવારોનું સ્નેહસંમેલન કહીયે તોપણ ચાલે. દીવાળીનો તહેવાર પાંચ દિવસનો ગણાય છે. પણ સાચું જોતાં છેક નવરાત્રિના ગરબાથી તેની શરૂઆત

થઇ જાય છે અને ભાઇબીજની ભેટમાં એ આનન્દ પરિસીમાએ પહોંચે છે.

શાસ્ત્રોમાં દરેક તહેવારનું માહાત્મ્ય અને કથા આપેલાં હોય છે. દીવાળી વિષે એટલી બધી કથાઓ છે કે 'દીવાળીમાહાત્મ્ય' લખવા જઇયે તો એક મોટું પુરાણ થઇ જાય. ધનતેરશની કથા જુદી, કાળીચૌદશની જુદી, અમાસ (દીવાળી)ની તો વળી ખાસ કથા. ત્યારપછી નવું વર્ષ બેસે છે અને બીજને દિવસે ભાઇ બહેનના ઘરનો અતિથિ બને છે. દીવાળી એ ગૃહસ્થાશ્રમી તહેવાર છે, જનતાનો તહેવાર છે. બળેવને દિવસે ધર્મ અને શાસ્ત્ર પ્રધાન હોય છે; દશેરાને દિવસે યુદ્ધ અને શસ્ત્ર પ્રધાન રહે છે; દીવાળીને દિવસે લક્ષ્મી અને ધન પ્રધાનપદ ભોગવે છે; અને હોળી રમત અને રંગરાગનો તહેવાર છે. જેમ માણસોમાં ચાર વર્ણ છે તેમ તહેવારોમાં પણ આમ ચાર વર્ણ પડ્યા છે!

જૂના વખતમાં બળેવને દહાડે આપણા લોકો વહાણવટે નીકળતા અને દરીઆપારના દેશોની સફરે જતા. દશેરાને દિવસે રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ પોતાની સરહદોના સીમાડા ઓળંગી શત્રુ ઉપર ચડાઇ કરવા નીકળતા. અને દીવાળીને દિવસે રાજાઓ અને વેપારીઓ બન્ને સ્વદેશ આવી કૌટુમ્બિક સુખનો લ્હાવો લેતા.

પુરાણોમાં કથા છે કે નરકાસુર નામનો એક પરાક્રમી રાજા પ્રાગ્જ્યોતિપમાં રાજ્ય કરતો હતો. પ્રાગ્જ્યોતિપ એટલે હમણાંનો ભૂતાનની દક્ષિણે આવેલો મુલક. નરકાસુર બીજા રાજાઓ સાથે લડતો તે તો ઘડીવાર નભાવી પણ લેવાય, પણ તે દુષ્ટે તો સ્ત્રીઓને પણ હેરાન કરવા માંડી. એના કેદખાનામાં સોળ હજાર રાજકન્યાઓ હતી. શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે આ સ્થિતિ આપણને નામોશી લગાડનારી છે. હવે નરકાસુરનો નાશ કર્યે જ છૂટકો છે. સત્યભામાએ કહ્યું, 'સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તમે જાઓ છો ત્યાં હું કેમ ઘેર રહું? નરકાસુર સામે હું જ લડીશ. તમે મદદમાં ભલે રહેજો.'

શ્રીકૃષ્ણે કબૂલ કર્યું. તે દિવસે રથમાં સત્યભામા આગળ બેઠાં હતાં; શ્રીકૃષ્ણ પાછળ મદદમાં હતા. ચતુર્દશીને દિવસે નરકાસુરનો નાશ થયો, દેશ સ્વચ્છ થયો, લોકોએ આનન્દ કર્યો. નરકાસુરનો કાળો કેર દૂર થયો એ બતાવવા ખાતર લોકોએ રાત્રે દીપોત્સવ કર્યો અને અમાસને દિવસે પણ પૂર્ણિમાની શોભા આણી.

પણ એ નરકાસુર એકવાર માર્યે મરે એવો નથી. એને તો દર વર્ષે મારવો પડે છે. ચોમાસામાં બધે કાદવ થઇ જાય, એમાં ખરેલાં પાંદડાં, છાણ વગેરે પડે, જીવાત પડે અને ગામની આસપાસ આમ નરક ઉભું થાય. વરસાદ પછી ભાદરવાના તડકા તપે એટલે તે નરકની દુર્ગન્ધ હવામાં ફેલાય ને ઘણા લોકો માંદા પડે. પછી બહાદુર લોકો પાવડા કોદાળી લઇ આ નરક સામે લડવા જાય, ગામની આસપાસના નરકનો નાશ કરે અને ઘરમાં આવી શરીરે તેલ ચોળી ન્હાય. ગૌશાળા તો સાફ કરેલી હોય જ. ત્યાંના મચ્છર હાંકી કાઢવા માટે રાત્રે ત્યાં

પણ દીવો કરે અને પ્રસન્ન થઇ મિષ્ટાન્ન પકવાનનાં ભોજન કરે.

દીવાળી પછી નવું વરસ બેસે છે અને નવું અનાજ ઘરમાં આવે છે. વેદકાળથી આજ સુધી હિન્દુ ઘરોમાં આ નવાન્નનો વિધિ બહુ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જમતા પહેલાં એક કડવા ફળનો રસ ચાખવાની પ્રથા છે. એનો ઉદ્દેશ એમ હશે કે કડવી મહેનત કર્યા વગર મિષ્ટાન્ન મળે નહિ. ભગવદ્‌ગીતામાં પણ લખેલું છે કે જે શરૂઆતમાં ઝેર જેવું અને અન્તે અમૃત જેવું હોય એ જ સાત્વિક સુખ. ગોવામાં દીવાળીને દિવસે પૌંઆનું મિષ્ટાન્ન કરે છે અને જેટલા ઇષ્ટમિત્ર હોય તે બધાને તે દહાડે નોતરે છે. એટલે દરેક જણે દરેક ઇષ્ટમિત્રને ઘેર જવું જ જોઇયે. દરેકને ત્યાં ફળાહાર રાખેલો હોય છે. તેમાંથી એક કકડો ચાખી માણસ બીજે ઘેર જાય. વ્યવહારમાં કડવાશ આવી હોય, વેરવિખવાદ થયાં હોય, ગમે તે બની ગયું હોય, પણ દીવાળીને દિવસે બધું મનમાંથી કાઢી નાખી ફરી હેતપ્રીતના સંબન્ધ જોડવાના. જેમ વેપારી દીવાળી પર કુલ લેણદેણ પતાવી લઇ નવા ચોપડામાં બાકી નથી ખેંચતા, તેમ દરેક જણ હૃદયમાં કશાં વેરઝેર બાકી નથી રાખતો. જે દિવસે વસ્તીમાંથી નરક નીકળી જાય, હૃદયમાંથી પાપ નીકળી જાય, રાત્રિમાંથી અંધારૂં નીકળી જાય અને માથા પરનું કરજ દૂર થાય, તે દિવસ કરતાં વધારે પવિત્ર દિવસ બીજો કયો હોઇ શકે?

બળિનું રાજ્ય

બળિરાજાએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. માગનાર જે માગે તે બળિરાજા તેને આપતો. બળિરાજ્યમાં જીવહિંસા, સુરાપાન, અગમ્યાગમન, ચોરી અને વિશ્વાસઘાત આ પાંચ મહાપાપોનું નામ સરખું પણ ન હતું. સર્વત્ર દયા, દાન ઉત્સવ પ્રવર્તતાં હતાં. બળિએ આખરે વામનમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. બળિના આ દાનશૌર્યના સ્મારક તરીકે શ્રીવિષ્ણુએ બળિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આપણી દીવાળી. બળિના રાજ્યમાં આળસ, મલિનતા, રોગ અને દારિદ્ર્યનો અભાવ હતો. બળિના રાજ્યમાં કે લોકોના હૃદયમાં અન્ધકાર ન હતો. સૌ પ્રેમથી રહેતા હતા. દ્વેષ, મત્સર કે અસૂયાનું કારણ જ ન હતું. બળિનું રાજ્ય એટલું બધું લોકકલ્યાણકારી હતું કે પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુ તેના દ્વારપાળ થઇને રહ્યા હતા. તેથી જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે બળિરાજાના સ્મારકમાં આ તહેવાર પહેલાં લોકોએ કાદવકીચડ

અને ગંદકી કાઢી નાખવી, જ્યાં જ્યાં અંધારું હોય ત્યાં દીપાવલિની શોભા કરવી, લોકોના પ્રાણ હરનાર યમરાજાનું તર્પણ કરવું, પૂર્વજોનું સ્મરણ કરવું, મિષ્ટાન્નભક્ષણ કરવું, સુગંધી ધૂપ, દીપ, પુષ્પપત્રથી સુન્દરતા ભેગી કરવી. આ દિવસોમાં સન્ધ્યાકાળની શોભા એટલી બધી મનોહારી હોય છે કે યક્ષ, ગન્ધર્વ, કિન્નર, ઔષધિ, પિશાચ, મન્ત્ર અને મણિ એ બધાં જ ઉત્સવનું નર્તન કરે છે. બળિરાજાનું સ્મરણ કરી લોકો ચિત્રવિચિત્ર રંગથી સાથીઆ પૂરે છે, સફેદ ચોખા ગોઠવી જાતજાતનાં સુન્દર ચિત્રો બનાવે છે, ગાય બળદ વગેરે ગૃહ્ય પશુઓને શણગારી તેમનું સરઘસ કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સઘળા એક થઇ યષ્ટિકાકર્ષણની રમત રમે છે. યષ્ટિકાકર્ષણ એ યૂરોપીઅન લોકોની દોરડું ખેંચવાની ' ટગ ઑફ્ વૉર ' ની રમત જેવી એક રમત છે. આને જ આપણે 'ગજગ્રાહ' નું નવું નામ આપ્યું છે. જૂના વખતમાં રાજા લોકો દીપાવલિને દિવસે પોતાની રાજધાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમન્ત્રણ આપતા અને તેમને રમાડતા.

સુગંધી દ્રવ્યનું મર્દન કરી ન્હાવું અને જાતજાતના દીવાઓ હારબંધ ગોઠવવા અને મિત્રો સાથે મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરવું એ દીવાળીનો મુખ્ય ભાગ છે. બળિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો દ્વેષ, મત્સર, અદેખાઇ, અપમાન વગેરે સર્વ ભૂલી જઈ બધા સાથે એકદિલ થઇ જવું એ અત્યન્ત મહત્ત્વનું છે. અને આવી રીતે નિષ્પાપ થઇ નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરવો એ આપણો પ્રાચીન રિવાજ છે.

આ જ દિવસે સત્યભામાએ શ્રીકૃષ્ણની મદદથી નરકાસુરનો નાશ કર્યો હતો અને સોળ હજાર રાજકન્યાઓને મુક્ત કરી હતી.

દીપાવલીના ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સર્વ સંબન્ધોમાં ભાઇબ્હેનનો સંબન્ધ શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉલ્લાસનો હોય છે. પતિપત્નીનો સંબન્ધ અથવા માતાબાળકનો સંબન્ધ આટલો વ્યાપક અને આટલો ઉલ્લાસયુક્ત નથી હોતો.

ધનતેરશથી ભાઇબીજ સુધીના પાંચે દિવસ સાથે યમરાજનું નામ જોડાયેલું છે. એનો ઉદ્દેશ શો હશે? ઇન્દ્રપ્રસ્થનો રાજા હંસ મૃગયાને માટે ફરતો હતો. તેનું હૈમ નામના એક નાનકડા રાજાએ આતિથ્ય કર્યું. તે જ દિવસે હૈમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો. રાજા આનન્દ કરે છે એટલામાં ભવિતવ્યતાએ આવીને કહ્યું કે વિવાહ પછી ચોથે જ દિવસે આ પુત્ર સર્પદંશથી મરી જશે. હંસ રાજાએ આ પુત્રને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ઘર બાંધ્યું અને હૈમ રાજાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું. સોળ વરસ પછી રાજપુત્રનો વિવાહ થયો. ચોથે જ દિવસે

આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને રાજપુત્ર મરાયો. આનન્દની ઘડી અપાર શોકની થઈ ગઈ. ક્રૂર યમદૂતોને પણ આ કરુણ પ્રસંગે દયા આવી અને તેમણે યમરાજ પાસે માગી લીધું કે દીપાવલિના પાંચ દિવસમાં જેઓ દીપોત્સવ કરે તેમના પર આવો કઠણ પ્રસંગ ન આવે.

આ થઈ ધનતેરશની વાર્તા. કાળીચૌદશને દિવસે તો યમરાજનું અને ભીષ્મનું તર્પણ ખાસ કહેલું છે. દીવાળી તો અમાસનો દિવસ. તે દિવસે યમલોકવાસી પિતૃઓનું પૂજન અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું જ પડે. પડવાને દિવસે યમરાજ સાથેની કંઇ વાર્તા નથી, પણ એમ માનવાને હરકત નથી કે યમરાજ પણ તે દિવસે નવા ચોપડા શરૂ કરતા હશે. ભાઇબીજને દિવસે યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ત્યાં જમવા જાય છે. દીપાવલિના સ્વચ્છન્દ સાથે યમરાજનું સ્મરણ રાખવામાં ઉત્સવકારોનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પણ તેની અસર બહુ સારી થતી હશે એમાં કંઇ શક નથી. જેણે ઉત્સવમાં પણ સંયમ રાખ્યો હશે એ જ યમરાજના પાશમાંથી મુક્ત રહી શકશે.

સંપનો તહેવાર

ઇશ્વરભક્તિ અને કૌટુમ્બિક મોહ એ બે વચ્ચે પરાપૂર્વથી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે. દરેક ધર્મમાં ધર્મપાલનને અર્થે કૌટુમ્બિક મોહનો નાશ કરનાર ભક્તોના અનેક દાખલાઓ છે.

એકાદશીવ્રતની એક કથા છે કે રાજા રુકમાંગદે પોતાની માનીતી રાણીને એક વરદાન આપ્યું હતું. રાજા પરમ વૈષ્ણવ હતો અને એકાદશીનું વ્રત કરતો. રાણીએ રાજા પાસે વરદાન માગ્યું; કાં તો વ્રત તોડી ભોજન કરો, કાં તો તમારા માનીતા પુત્રનો વધ કરો. વ્રત તોડવું રાજાને માટે અશક્ય હતું. પિતૃભક્ત પુત્રે રાજાને આગ્રહ કર્યો કે વચન પાળવા માટે મારો વધ કરો એ જ ઠીક; હું મરવા તૈયાર છું. રાજા શસ્ત્ર ઉગામે છે, પણ વિષ્ણુ ઉપરથી જ તેનો હાથ ઝાલી લે છે.

સગાળશા શેઠે પણ અતિથિધર્મના પાલનને અર્થે કેલૈયા પુત્રને કુરબાન કર્યો હતો. સ્ત્રીપુત્રને વેચી નાખનાર હરિશ્ચન્દ્ર અને સીતાનો ત્યાગ કરનાર રામચન્દ્ર એ જ કોટિના માણસ થઈ ગયા. માલિકના પુત્રનું રક્ષણ કરવા ખાતર પોતાના દીકરાનું બલિદાન આપનાર પન્ના પણ એ જ ભક્તકોટિની હતી.

એવા જ એક ભક્તરાજના સ્મારક તરીકે મુસલમાન લોકોમાં બક્ર–ઈદનો તહેવાર પ્રચલિત થયો છે. તે તહેવાર મહમ્મદ પયગમ્બરે શરૂ કર્યો નથી. તે પયગમ્બરથી પણ પ્રાચીન છે.

ઈશ્વરનિષ્ઠ ઈબ્રાહીમને બે પુત્ર હતા. તેમાંના નાનાનું નામ ઈસ્માઈલ. પિતાનું ઈસ્માઈલ પ્રત્યેનું વિશેષ વ્હાલ દેખી સેતાને ઈશ્વરને કહ્યું, 'જોઈ તારા ભક્તની ભક્તિ ! તું જાણે કે એ તારો ભક્ત છે, પણ તે તો પુત્રભક્ત છે. જો, તે પુત્ર પાછળ કેવો ગાંડો થયો છે!' ઈશ્વરે ઈબ્રાહીમના સ્વપ્નામાં આવી તેને કુરબાની કરવા કહ્યું. કુરબાનીનો કાયદો છે કે જે વસ્તુ આપણને અત્યન્ત પ્રિય હોય, જેને આપણે કિંમતી ગણતા હોઈએ તેને કુરબાન કરવી. ઈબ્રાહીમે બીજે દિવસે ગાય કે બકરાની કુરબાની કરી. પણ રાત્રે પાછું તે જ સ્વપ્નું આવ્યું કે કુરબાની કર. તેણે વધારે બલિદાન આપ્યું, છતાં એનું એ જ સ્વપ્નું ! તેણે નમ્ર થઈ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને પૂછ્યું, 'ઓ માલિક, તું કોની કુરબાની માગે છે ?' ઈશ્વરે કહ્યું, 'તારા વ્હાલા પુત્રની.'

ભક્તશ્રેષ્ઠ ઈબ્રાહીમના હૃદયને આઘાત સરખો પહોંચ્યો નહિ. એણે ઈશ્વરને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. બીજે દિવસે દીકરાને લઈને ભક્તરાજ કુરબાનીની જગાએ જવા નીકળ્યા. સેતાને માને અને દીકરાને ફિસ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ પ્રેમળ કુટુંબમાં ઈશ્વરભક્તિ એટલી સાચી હતી કે ત્રણમાંથી એકે મોહવશ ન થયું. પિતાએ પુત્રની ગરદન પર છરી મુકી, પણ ઈશ્વરે તે રોકી અને ઈસ્માઈલના બદલામાં એક પશુની જ કુરબાની કબુલ રાખી. ઈબ્રાહીમ, ઈસ્માઈલ અને ઈસ્માઈલની માતા ત્રણેની પરીક્ષા પૂરી થઈ અને સેતાન ફજેત થયો.

એ ઈસ્માઈલના વંશમાં જ ઈસ્લામી ધર્મના નબી મહમ્મદ પયગમ્બરનો જન્મ થયો.

એવા અદ્‌ભુત પ્રસંગના સ્મરણમાં ઈસ્લામી ભાઈઓ બક્ર–ઈદને દિવસે કુરબાની કરે છે. કૌટુમ્બિક મોહ તજી શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ કરવી, કર્તવ્ય આગળ મોહને ફના કરવો એ જ ધાર્મિક તત્ત્વ આ તહેવારમાં રહેલું છે. તે તત્ત્વ જેટલું ઈસ્લામને પ્રિય છે તેટલું જ બીજા ધર્મોને પણ પ્રિય છે. સ્વાર્થ, મોહ, લોભ એ બધાનો નાશ કરવા ખાતર પોતાની અને પોતાની પ્રિય વસ્તુની કુરબાની કરવી એ જ સાચી ધાર્મિકતા છે. એ જ મહાન યજ્ઞ છે. એના સ્મારકચિહ્ન તરીકે દરેક ધર્મમાં બલિદાનની પ્રથા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. પણ જેમ જેમ આપણામાં જીવદયા વધતી ગઈ તેમ તેમ આપણે આ બલિદાનમાંથી એક એક બાહ્ય વસ્તુ ઓછી કરતા આવ્યા. નરમેધ છોડ્યો, અશ્વમેધ છોડ્યો, માંસનો ભોગ છોડ્યો અને આખરે

જીવન્ત ઇતિહાસ

પાડા કે બેટાને બદલે અડદના લોટનું પશુ બનાવી તેનું બલિદાન કરવા લાગ્યા. આખરે કોળું અને નાળિયેર વધેરીને જ આપણે સન્તોષ માનવા લાગ્યા. પણ બલિદાનની કલ્પના આપણે જાગ્રત રાખી છે. જેઓ માંસાહારી છે તેઓ બલિદાનમાં પશુ અર્પણ કરે એ આશ્ચર્યકારક કે અજુગતું નથી. આપણે માંસાહાર છોડયો તેથી પશુનું બલિદાન છોડયું.

હિન્દુસ્તાનમાં દયાધર્મ છે. જૈનોમાં છે તેમજ હિન્દુઓમાં પણ છે; અને હિન્દુઓમાં છે તેમજ મુસલમાનોમાં પણ છે. એ દયાધર્મ ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીયે તો તેની અસર સાર્વત્રિક થયા વગર ન રહે. મુસલમાન ભાઇઓ હિન્દુઓની લાગણી દુભવવા ખાતર ગોવધ કરે છે એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે. તે છોડી દઇયે એટલે આપણા કહ્યા વગર, કોઈ જાતની શરત કર્યા વગર અથવા કાયદાઓ પસાર કર્યા વગર મુસલમાનો ગોવધ છોડી દેશે. એમાં શંકા રાખવાથી આપણે આપણા પડોશીઓનું અપમાન કરીયે છીયે. મુસલમાન કોમ ખાનદાન છે. પડોશીધર્મનું પાલન કરવા ખાતર તેમણે આજ સુધીમાં અસંખ્ય વેળા પોતાનો જાન જોખમમાં નાખ્યો છે અને અનેક વેળા સર્વસ્વ જતું કરી ખુવાર થયા છે. મુસલમાન લોકો પણ આપણી પેઠે જ ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરે છે, આપણી પેઠે તેઓ પણ ઢોર ઉપર પ્યાર કરે છે. ગોરાઓની પેઠે ગોમાંસ એ તેમણે હમેશના ખોરાકની વસ્તુ બનાવી નથી. ગોરક્ષાની બાબતમાં મુસલમાનો આપણા શત્રુ નથી, મિત્ર બની શકે છે. આપણે ઇસ્લામ ઉપર વિશ્વાસ રાખીયે તો હિન્દુસ્તાનમાં જ નહિ પણ આખી દુનિયામાં તેમની મદદથી આપણે ગોરક્ષા કરી શકીયે.

બક્ર–ઇદનો તહેવાર એકલા ઇબ્રાહીમ અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રનું સ્મરણ કરવાનો જ નથી. આજ સુધી ધર્મને નામે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તેવા બધા ધર્મવીરોનું આ પવિત્ર દિવસે આપણે સ્મરણ કરીયે. હિન્દુઓ પણ બક્ર–ઇદને દિવસે આ ભક્તરાજનું સ્મરણ કરે તો તેમની ધાર્મિકતા વધ્યા વગર નહિ રહે અને બક્ર–ઇદનો તહેવાર હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા વધેરવાને બદલે વધારશે. જેમ ઝિલ્હજની દસમી તારીખ ઇબ્રાહીમની સ્મારક છે તેમ ખિલાફત અને સ્વરાજ માટે હિન્દુ અને મુસલમાન એક થયા તેનું પણ તે સ્મારક થશે. ઇબ્રાહીમ જેવા પવિત્ર પુરુષનો સ્મારક દિન હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાથી આપણે મેલો ન કરીયે. એટલી કાળજી ધાર્મિક હિન્દુમુસલમાનો જરૂર લેશે એવી અમારી ખાતરી છે. એકબીજાના હૃદયની પીછાણ થયા પછી ઝગડાનું મૂળ જ રહેશે નહિ.

સત્યનારાયણ

૧

સ્વામી વિવેકાનન્દે પોતાના 'ઉદ્બોધન' માં કેટલીક સરસ વાર્તાઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલાં છે. તેમાં નીચેનું એક છે:

'સનાતન હિન્દુ ધર્મનું ગગનસ્પર્શી મન્દિર, તે મન્દિરમાં જવાના કૃ ત રસ્તાઓ પણ કેટલા! અને તે મન્દિરમાં નથી શું? વેદાન્તીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લઇને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ, ચાંદા મામા અને ઉંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણેશથી લઇને તે ઠેઠ છઠ્ઠી, શીતળા જેવાં નાનાં મોટાં દેવદેવીઓ સુધી બધું છે; અને વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માલ ભરેલો છે કે જેમાંની એક જ વસ્તુથી પણ ભવબન્ધ તૂટી શકે. અને એ મન્દિર આગળ લોકોની ભીડ પણ કેટલી! તેત્રીસ કરોડ લોકો તે મન્દિર તરફ દોડે છે. અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પ ચાલ્યા. પરન્તુ જઇને જોઇયે છીયે તો આ શું? મન્દિરની અંદર તો કોઇ જતું જ નથી. બારણા ઉપર પચાસ માથાં, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટાંટીઆવાળી એક મૂર્તિ ઉભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આળોટે છે. એક જણને આ છે શું? એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું, પેલા મન્દિરની અંદર જે દેવદેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીયે અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઇયે એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઇ. પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઇયે. અને આજે વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત શ્રવણ કરો તો વાંધો નથી. પણ માનવો જોઇયે આનો જ હુકમ.

અમે ફરી પૂછ્યું, ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે? જવાબ મળ્યો: લોકાચાર.'

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનન્દે હિન્દુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિન્દુ ધર્મની જ છે એમ નથી. આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સંસ્કારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદા જ છે. હિન્દુસ્તાનમાં દ્વિજ અને અદ્વિજ એવા સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્રધર્મ અને પ્રાકૃતધર્મ એવા બે ચોખ્ખા ભેદ પડેલા આપણે જોઇયે છીયે. દરેક વખતે ધર્મસુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સંસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રૂઢ ધર્મ અને

જીવન્ત
ઇતિહાસ

તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણાં હમણાં ઘણાં વર્ષો ગાળ્યાં, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે તે આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શકિત અને અશકિત આ રૂઢ ધર્મને જ આભારી હોય છે. કોઇ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્ત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે. સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થી અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પત્થર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો, અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો. સમાજમાં ઉચ્ચવર્ગ અને આમવર્ગ જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા રૂઢ ધર્મમાં ઝરી ઉતરે છે, અને જેમ કમળને કાદવમાંથી પોષણ મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્યનૂતન ભોજન મળે છે. શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. રૂઢ ધર્મ ભોળો હોય છે. તે મનુષ્યસ્વભાવનું ઊંડું પરીક્ષણ નથી કરતો. શાસ્ત્રધર્મ બ્રહ્મદેવની પેઠે હંસવાહન હોય છે; જ્યારે રૂઢ ધર્મ બહુચરાજીની પેઠે કુક્કુટવાહન હોય છે. શાસ્ત્રના હંસને તત્ત્વ રૂપી મોતી મળે છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કુકડાને, તે બહુ ફરતો હોવાથી, સંસ્કારરૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે.

હાલમાં યૂરોપમાં ઍન્થ્રૉપૉલૉજી (Anthropology) અથવા માનવવંશશાસ્ત્ર તરફ સંસ્કારી લોકોનું લક્ષ વધારે છે. એની અસર અહીંઆં પણ થઇ છે; અને અહીંઆંના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબાહ્ય એવા હિન્દુ સંસ્કારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે. બંગાળમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે બાઉલ સંપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે. મ્હૈસૂરમાં મિથિકલ સોસાયટીએ, મુંબઇમાં સર નારાયણ ચંદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. યૂરોપમાં માનવવંશશાસ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે આવાં સાધનો નોંધવાનું અને ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ચાલતી માન્યતાઓની સરખામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલા છે.

સંસ્કારી સનાતન ધર્મનો રૂઢ ધર્મ પણ ભારે સંસ્કારી છે. એનું અધ્યયન જુદી જ રીતે થવું જોઇએ. કિંબહુના, હિન્દુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પહેલેથી જ આ રૂઢ ધર્મ તરફ ગયેલી હોવાથી તેમણે રૂઢ ધર્મના સ્વતન્ત્ર પ્રવાહને કોઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને સંસ્કારી બનાવવાનો શુભ પ્રયત્ન પહેલેથી આદર્યો છે. રૂઢ ધર્મનાં બધાં દેવદેવીઓને પંચાયતનના અવતાર કરી નાખ્યાં, તેમનામાંથી પ્રમુખ દેવદેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં સ્થાન આપી દીધું, માંસને બદલે અડદનો લોટ અથવા ભૂરૂં કોળું મુકી હિંસક સંસ્કારોને અહિંસક બનાવી દીધા અને જનસમસ્તને ઉન્નતિને પન્થે દોર્યો.

રૂઢ ધર્મમાં બહુ શુદ્ધતા શોધવા જવું એ જ ભારે ભૂલ છે. લોકોનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો જ લઇ તેમાં ઉન્નતિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમાં અહિંસાની એકાદ કાવ્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યાં થઇ શકે. એ જ દૃષ્ટિથી હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ રૂઢ ધર્મમાં કયા અને કેટલા સંસ્કારો કરેલા છે અને તેને લીધે આજનું હિન્દુ જીવન કેવું સંસ્કારી ને કાવ્યમય થયું છે એ આપણે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઇયે. આવું અધ્યયન ભગિની નિવેદિતાએ ઘણું કર્યું છે. ફીલ્ડિંગ હૉલે બ્રહ્મદેશ વિષે એ જ જાતનાં લખાણો લખેલાં છે. કિન્કેડ સાહેબે ઍંગ્લો–ઇન્ડિયન પદ્ધતિથી આ દિશામાં ઘણું લખ્યું છે. પણ આપણે આટલાથી સન્તોષ ન જ માની શકીયે. દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સંસ્કાર આપણે તપાસવો જોઇયે અને તેમાં કયું રહસ્ય ગોઠવવાનો પ્રયત્ન છે તે શોધી કાઢવું જોઇયે. રૂઢિમાં દોષ જોવા એ કાંઈ અઘરૂં નથી, પરંતુ સત્યદૃષ્ટિ ગુણદોષવિવેચન નથી કરતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે. આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં ચાલતાં વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે. તેમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના બહુ જ લોકપ્રિય અને પ્રમાણમાં અત્યન્ત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના વ્રતથી જ શરૂઆત કરીયે.

सत्या परता नाहीं धर्म ।
सत्य तेच परब्रह्म ।
मुक्तेश्वर

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાન્તમાં તેમજ મહારાષ્ટ્રમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ રૂઢ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉંચું છે. આ વ્રતથી ઇષ્ટકામના સિદ્ધ થાય છે એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કદાચ આ જ કારણસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા રહેલો છે તે લોકોના ધ્યાનમાં નથી આવતો. તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અલ્પ પ્રયત્ન છે. આ રહસ્ય વાંચતાં પહેલાં સત્યનારાયણની કથા જેમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનવી હૃદયની અત્યન્ત ઉચ્ચ એવી વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે. આપણું જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીયે છીયે. બુદ્ધિપ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાળ નમ્ર લોકો ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કલારસિક લોકો

પૂજાઅર્ચા વગેરે તાન્ત્રિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અજ્ઞ જનસમુદાય કથાકીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનું આકલન કરી શકે છે.

ધર્માચરણના ફળની બાબતમાં પણ એ જ સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે. ધર્માચરણનું ફળ અન્તઃસ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે એ વસ્તુ જેમના ધ્યાનમાં નથી આવી શકતી તેમના સન્તોષની ખાતર પૌરાણિક કથા દ્વારા બાહ્ય ફળ બતાવવું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય, પણ જો તે સમાજમાં રૂઢ કરવાં હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવાં પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશેલાં તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતાં; પણ જ્યારે તેમને દેવદેવતા, પૂજાઅર્ચા, મન્ત્રતન્ત્ર વગેરેનું તાન્ત્રિક સ્વરૂપ આપી મહાયાન પન્થ અવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અંશ અર્ધા એશિયા ખંડને ગળે ઉતર્યો. સત્યનારાયણનું વ્રત એ એવી જ જાતનું એક તાજું ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લાં સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડાં રાજ્યોનું સ્મરણ જ્યારે તાજું હતું ત્યારે આ વ્રત શરૂ થયું હશે. પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોકહૃદયમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં મળી આવે છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

દુનિયાનો ઘણોખરો વ્યવહાર અલ્પપ્રાણ લોકોના હાથમાં હોય છે. બહુજનસમાજની સત્ય પરની શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે. સંસારમાં ગમે તેવી હાનિ સહન કરવા જેટલું પૌરુષ લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું. સત્યાસત્યનો કાંઈ પણ વિધિનિષેધ રાખ્યા વગર ક્ષણિક અને દૃશ્યમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ કરે છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે. કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માંડવાળ કરનાર આવા અજ્ઞ લોકોને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યસેવનથી જ આખરે સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે એવી શ્રદ્ધા અજ્ઞ લોકોના મનમાં કેવી રીતે ઠસાવવી એ એક ભારે પ્રશ્ન છે. સાધુસંતોએ, કાયદા ઘડનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે. સત્યનારાયણવ્રતપ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાયેલા છે. લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરન્તર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે. એ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ઉત્સવમાં આપણે

કોઇ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથવા કોઇ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક સહર્ષ સ્મરણ કરીયે છીયે, જ્યારે વ્રતમાં આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઇ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીયે છીયે.

સત્યનારાયણની કથા સાંભળવાથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ભક્ષણ કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાંઇ વ્રત ગણી ન શકાય. જેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્યના આચરણની, અને તક મળતાં સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરવાની દીક્ષા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યાનું પુણ્ય મળે, બાકી ન મળે.

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સંપત્તિ ઇચ્છે છે. ધર્મ કહે છે, 'ભૂતદયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તમને સાચું સામર્થ્ય અને સંપત્તિ મળી શકશે.' આ જ સિદ્ધાન્ત પુરાણોએ એક સુન્દર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર ઠસાવેલ છે. પુરાણો કહે છે, સામર્થ્ય અને સંપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રહે છે; કેમકે શક્તિ એ શિવની પત્ની છે અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે. પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે. આ રીતે ધન, ધાન્ય, સંતતિ, સંપત્તિ વગેરે ઐહિક લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે.

હિન્દુ ધર્મમાં અને હિન્દુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ કરેલો છે. શ્રીવેદવ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર પ્રકાર કલ્પેલા છે. હિન્દુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો ઉથલાવી જોઇયે તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

પહેલી વસ્તુઃ—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન. જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણતા હોઇયે, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઇ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાતથ કહેવી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુઃ—સત્ય એટલે **ऋतम्**, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઇ પણ મહાકાર્યનું વિધાન. 'સત્યથી જ સૂર્ય ઉગે છે,' 'સત્યથી જ વાયુ વાય છે,' 'સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,' 'સત્યથી જ આ લોક ચાલે છે,' 'સત્ય એ જ યજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા છે,' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લંઘનીય નિયમ, એવો અર્થ થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુઃ—સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાલન. સત્ય એટલે એકવાર મ્હોડેથી

નીકળેલો બોલ પાળવો જ જોઇયે એવી ટેક; એકવાર કાઢેલું વચન આપણે ગળી ન જઇયે એવી ટેક. આ સત્યને માટે જ કર્ણે તેનાં કુંડળો આપી દીધાં, આ સત્યને માટે જ રામ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચન્દ્રે રાજદાન દીધું. કિંબહુના, માતૃભક્ત પાંડવોએ માતાનું વચન સાચું પાડવા ખાતર એક દ્રૌપદી સાથે પાંચે ભાઇઓએ લગ્ન કરવાનું નિન્દાપાત્ર કર્મ કર્યું. (આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પના વધારે વિશુદ્ધ થઇ છે. પોતાના દીકરાઓએ શું મેળવી આણેલું છે એ જાણ્યા વગર પાંચે ભાઇ સરખું વહેંચી લો એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ જો પાંચ ભાઇઓ એક સ્ત્રી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યદ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીયે. સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને ખરેખર આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મભ્રષ્ટ, શ્રદ્ધાજડ, પામર કહીશું. અસ્તુ. અહીં તો આપણે જૂની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું રહસ્ય ઉકેલવા નીકળ્યા છીયે.)

જનસમુદાયમાં બે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે: લોભ અને ભય. આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઇ સત્યનારાયણકથાકારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે. સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સંતતિ અને સંપત્તિ વગેરે બધાં વાનાં મળશે, સંકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે; આ થઇ લાલચ. સત્યને વિસરો, સત્યને છૂપાવો કે તરત જ તમારાં બાળબચ્ચાં મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઇ ડૂબી મરશે; રાજા જો અન્યાયથી કોઇને કેદખાનામાં પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે; આ થયો ભય.

સત્યનું વ્રત બધાને માટે સરખું જ ફલદાયી છે. સત્યપાલન એ સાર્વ-વર્ણિક ધર્મ છે એમ બતાવવા સારૂ આ કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા, વાણીઆ, ગોવાળીઆ, અને કઠીઆરાને આણેલા છે. અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યવ્રતમાં અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે. સાધુ અને તેનો જમાઇ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી જાય છે તેથી તેમના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે. તેના પરિણામ તરીકે ચન્દ્રકેતુ રાજા પણ પરાઙ્મુખ થાય છે. આ દુઃખી લોકોની સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં પ્રતિજ્ઞાપાલનની ધર્મબુદ્ધિ જાગૃત થઇ એટલે તરત જ ચન્દ્રકેતુ રાજાના હૃદયમાં પણ ન્યાયબુદ્ધિ જાગૃત થાય છે. સાધુ અને તેનો જમાઇ ચોરભયથી દંડી સાધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથાકાર આ તેમના અસત્યભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો એમ તેમના અનુભવ આગી વિનાશભયથી તેમને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે. કલાવતી પતિદર્શનના

મોહને લીધે સત્યનારાયણવ્રતના નિયમ તોડે છે. તુંગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે. તેથી કલાવતીનો પતિ અને તુંગધ્વજ રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઇ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતાં વાંત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથાકાર લોકોને કહે છે: ભાઇઓ, જે સાચું હોય તે જ બોલો, પોતાનું વચન તોડો નહિ, તેમજ સમાજના અથવા નિસર્ગના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડો નહિ; તેમનું ઉલ્લંઘન કરો નહિ. આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારૂં ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમકે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामानवाप्नोति
प्रेत्य सायुज्यमाप्नुयात् ।

આ લોકકાવ્યની અંદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દંડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. સત્યથી ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમાં સંન્યસ્તવૃત્તિ ઠસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમાં અન્તઃસ્થ વૃત્તિઓનું તેમજ બાહ્ય સમાજનું નિયમન અથવા દંડન કરવાની દંડીશક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુન્દર રીતે સૂચવેલું છે. સત્યનારાયણની પૂજામાં સત્યનું સ્વરૂપ અને મહિમા બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યન્ત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રીસત્યનારાયણની યથામતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંઆં પૂરી કરૂં છું.

नारायणस्त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थितः ।
प्रेरकः प्रेर्यमाणानां त्वया प्रेरितमानसः ।
त्वदाज्ञां शिरसा धृत्वा भजामि जनपावनम् ॥
नानोपासनमार्गाणां भावकृद् भावबोधकः ।
त्वदधिष्ठानमात्रेण सैव सर्वार्थकारिणी ।
तामेव त्वां पुरस्कृत्य भजामि हितकाम्यया ॥
न मे त्वदन्यस्त्रातास्ति त्वदन्यं न हि दैवतम् ।
त्वदन्यं न हि जानामि पालकं पुण्यरूपकम् ॥
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर ।
त्वदन्यः कोऽत्र पापेभ्यस्त्रातास्ते जगतीतले ॥

वांछितार्थफलप्रद એવા આ શ્રીસત્યનારાયણવ્રતનું અને કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચશે તેને જ શ્રીસત્યનારાયણનો કૃપાપ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે એમ માની જો કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણવ્રત નિષ્ફળ જશે. પણ જો કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શ્રવણ કરી સત્યનારાયણનું વ્રત આચરશે તો તે

सर्वदुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्लभं मोक्षमाप्नुयात् ॥
इह सद्यः फलं भुक्त्वा परत्रे मोक्षमाप्नुयात् ।
धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः ॥
दरिद्रो लभते वित्तं बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेव न संशयः ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણવ્રત કરવા લાગ્યો, એ જોઈ શ્રીમહાદેવે ફલપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક કીલક અને અર્ગલા નાખી દીધાં છેઃ જે માણસ જિતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તે જ તેનું ઉત્કીલન કરી આ વ્રતફલનું દ્વાર ઉઘાડી શકશે. इति शम् ।

ગયાની ખ્યાતિ

દેશનું ભાવિ ગયામાં નક્કી થવાનું છે એ ખ્યાલથી જ પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો ગયા જવાના છે. પણ ગયા એક પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે, ત્રિસ્થળીની યાત્રાનું છેલ્લું સ્થળ છે અને તેથી તે દૃષ્ટિએ પણ ગયા જવામાં લાભ છે એવો ખ્યાલ ઘણા લોકોના મનમાં નહિ આવ્યો હોય એમ નથી. જે સ્થળે બુદ્ધ ભગવાનને ભવરોગનું ઓસડ જડ્યું અને શાન્તિ મળી તે સ્થાન પણ ગયા પાસે જ છે, એ કારણ પણ કેટલાકને માટે ગયા જવાને પ્રેરક થતું હશે. એવે સમયે ગયામાહાત્મ્યની મુખ્ય કથા વાચકવર્ગને ભેટ કરીયે તો કેટલાકને ગયા જતાં રસ્તામાં વિચાર કરવાનું એક સાધન મળશે અને કઈ ભૂમિ પર બેસીને આપણે પ્રજાહિતનો વિચાર કરીયે છીયે એની કલ્પના આવશે. જેઓ ગયા જવાના નથી તેમને પણ આ વાર્તામાં રસ નહિ પડે એમ નથી.

* * *

લોકપિતામહ બ્રહ્મદેવે અસુરવૃત્તિથી અસુરો ઉત્પન્ન કર્યાં અને સદ્ભાવ-થી દેવો ઉત્પન્ન કર્યા. આ અસુરોમાં ગયાસુર મહાબળીઓ અને પરાક્રમી હતો. તેનું શરીર બહુ જ સ્થૂળ હતું. અસુર એટલે મહાપાપી, ક્રૂર, સર્વ લોકોને રંજાડનાર, ઇન્દ્રને ધાક બેસાડનાર, અપ્સરાઓને ઉપાડી જનાર એવો માયાવી, કપટી કોઈક જીવ, એવો જ ખ્યાલ મનમાં આવે છે. પણ બધા જ અસુરો કંઈ એવા નથી હોતા. બળિરાજા પણ અસુર ગણાય છે. ગયાસુર એ જ

કોટિનો અસુર હતો. એને પાવિત્ર્યની લગની લાગી અને એણે કોલાહલ પર્વત પર દારુણ તપ આદર્યું.

હજારો વર્ષ સુધી શ્વાસ સ્થિર કરી એણે તપ કર્યું, તેથી દેવો હમેશ-ની પેઠે બહુ જ ગભરાયા. શિરસ્તા મુજબ દેવો બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા. બ્રહ્મદેવ શંકર પાસે, અને શંકર વિષ્ણુ પાસે. દેવોના રિવાજ મુજબ તેમણે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી. વિષ્ણુએ તેમના ગભરાટનું કારણ પૂછ્યું. 'ગયાસુરના ભયથી અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો' એવો તેમણે પોકાર કર્યો. 'તમે આગળ જાઓ. હું અબઘડી આવીને ગયાસુરને વરદાન આપું છું' એમ વિષ્ણુએ વચન આપ્યું. સૌએ મળીને ગયાસુરને 'વર બોલવાને' કહ્યું. ગયાસુરે માગી લીધું, 'દેવ, બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ, તીર્થ, ઋષિ, મુનિ, જ્ઞાની, ધ્યાની બધા કરતાં પવિત્ર થાઉં.' દેવોએ ખુશીથી 'તથાસ્તુ' કહી વર આપ્યો અને સૌ પોતાને ઘેર ગયા.

પણ ત્યાં તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેસી ગયા જેવું થયું. ગયાસુરનું પવિત્ર દર્શન કરી, તેનો સ્પર્શ કરી બધા જ વૈકુંઠ જવા લાગ્યા. ત્રણે લોક ખાલી પડ્યા. યમપુરી ઉજ્જડ થઈ. એટલે યમ, ઇન્દ્ર વગેરે અધિકારીઓ બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને શિકાયત કરવા લાગ્યા, 'આ લો અમારાં રાજીનામાં; તમે દીધેલો અધિકાર પાછો લો. અમારું કશું કામ રહ્યું નથી.'

સંઘ ફરી વિષ્ણુ સુધી જઈ પહોંચ્યો. વિષ્ણુ ગયાસુરને સનદ આપી ચુક્યા હતા, એટલે તેમણે દેવોને એક યુક્તિ સુઝાડી:

'ગયાસુર પાસે જઈ તેનો પવિત્ર દેહ યજ્ઞને માટે માગી લો અને તેના શરીર પર જ યજ્ઞ કરો.'

દેવો બ્રહ્મદેવને આગેવાન કરી ગયાસુર પાસે ગયા. ગયાસુરે તેમનું આતિથ્ય કરી તેઓ કંઇ પણ કહે એના પહેલાં જ તેમનું કામ કરી દેવાનું વચન આપ્યું. બ્રહ્મદેવે કહ્યું: 'યાત્રાને અર્થે હું ખૂબ ફર્યો છું, પણ તારા શરીર કરતાં વધારે પવિત્ર સ્થાન મને ક્યાંય જડ્યું નથી. મારે યજ્ઞ કરવો છે. તારું શરીર આપ.'

ગયાસુર ધન્ય ધન્ય થઇ ગયો. તેણે બ્રહ્મદેવને કહ્યું, 'મારા પિતાનો વંશ અને માતાનો વંશ ધન્ય થયા છે. તેં જ આ દેહ ઉત્પન્ન કર્યો છે અને તેં જ તે પવિત્ર કર્યો છે; **મારી ખાતરી છે કે તારો યજ્ઞ બધાના ઉપકારને માટે હશે. सर्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भविष्यति।**'

આટલા નિર્મળ ભાવથી પ્રેરાયેલો ગયાસુર દેહ આપતાં શેની વાર લગાડે? તે આડો થઇ સૂતો. સૃષ્ટિ રચનાર બ્રહ્મદેવે યજ્ઞની સામગ્રી અને યજ્ઞના ઋષિઓ ત્યાં ને ત્યાં જ નિર્માણ કર્યા. એટલા બધા ઋષિઓ કે તેમની નામાવલિનો પાર ન આવે! ગયાસુરના શરીર પર મોટો યજ્ઞ થયો. બ્રાહ્મણોને [illegible]ણા અપાઇ. ગયાસુર મરણ પામ્યો હશે એમ માની બધાએ ઉપાડીને એને એક

મોટા સરોવરમાં નાખી દીધો. ત્યાં તો અસુર હાલવા લાગ્યો ! હે ભગવાન ! હવે શું કરીયે ? ચકિત થયેલા બ્રહ્મદેવે ધર્મરાજ યમને બૂમ પાડી કહ્યું, 'તારા ઘરમાં પેલી ભારે ધર્મશિલા છે તે આણીને આના માથા પર ઝટ મુકી દે. મારી આજ્ઞા છે. વિચાર ન કર.'

શિલા માથા પર મુકાઈ, તોપણ અસુર હાલવા લાગ્યો. એટલે બધા દેવોએ તેના પર પોતપોતાના પગ મુકી તેને સારી પેઠે દાબ્યો. તોયે અસુર ઠંડો ન થયો. હવે બ્રહ્મા વ્યાકુળ થયા; ક્ષીરસાગરમાં વિષ્ણુ સૂતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. દ્વારપાળે વિષ્ણુને ખબર આપી. શ્રીવિષ્ણુએ બ્રહ્માને અંદર બોલાવી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. બ્રહ્માએ કહ્યું, 'અમે યાગ કર્યો, દેવરૂપિણી ધર્મશિલા તેની ઉપર નાખી, રુદ્ર વગેરે બધા દેવો તેના ઉપર બેઠા, છતાં એ નિશ્ચળ થતો નથી. હવે તમે જ અમારા પર દયા કરી શકો.'

વિષ્ણુએ પોતાના શરીરમાંથી મૂર્તિ કાઢીને બ્રહ્મદેવને આપી. તેનો પણ ભાર બસ ન થયો. આખરે ક્ષીરસાગરમાંથી વિષ્ણુ પોતે આવ્યા અને શિલા ઉપર ઉભા રહ્યા. તેમના હાથમાં પુરાણપ્રસિદ્ધ ગદા હતી. વિષ્ણુ સાથે ગાયત્રી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સીતા, યક્ષ, ગન્ધર્વ, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ વગેરે સઘળાં દેવદેવી આવીને ગયાસુરના શરીર પર ઉભાં એટલે અસુર સ્થિર થઇ ગયો.

सर्वेषामुपकाराय જેણે પોતાના દેહ સુદ્ધાં બધું આપ્યું હતું તેના હૃદયને આ કપટથી આઘાત થયો. અન્તઃકરણની વેદનાથી તેણે દેવોને પૂછ્યું, 'શા માટે તમે મને આવી રીતે છેતર્યો ? મેં મારૂં નિર્મળ શરીર બ્રહ્મદેવને યજ્ઞને માટે આપ્યું હતું. શું શ્રીવિષ્ણુના વચનમાત્રથી હું નિશ્ચળ ન થઈ જાત કે તમે અને વિષ્ણુએ પોતાની ગદાથી મને આટલો પીડ્યો ? હશે, મને પીડવાનું જો નક્કી થયું હોય તો હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે એથીયે બધા સદા સન્તોષ પામો.'

ऊचे गयासुरो देवान्किमर्थं वंचितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ॥
विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलो ह्यहम् ।
यत्सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा ॥
पीडयध्व यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥

દેવો શરમાયા કે નહિ તે માહાત્મ્યમાં લખ્યું નથી, પણ તેમણે ગયાસુરને કહ્યું કે 'અમે તારા પર પ્રસન્ન થયા છીયે. વર બોલ.' ગયાસુરે માગી લીધું, 'જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી, આ પર્વત અને આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, તારાઓ છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ અને બીજા દેવો, ત્રિલોકનાં સર્વ તીર્થો,

ગંગાદિ નદીઓ બધાં મારા માથાની આ શિલા ઉપર રહેજો અને તે બધાં મારી ખાતર **લોકોનું ભલું કરજો.** અહીં જે લોકો સ્નાન, તર્પણ અને શ્રાદ્ધ કરે તેમની હજાર પેઢીઓનો ઉદ્ધાર થજો, તેમનું પાપ ધોવાઈ જજો. બધાં તીર્થો લોકોનું ભલું કરજો. વધારે હું શું માગું ? તમારામાંથી એક પણ દેવે અહીંથી ખસવું નહિ. આટલું વચન પાળજો. समयः प्रतिपाल्यताम् ।'

દેવોએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું. દૈત્ય હર્ષિત થયો અને કાયમને માટે નિશ્ચળ થયો.

* * *

આ મહત્કૃત્ય કર્યા પછી બ્રહ્મદેવે દેવોના દેખતાં તે બધી ભૂમિ અને પાંચ પાંચ ગામો બ્રાહ્મણોને આપી દીધાં, રાચરચીલા સાથે ઘર બાંધી આપ્યાં, કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ, પારિજાતક વગેરે વૃક્ષો આપ્યાં, દૂધની નદીઓ આપી, ઘીનાં તળાવો આપ્યાં, મધના કૂવાઓ આપ્યા, દહીંનાં સરોવર આપ્યાં, અન્નના પર્વતો આપ્યા, ભક્ષ્ય ભોજ્ય પ્રકારની સગવડ કરી આપી અને બ્રાહ્મણોને કહ્યું, 'હવે તમારે કોઈની પાસે કશું માગવું નહિ.' ગદાધરને નમસ્કાર કરી બ્રહ્મદેવ બ્રહ્મલોક ગયા.

પણ બ્રાહ્મણોથી રહેવાયું નહિ. તેમણે ધન લઈને યજ્ઞ કરવાનું શરૂ કર્યું. યજ્ઞનો ધૂમાડો સ્વર્ગ સુધી પહોંચ્યો એટલે બ્રહ્માએ આવીને તેમનું બધું છીનવી લીધું.

'તમે હમેશાં લોભી જ રહેવાના' એમ કહી બ્રહ્માએ શાપ આપ્યો. બ્રાહ્મણો રોવા લાગ્યા: 'અમારા ગુજરાનની કંઈ પણ સગવડ કરો.' બ્રહ્માએ દયાથી કહ્યું, 'હવે તો તમને ભીખ માગશો તો જ મળશે. હમેશને માટે તમારે માથે તીર્થનું ગોરપણું જ રહેશે. લોકો તમારી પૂજા દ્વારા જ મારી પૂજા કરશે.' આ બ્રાહ્મણોના વંશજ તે ગયાવળ પંડાઓ.

* * *

અણીને પ્રસંગે બ્રહ્મદેવને જે ધર્મશિલાનું સ્મરણ થયું તેનું માહાત્મ્ય શું છે ?

એક પવિત્ર સાધુની ધર્મવ્રતા નામની એક કન્યા હતી. તે સર્વ-લક્ષણસંપન્ન હતી. ગુણોમાં લક્ષ્મી કરતાં પણ ચડે એવી હતી. બ્રહ્મદેવના પરમ તપસ્વી પુત્ર મરીચિ સાથે તેનો વિવાહ થયેલો. ઘડપણમાં એક દિવસે મરીચિ જંગલમાં ફળફૂલ લાવવા ગયેલો ત્યાંથી થાકીને આવ્યો. ધર્મવ્રતાએ થાકેલા પતિના પગને ઘી ચોળવાનું કામ શરૂ કર્યું. જેમ થાક ઊતરતો ગયો તેમ ઋષિને ઊંઘ આવવા લાગી. એટલામાં ત્યાં બ્રહ્મદેવ આવ્યા. સસરાને જોઇ સતી ઊઠી, કેમકે તે ગુરુના ગુરુ હતા. તેમને પગ ધોવાનું

વિરોધ જરૂર કરે છે. પ્રેમ વખત આવ્યે કઠોર થઇ શકે છે. પ્રેમમાં દુર્બળતા-ની કે મોહની મૃદુતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના ભાઇનું હિત જ ઇચ્છે છે, અને એનો વિરોધ તો પોતે કષ્ટ સહન કરીને જ વ્યક્ત કરે છે. પ્રેમમૂલક વિરોધ હમેશાં સફળ જ થાય છે. જરા વાર ભલે લાગે, પરન્તુ વિજય તો તેનો જ છે. અને સાચું જોઇયે તો પ્રતિપક્ષનો પણ વિજય છે. એ બિચારો જે કુવાસનાથી ઘેરાયેલો હતો તેમાંથી છૂટી ગયો— તેમાંથી પોતાના આત્માને ફરી પ્રાપ્ત કરી શક્યો. આ પણ એક અસાધારણ જીત છે. સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હોય છે. તેથી તેનું પરિણામ સર્વકુશળ જ હોય છે. જ્યારે બે માણસ પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થને વશ થઇને લડે છે ત્યારે એકની જીત અને બીજાની હાર થાય છે; ઇશ્વિર તટસ્થ રહીને જુએ છે અને કર્મનો નિયમ નીવેડો આણે છે. પણ જ્યારે એક પક્ષ સ્વાર્થને છોડી તે ધર્મનો આધાર લે છે ત્યારે પરમાત્મા પોતે એનો પક્ષ કરે છે, કારણ પરમાત્મા હમેશાં સત્યનો પક્ષપાતી હોય છે. કઠણ વસ્તુ છે સ્વાર્થ છોડીને ધર્મનું પાલન કરવાની. ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની કસોટી પણ ઇશ્વર કંઇ થોડી નથી કરતો. ધર્મ-નિષ્ઠ તેમજ તેનો વિરોધ કરનાર બન્નેનું હિત કરવું એ ઇશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મસંગ્રામનો કાળ પણ બહુ લાંબો હોય છે. ધર્મનિષ્ઠ પક્ષ નિષ્પાપ થઇ જાય ત્યારે જ તેને સફળતા મળે છે. અને સફળતાનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ શમી જઇને બન્ને ફરી પહેલાંના જેવા એક-પ્રાણ ભાઇભાઈ બની જાય છે. આ જ સિદ્ધાન્ત પુરાણોમાં 'ગજેન્દ્રમોક્ષ'ની કથામાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

ઇન્દ્રના દરબારમાં હાહા અને હૂહૂ નામના બે ગવૈયા ભાઇઓ હતા. તેમનાં હૃદયમાં મત્સરે પ્રવેશ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી તેઓ હળીમળીને રહેતા હતા. પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમના અન્તરમાં સ્પર્ધા વધી પડી. બન્નેના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે 'હું શ્રેષ્ઠ છું અને મને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળવું જોઇયે.' ઇન્દ્રે પણ તેમને સમજાવીને કહ્યું, 'ઇશ્વરને ઘેર સૌ સરખા છે. હું તો તમારા બેમાં કશો ભેદ જોઈ શકતો નથી.' છતાં પેલા ગવૈયાઓને સન્તોષ ન થયો. આખરે ઇન્દ્રે તેમને દેવલ ઋષિની પાસે મોકલી દીધા. દેવલ મહાજ્ઞાની હતા, ત્રિકાળદર્શી હતા. પણ પૂર્ણજ્ઞાની ઘણુંખરૂં મૌની જ હોય છે. ઋષિનું મૌન જોઇને ઈર્ષા અને મત્સરથી ભરેલા બન્ને ગવૈયાઓ કહેવા લાગ્યા, 'સાવ ગમાર છે. કશું સમજતો નથી.' મુનિએ મૌન મુકીને દયાભાવથી કહ્યું, 'કેવા મૂરખ છો! સ્પર્ધા અને અસૂયાથી તમારાં ભેજાં સડી ગયાં છે. તમારા ભાગ્યમાં શું ભર્યું છે તે તમે નથી જાણતા. જાણતા હોત તો આવડો મત્સર ન રાખત. પરમાત્માએ હરેક માણસનું ભવિષ્ય તેનાથી છૂપું રાખ્યું છે, છતાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને ખાતર જરા કઠોર થઇને હું તમારૂં ભવિષ્ય જેટલું ભાળી શકું છું

તેટલું તમને સુણાવી દઉં છું. ભાઈઓ થઈને પણ તમે એકબીજાનો મત્સર કરો છો એનું પરિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડશો અને ત્રિકૂટ પર્વતની પાસે પશુયોનિમાં જન્મ લેશો. એક થશે જંગલનો હાથી અને બીજો થશે સરોવરમાં રહેનારો મગર. ત્યાં તમે તમારા વેરને પશુભાવે પોષશો; ભાઈભાઈ મટીને શત્રુ બની જશો.'

બસ, બન્નેનો મદ ઉતરી ગયો. બન્નેને ક્ષણિક પશ્ચાત્તાપ થયો. બન્ને ઋષિને પગે પડ્યા અને આજીજી કરવા લાગ્યા કે 'આપ અમારા પર કંઈ દયા નહિ કરો ?' ઋષિએ કહ્યું, 'કર્મનો નિયમ અટળ છે. એમાં કોઈની દયા કામ આવતી નથી. પણ સાથે સાથે કર્મનો નિયમ કલ્યાણમય પણ છે. તે જેટલો કઠોર તેટલો જ દયામય પણ છે. કર્મનું ફળ દંડરૂપ નથી, પણ બગડેલાને સુધારવાનું બળ એનામાં છે. તમારા બેમાંથી એકના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ જાગ્રત રહેશે અને તે ધર્મને માર્ગે ચાલશે. આફતની વેળાએ તેને ઇશ્વરનું સ્મરણ થશે. બીજાના હૃદયમાં મત્સરનો અગ્નિ ભડભડાટ બળી રહ્યો છે તે નીચે ને નીચે જ પડતો જશે. છતાં એનો પણ ઉદ્ધાર થશે. પોતાના ભાઈનો વિરોધ કરતાં કરતાં તેના હૃદયમાં ભાઈની શ્રદ્ધાનો સંચાર થશે, તેનામાં પણ આસ્તિકતા આવી જશે અને આસ્તિકતાને બળે તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે.'

ભવિષ્યનો આટલો પડદો ખોલીને મુનિરાજ મૌનમાં ડૂબી ગયા અને હાહા તથા હૂહૂ કર્મવશાત્ સ્વર્ગમાંથી નીચે પડી ગયા. એક થયો રાજાનો હાથી અને બીજો સરોવરનો મોટો મગર. બન્ને પોતાના પૂર્વજન્મને ભૂલી ગયા, પોતાનું ભાંડુપણું વિસરી ગયા. મગર હાથીને ખાવા ઇચ્છતો હતો અને હાથી મગરથી ડરતો હતો. હાથી પોતાના પશુજીવન અનુસાર વિલાસમાં ચકચૂર હતો. શત્રુ ક્યાં છે અને શત્રુનું બળ ક્યાં રહેલું છે તે વાત વિલાસના નશામાં તે ભૂલી ગયો અને રૂપવતી હાથણીઓની સાથે સરોવરમાં પડ્યો. ગ્રાહને તો જોઈતું મળી ગયું. તેણે ગજરાજનો પગ પકડી લીધો. ગજ છૂટી જવાને ચીસો પાડવા લાગ્યો. હાથણીઓ પણ ચીસો પાડવા લાગી. પણ પાણીમાં હાથીનું બળ કેટલું ચાલે ? હાથી જમીન તરફ દોડવા લાગ્યો અને ગ્રાહ પાણી તરફ ખેંચવા લાગ્યો—गजो ह्याकर्षते तीरं ग्राहश्चाकर्षते जलम् । સદીઓ સુધી (दिव्यवर्षसहस्रकम्) એનું યુદ્ધ ચાલ્યું. અન્તે અવ્યક્તમૂર્તિ ગ્રાહે એ વિશાળ ગજને પંકજવનમાં—કીચડમાં ખેંચી લીધો. હવે ગજને બચવાનો કોઈ આરો રહ્યો નહિ. હવે એક હૃદયસ્થ પરમાત્મા જ બચાવી શકે એમ છે એવું જ્ઞાન ગજને થયું. ગજરાજ ન તો શાસ્ત્ર ભણ્યો હતો કે ન તો વેદવિદ્ હતો. પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તે નારાયણપરાયણ હતો. તેણે નારાયણનું ધ્યાન ધર્યું:

अनाश्रयाय देवाय निःस्पृहाय नमो नमः ।
नमो जगत्प्रतिष्ठाय गोविन्दाय नमो नमः।
विश्वेश्वराय देवाय शिवाय हरये नमः ॥
नारायणाय परलोकपरायणाय...
कालाय लोकैकनाथाय।
हितात्मकाय आर्तिविनाशनाय नमस्करोमि ।
अच्युतं आत्मवन्तं प्रभुं प्रपद्ये।
सनातनं लोकगुरुं नमामि ॥
शरण्यं शरणार्तानां प्रपद्ये भक्तवत्सलम् ।
प्रपद्ये मुक्तसंगानां यतीनां परमां गतिम् ॥
एकाय लोकनाथाय परतः परमात्मने ।
नमः सहस्रशिरसे अनन्ताय नमो नमः ॥

ધ્યાન પૂરું થતાં જ આત્મશક્તિનો આવિષ્કાર થયો; હૃદયમાં શ્રદ્ધાનું પૂર ચડ્યું-

तावद्भवति मे दुःखं चिन्तासंसारसागरे ।
यावत्कमलपत्राक्षं न स्मरामि जनार्दनम् ॥

ઇશ્વર કમલપત્રાક્ષ છે; તેની દૃષ્ટિ કમળની જેમ અનાસક્ત રહે છે. ગજરાજ પાણીમાં પૂરેપૂરો ડૂબી ગયો હતો. શ્વાસ લેવાની સૂંઢનો અગ્રભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ લઇને ગજેન્દ્રે ભક્તિભાવે ઇશ્વરને અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસક્તિનું પ્રતીક (Symbol) છે. કીચડમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે અત્યન્ત શુદ્ધ, પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાલી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ કરી દીધું, એટલે ભગવાનને ધાવું પડ્યું. પરમાત્માએ બન્નેને કીચડની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ ગ્રાહની શક્તિ અને તેની દુર્બુદ્ધિ દૂર થઇ ગઇ. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. અપ્રમેય પરમાત્માએ બન્નેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની દુર્ગતિ થઇ છે? બન્નેનાં હૃદય પવિત્ર થઇ ગયાં. એક જ પરમપિતાના અમે પુત્ર છીયે; ભાઇભાઇ છીયે; સમસમાન છીયે; એક જ છીયે.

दृढबद्धधर्ममूलो वेदस्कन्धः पुराणशास्त्राढ्यः।
क्रतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपादपो जयति ॥*

* ધર્મ જેનું દૃઢ મૂળ છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેનું થડ છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ જેની

મહાભારતકાર લખે છેઃ ગજેન્દ્રમોક્ષની આ કથા સાંભળવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે. કેમ ન થાય? ઈશ્વર ભલા બૂરા બન્નેનો કલ્યાણકર્તા છે. અને પોતપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે.

सुरासुरै रर्चितपादपद्मं सनातनं एकगुरुं नमामि ।

શાખા છે, સ્વાર્થત્યાગ જેનું પુષ્પ છે અને સ્વતન્ત્રતા જેનું ફળ છે એવા પરમાત્મારૂપી કલ્પવૃક્ષનો સદા જય જ છે.

કેળવણી